UNIVERSITY OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 152

THE YOGARATNASAMUCCAYA

OF

ANANTAKUMĀRA

Part III.

EDITED BY

Mīmāṁsakaratna, Mīmāṁsāviśārada, Vedaśiromaṇi,

V. A. RAMASWAMI SASTRI, M. A.,

Professor of Sanskrit, University College,

and

Honorary Director, University Manuscripts Library,

Trivandrum.

TRIVANDRUM :

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1947.

 [Price—Rs. 4 0 0

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १५२.

अनन्तकुमारप्रणीतः

योगरत्नसमुच्चयः

तृतीयः सम्पुटः ।

सम्पादकः

मीमांसकरत्नम्, मीमांसाविशारदः, वेदशिरोमणिः,

वि. ए. रामस्वामिशास्त्री, एम्. ए.,

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षः ।

इदं च

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

कोल्लम्वर्षः ११२३] [क्रिस्त्वब्दः १९४७.

CONTENTS

PREFACE.

The third and last part of the *Yogaratnasamuccaya* which is now issued as No. 152 of the Trivandrum Sanskrit Series contains the *adhikāras* 21 to 30. The first and second parts containing *adhikāras* 1 to 8 and 9 to 20 respectively have been published as Śrī Chitra Āyurveda Series, Nos. 5 and 6 in 1940 and 1945 respectively. The author of this treatise is Anantakumāra, himself a great physician, probably a Keraliya, who has compiled quotations on the prescription of medicines for the various kinds of ailments from many of the important Āyurvedic treatises in Sanskrit. No other detail regarding the author is known.

The importance of the present work consists in the fact that in it have been collected together views regarding the treatment of the different diseases prescribed by the numerous *Ācāryas* in Āyurveda, who have recorded in their works their own experiences as expert advisers and practitioners in medicine. The very names of the thirty *adhikāras* do themselves reveal the vast scope of the work and the genuine interest the Indian mind has evinced from early times for the weal of mankind by giving their expert medical help for the safe preservation of the health of the individual and the family.

The Āyurveda is considered one of the four *upa-vedas* It is also considered an *upāṅga* of the *Vedas*. Its divine origin is explained in the *Kāśyapa Saṃhitā*. Cf :—

"अथर्ववेदोपनिषत्सु प्रागुत्पन्नः स्वयम्भूर्ब्रह्मा प्रजाः सिसृक्षुः, प्रजानां परिपालनार्थमायुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत् सर्ववित्, ततो विश्वानि भूतानि । ततस्तं पुण्यमायुर्वेदमनन्तमायुषो वर्धनमाचारमाप्यायनममृतमश्विभ्यां कः प्रददौ, ताविन्द्राय, इन्द्र ऋषिभ्यश्चतुर्भ्यः काश्यपवसिष्ठात्रिभृगुभ्यः, ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च प्रददुर्हितार्थं धर्मार्थकाममोक्षप्राप्तिपरिपालनार्थं चे"ति ॥

"It belongs to the Atharva-Veda and has originated from Brahmā the Creator, who before creating this world, produced Āyurveda which he considered very essential for the preservation of the health and life of the people; and he imparted it to the Aśvins, who, in their turn, instructed God Indra, the lord of the Devas. He taught it again to the four sages, Kāśyapa, Vasiṣṭha, Atri and Bhṛgu, who gave instruction in the same to their own sons and disciples"

The *Caraka* and *Suśruta* Saṁhitās speak of the origin of the Āyurveda in a slightly modified way. In the *Caraka*[1] it is said that Indra who received instruction in the medical

science from the Aśvins, taught it to sage Bhāradvāja, whom the other sages deputed to Indra to learn it. Sage Bhāradvāja taught it to sage Ātreya, who in his turn imparted the science to his six disciples: Agniveśa, Bhela, Jatūkarṇa, Parāśara, Hārīta and Kṣārapāṇi. Each of these sages is believed to have written independent treatises on medicine of which only three, those of Agniveśa, Bhela and Hārīta are now well-known. The present *Caraka Saṁhitā* is the redacted form of *Agniveśa Saṁhitā*.

The *Suśruta Saṁhitā*[1] speaks of the knowledge of Āyurveda from Indra to Dhanvantari, a king of Kāśī (Benares) and from Dhanavantari to Suśruta and others. Suśruta wrote an independent treatise on medicine called after his name, dealing with all topics including surgery. It is noteworthy that Suśruta speaks of eight kinds of surgical operations for which certain common and special instruments were used by our ancient physicians. Cf. :—

छेदनं भेदनं चापि लेपनं वेधनं तथा ।
एषणाहरणे चापि सीवनं स्रावनं तथा ॥

The science of Āyurveda has eight different branches of study. The first is *śalyatantra* prescribing devices to remove *śalyas* which cause pain to the body on account of some foreign impure matter lodged therein. The

---

1. Cf. Suśruta I. i—

अथातो वेदोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय ॥ १ ॥

अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥ २ ॥

... ...
... ...

ब्रह्मा प्रोवाच । ततः प्रजापतिरधिजगे । तस्मादश्विनौ । अश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहम् । मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥ १९ ॥

second *Śālākyatantra* deals with the diseases of the head including the neck, ears, eyes, mouth, nose, etc. The third is *kāya cikitsā* which treats of the nature and cure of general diseases such as fever, diarrhoea, haemorrhage, insanity, hysteria, leprosy and tuberculosis. The fourth is known as *Bhūta vidyā* prescribing devices to ward off the evil spirits such as demons, gandharvas and yakṣas which spoil the health and life of human beings. *Kaumāra bhṛtyā* is another important branch of the science prescribing medicines for snake-bite, rat bite and diseases arising from poison in food, air and water. *Rasāyana tantra* is the section in which medicines are prescribed for the preservation of youth and for longevity of life. Also devices to increase physical strength, to retain memory power and to preserve the power of the senses are prescribed in this section. The *vājīkaraṇa tantra* is the last section dealing with the means of restoring the productive power of man. All kind of sex diseases are treated here.

A casual perusal of these eight sections would itself suggest how comprehensive is the science of Āyurveda, which has, long before the advent of modern medical science, accomplished wonders and reached perfection in most of the branches of medicine. It is a special feature of the Āyurvedic treatises that many prescriptions of medicines for various diseases are also associated with the prescription of certain rituals, *japas* and *pūjās*, which are characteristically based on Hindu religion and dharma. It is believed by every Hindu that disease is only a transformation of sins committed by him in his previous birth—

पूर्वजन्मकृतं पापं रोगरूपेण जायते ।

and to remove that sin and its transformation *viz*, the disease, the medical treatment of the disease alone is not

sufficient, but the performance of certain *prāyaścittas* which would give full effect to the treatment given is also necessary.

Among the important works in Āyurvēda which have already seen the light of day, mention may be made of the four Samhitās: *Carakasamhitā*, *Suśrutasamhitā*, *Bhelasamhitā* and *Kāśyapasamhitā*. Of these four the *Carakasamhitā* is the most popular and on the basis of this Samhitā mainly, independent treatises like the *Aṣṭāṅgahṛdaya* and *Aṣṭāṅgasaṅgraha* are composed by the two Vāhaṭas or Vāgbhaṭas. The popularity of these two treatises, particulary the *Aṣṭāṅgahṛdaya*, is evinced by the rise of a host of commentators on these two works. In Kerala the *Aṣṭāṅgahṛdaya* is a very popular text-book among the students of Āyurveda. A good, reliable and elaborate commentary in Malayalam on *Aṣṭāṅgahṛdaya* was written by the great scholar of Kerala, Kaikkulaṅgara Rama Varier, whose Malayalam commentaries on *Amarakośa*, *Praśnamārga* and many other works are well-known throughout the length and breadth of Kerala. Equally important, but less popular, is *Mādhavanidāna* on *nidāna* or pathology. There are a good number of commentaries on the Samhitās of Caraka and Suśruta and *Aṣṭāṅgahṛdaya* and *Aṣṭāṅgasaṅgraha* of the two Vāhaṭās, belonging to different periods.

In addition to these, independent treatises like *Yogaratnākara* and *Yogaratnasamuccaya*, have also been composed as valuable practical guides for physicians, which contain only prescriptions of medicines for diseases. These works form compilations of the relevant portions of earlier texts which were considered to be authorities on the subject.

The special feature of the Āyurvedic system is that it bases the explanation of the origin of all diseases as due to the lack of balance of the *tridoṣas*—*vāta*, *pitta* and *kapha* which develop in the human system on the proportional development of the three *guṇas*—*sattva*, *rajas* and *tamas*.

It is said that the Ayurvedic science is based on the *Sāṅkhya* philosophical system which explains the phenomenal world as nothing but the transformation of the creative energy, *prakṛti*, which possesses the sum total of the three *guṇas—sattva*, *rajas* and *tamas*.

The third part of *Yogaratnasamuccaya* which is now published, contains sections 21 to 30 of the work. It deals with the diagnosis and treatment of many important diseases. The 21st *adhikāra*, known as 'वन्ध्यागर्भिणीसूतिका बालचिकित्साधिकारः' begins with the explanation of the general causes of barrenness in women and impotence in men and prescribes many medicines to remove these defects. It also deals with the treatment of pregnant women to safeguard the child in the womb. In this connection a description of the development of the child in every month of pregnancy is given. The causes of abortion and its treatment; diseases probable during pregnancy and medicines to cure them; necessary precautions for a safe and natural delivery; how the mother and child are to be attended to after the delivery; the food of the mother and child; medicines for the production of mother's milk; the main food of the child; all these are dealt with in detail. (pp. 1—51)

The 22nd *adhikāra*— बालग्रहप्रतिषेधाधिकार—explains the nature and cure of various diseases that affect children. It is also said that sometimes evil spirits work havoc in the system of children and that they are to be warded off by medicines and by certain *pujās* and *japas*. (pp. 51—78)

In the next *adhikāra*, (23), known as *Bhūtonmādāpasmāra-pratiṣedhādhikāra*, medicines are prescribed for curing the diseases due to the influence of eighteen kinds of evil spirits. Medicines to cure insanity due to various causes and nervous disability or *apasmāra* are also described in this section. (pp. 79—91)

The next section (*adhikāra* 24) deals with the diseases of the eyes, nose, ears, teeth, tongue, mouth and neck. It begins with the description of the different general treatments of the eyes: *āscyotana, añjana, lekhana, tarpaṇa* and *puṭapāka* (pp. 91-94). The twenty-four *vartma-rogas* in the eyes and the treatment thereof are then explained (pp. 95-100). Then come the nine diseases that pertain to the joints of *vartmā—śuklamaṇḍala*, of the eyes. This is followed by the prescription of medicines to cure these diseases (pp. 101-102). There are thirteen varieties of diseases that affect the white portion of the eyes (pp. 102-106). After prescribing medicines for the cure of these diseases, the five varieties of diseases that affect the black ball of the eyes (*kṛṣṇabhāga*) are described along with their cures (pp. 107-117). Then comes the description of twenty-seven diseases that spoil eye-sight, *dṛṣṭidoṣa*—six varieties of *timira*, six varieties of *kāca*, six varieties of *liṅganāśa*, along with the prescription of medicines to cure them (pp. 117-134). Then comes the sub-section सर्वाक्षिरोगचिकित्सा which contains the explanation of sixteen kinds of eye-diseases mainly due to the *tridoṣas*—*vāta, pitta* and *kapha*, and the impurity of blood and of their treatment. (pp. 134-148).

Next to the eye-diseases, the treatment of ear-diseases is taken up. These are twenty-five in number (pp. 148-158). There are fifteen varieties of nose trouble (pp. 158-164); eleven kinds of diseases belonging to lips (pp. 164-166); ten kinds of ailments affecting the teeth (pp. 166-170); thirteen varieties of diseases pertaining to the roots of the teeth; six kinds of troubles that affect the tongue (pp. 177-180); eight kinds of diseases affecting the palate (pp. 180-181); eighteen varieties of diseases that belong to the neck (pp. 181-185); and eight varieties of diseases produced on the face in general—सर्वमुखगताः (pp. 185-192).

The 25th *adhikāra* called *Śirorogacikitsādhikāra* describes nineteen varieties of diseases that affect the head,

due to the different cause like exposure to the hot sun and sleeplessness (pp 192-212) Different kinds of medicines are also prescribed for their cure

The next *adhikāra* (26), is the *Vranacikitsādhikāra* It divides *vrana* (boil) generally into two, one owing to the impurities in the body and the other owing to some external cause Different medicines are also prescribed for their cure. (pp 212—243)

The 27th *adhikāra*, called the *Bhagandarādicikitsādhikāra* deals with the causes and cures of *bhagandara* (fistula), *granthi*, *arbuda*, *Ślīpada*, *apacī*, *nādīvrana*, etc (pp 243 262).

The 28th *adhikāra* known as *Ksudraroga-cikitsādhikāra* describes the various diseases that affect the sexual organs of man and woman, along with their treatments (pp 263—283)

The 29th *adhikāra* is *Visacikitsādhikara* and it prescribes medicines for the cure of the evil effects of poison in the human body by snake bites and the stings of poisonous insects like flies and scorpions (pp 2 3-321)

The last and 30th section called *Rasāyanacikitsādhikāra* describes the value and importance of various *rasāyanas* with the details of their preparation, which give a man long life, strong memory, keen intelligence, extraordinary vigour and power of resistance (pp 321 – 341)

The press matter for this volume prepared by the Āyurveda Department, which began the publication The following two manuscripts in this Library have also been subsequently consulted in the fixing of the text and noting the variants

1 Ms No 115 of the University collection— palm leaf Ms written in Malayalam script, very old, damaged and brittle to touch It belongs to the Kuttallur Mana, Malabar

2 A paper transcript, No 1469, in Malayalam characters containing portions coming under *adhikāras* 21 to 30

The publication work of this volume was begun by the Āyurveda Department but it was decided by the Government in 1945 that the publication of Āyurveda works also may be entrusted to the University Manuscripts Library. And so it was undertaken by this Library to finish it The proof correction was done by Vaidyan S Rama Iyer, part-time Āyurveda Pandit and Mr M P Parameswaran Potti, Pandit of the Catalogue Section The appendix containing the authorities whom the compiler of this work has drawn upon, arranged alphabetically, is the work of Mr K. Venkateswara Sarma M A, the Supervising Pandit of the Catalogue Section of this Library Pandit N Rama Sastri has written a short introduction in Sanskrit explaining the importance of Āyurveda in general I record here my sincere thanks to all these Pandits who have helped me in the publication of this work

It is my very pleasant duty to record my deep sense of indebtedness to His Gracious Highness the Maharaja and the members of the Royal family of Travancore, and Sachivottama Sir C. P Ramaswami Aiyar, K C S I, K C I E, LL D., the Dewan, for the encouragement they are giving to the publication of ancient works I am also thankful to Mr H C Papworth, M A, O B E., the Pro Vice-Chancellor and Mahakavi Rao Sahib Ulloor S. Parameswara Aiyar, M. A, B L, the Dean of the Faculty of Oriental Studies, University of Travancore, for their interest and guidance in our publications

University MSS Library,
Trivandrum,
12th July, 1946

V. A. Ramaswami Sastri,
Honorary Director.

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः ।

त्रिंशदधिकारात्मकस्य योगरत्नसमुच्चयस्य तृतीयोऽयं भाग इदानीं प्रकाश्यते । पूर्वाचार्यविरचितात् तन्त्रात् प्रधानभूतान् योगान् सङ्कलय्य प्रणीतत्वात् योगरत्नसमुच्चय इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । अस्याविमौ द्वौ भागौ धन्वन्तरिदास् सि. एन्. नारायणन्मूस्महाशयैः प्राक् प्रकाशितौ । तत्र प्रथमभागे दोषाधिकारः, वमनस्रंसनानिरूहानुवासनकर्माधिकारः, धूमगण्डूषकवलमूर्धतैलाधिकारः, रक्तमोक्षणाधिकारः, क्षीराग्निकर्माधिकारः, भोजनविरुद्धाप्रतिविषाधिकारः, स्नेहपाकाधिकारः, द्रव्याधिकारः इत्यष्टावधिकाराः सन्ति । द्वितीये, ज्वररक्तपित्तासृग्दरास्थिस्रावचिकित्साधिकारः, कासश्वासहिक्काचिकित्साधिकारः, राजयक्ष्मस्वरसादारोचकप्रसेकचिकित्साधिकारः, छर्दिहृद्रोगतृष्णामदमूर्छाप्रसन्न्यासचिकित्साधिकारः, अर्शोउदावर्तचिकित्साधिकारः, अतिसारग्रहणीदोषालसकचिकित्साधिकारः, मूत्रघातप्रमेहसोमरोगमूत्रातिसारचिकित्साधिकारः, विद्रधिवृद्धिगुल्मशूलचिकित्साधिकारः, जलकूर्मप्लीहरोगमहोदरचिकित्साधिकारः, पाण्डुकामलाशोफविसर्पमसूरिकाविस्फोटशीतपित्तक्षुद्रमसूरिकाचिकित्साधिकारः, कुष्ठश्वित्रक्रिमिचिकित्साधिकारः, वातव्याधिवातशोणितकृशस्थूलातिनिद्रानिद्राचिकित्साधिकारः इति द्वादशाधिकारा वर्तन्ते । तृतीयेऽस्मिन्, वन्ध्यागर्भिणीसूतिकाबालचिकित्साधिकारबालग्रहप्रतिषेधाधिकारः, भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः, नेत्रकर्णनासामुखरोगचिकित्साधिकारः, शिरोरोगचिकित्साधिकारः, व्रणचिकित्साधिकारः, भगन्दरग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनालीव्रणचिकित्साधिकारः, क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारः, विषचिकित्साधिकारः, रसायनवाजीकरणाधिकार इति दशाधिकाराः प्रतिपाद्यन्ते ।

अत्र च प्रायेण ग्रन्थान्तरादुद्धृतानि वचनान्येव दृश्यन्ते । 'तन्त्रान्तरादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' 'श्लोकाद्धारादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' इत्यादीनि ग्रन्थकारकृतानि पद्यानि यद्यपि सन्ति तथापि तानि विरलान्येव दृश्यन्ते ।

सत्सु पूर्वाचार्यकृतेषु बहुष्वायुर्वेदग्रन्थेषु किमनेन समुच्चयेनेति चेत् । अत्रेदमवधेयम् । प्रणीताश्चिकित्सोपयोगिनो बहवो ग्रन्था बहुभिराचार्यैः। तेषां सर्वेषामप्यध्ययनं न सुकरं, जीवितसमयश्चात्यल्पो मनुष्याणाम्।

"एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।
तस्माद् बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥"

इत्युक्तलक्षणेन चिकित्सकेन भाव्यम् । अत्यल्पे जीवितकाले प्रायेण बहुश्रुतत्वं सम्पादयितुं न शक्यम्। विनैव कालविलम्बं बहुश्रुतत्वसम्पादनाय ग्रन्थान्तरेभ्य-स्तत्तद्वचनकोडीकारेण ग्रन्थमिमं प्रणीतवान् कर्तासाविति स्पष्टं प्रतीयते । किञ्च —

"मृषाविधायी विदुषां क्रियामार्गप्रदर्शकः ।
क्रियतेऽयं यशोदायी योगरत्नसमुच्चयः ॥"

इति ग्रन्थारम्भे वदता ग्रन्थकारेणास्योपयोगोऽपि निपुणं निरूपितः । तथाहि — रत्नोच्चयस्तावल्लोकस्य मृषाविधायी स्वगतकान्त्यां मार्गप्रदर्शकः, तद्रत्नधारणस्य यशोदायकत्वाद् यशोदायी च यथा भवति तद्वद् योगरत्न-समुच्चयोऽसौ विदुषां भिषजां मृषाविधायी, इदमित्थमिति विवेक्तुमशक्ये वर्त्मनि तत्प्रदर्शकः, न्याय्यात् पथोऽविचलनाद् यशोदायी च भवति । विभिन्नग्रन्थगतानां योगरत्नानामेकत्र समुच्चयाच्च विविदिषूणां बालानामप्ययं भृशमुपकारायेति निर्विवादम् । यतोऽयं विदुषां बालानां च सम्यगुपकरोति अतोऽस्य ग्रन्थान्तरेभ्यः प्राधान्यं च सिद्धं भवति ।

अथ को नामायुर्वेदः कथं चास्योत्पत्तिः कथं चानेन लोकोपकार

"ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।"

इति ।

रुजति पीडयति शरीरमिति रोगः । न विद्यते रोगो यस्येत्यरोगः । अरोगस्य भाव आरोग्यम् । इदं च धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धेः प्रधानं कारणम्, आरोग्यैकसाध्यत्वात् तेषाम् । श्रेयस्कामैरतोऽवश्यमध्येयोऽयमायुर्वेदः । अष्टादशसु विद्यास्वन्यतमश्चायम् । तथा च महाभारतम् —

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥" इति ।

(महाभा० शा० अ० १२२)

रोगश्चातिभोजनादभोजनाद् वेगोदीरणधारणैः, जन्मान्तरकृतपापाद् वा वातपित्तकफदोषैः जायन्ते । यदाहुः—

"अतिभोजनतो विप्र ! तथा चाभोजनेन च ।
रोगा हि सर्वे जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥" इति ।

(अग्नि०, अ० २८० श्लो० ३१)

"जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण जायते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥"

"वातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।
विकृताविकृता ध्नन्ति शरीरं वर्तयन्ति ते ॥"

इति वाग्भटः ।

शारीरा मानसा आगन्तवः सहजाश्चेति रोगाः चतुर्विधा भवन्ति ; ते चाग्निपुराणे सम्यक् प्रतिपादिताः ।

"शारीरमानसागन्तुसहजा व्याधयो मताः ।
शारीरा ज्वरकुष्ठाद्याः क्रोधाद्या मानसाः स्मृताः ॥
आगन्तवो विघातोत्थाः सहजाः क्षुज्जरादयः" ॥

(अग्नि० अध्या० २८० श्लो० १, २)

इति । वातपित्तकफा विकृता रोगमुत्पादयन्तीत्युक्तम् । एते त्रिदोषाः सत्त्वरजस्तमोगुणैर्जायन्ते । यदुक्तं—

"तामसा राजसाश्चैव सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः ।
मनुष्या मुनिशार्दूल ! वातपित्तकफात्मकाः ॥" इति ॥
(अग्नि० अ० २८० श्लो० १९)

"अस्थिभङ्गः कषायत्वमास्ये शुष्कास्यता तथा ।
जृम्भणं लोमहर्षश्च वातिकव्याधिलक्षणम् ॥
नखनेत्रशिराणां तु पीतत्वं कटुता मुखे ।
तृष्णा दाहोष्णता चैव पित्तव्याधिनिदर्शनम् ॥
आलस्यं च प्रसेकश्च गुरुता मधुरास्यता ।
उष्णाभिलाषिता चेति श्लैष्मिकव्याधिलक्षणम् ॥" इति ॥
(अग्नि० अ० २८० श्लो० ४४—४६)

"कृशोऽल्पकेशश्चपलो बहुवाग्विषमानलः ।
व्योमगश्च तथा स्वप्ने वातप्रकृतिरुच्यते ॥
अकालपलितः क्रोधी महस्वेदी मधुरप्रियः ।
स्वप्ने च दीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिरुच्यते ॥
दृढाङ्गः स्थिरचित्तश्च सुप्रभः स्निग्धमूर्धजः ।
शुद्धाम्बुदर्शी स्वप्ने च कफप्रकृतिरुच्यते ॥" इति ॥
(अग्नि० २८० श्लो० ३७—३९)

एवं वातादिप्रकृतीनां वातिकादिव्याधीनां च लक्षणमुक्तम् । इदानीं रोगाणां त्रैविध्यमुच्यते । रोगास्त्रिविधाः साध्या असाध्या याप्या इति । तत्र साध्या नाम चिकित्सायोग्याः, असाध्या अचिकित्स्याः, याप्या दिनचर्यया यापनीयाः । तत्र साध्यासाध्यादिपरिज्ञानं च यस्मिन् नक्षत्रे रोगाविर्भावस्तन्नक्षत्रवशाद् भवति । साध्ययाप्ययोः शास्त्रोक्तविधिना नक्षत्रबलिं प्रथमं कृत्वा तदनन्तरं चिकित्सा कार्या । एवं कृते रोगशान्तिर्भवति । तथाचोक्तम् —

"एवमृक्षबलिं कृत्वा प्राक् चिकित्सां भिषक्तमः ।
यदि कुर्याद् ध्रुवं रोगा नश्यन्त्यपुहरा अपि ॥" इति ।

नक्षत्रबलिः साध्यासाध्यादि च संग्रहोक्तमत्रैव सम्यक् प्रतिपादितम् । तथाहि—

"आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्ये विपत्करे ।
नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ।
भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु च ॥
त्रिसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ।
एकादशाद्वा दिवसान्मृगे पञ्चदशान्त्रयोः ॥
पञ्चाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ।
पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥
दिवसात् सप्तविंशाद्वा त्र्यहात् सप्ताहतोऽथवा ।
पुष्ये श्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु च ॥
अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न चेत् ।
फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥
नवमेऽह्न्येकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।
हस्तेन सप्तमे शान्तिः चित्रायामष्टमेऽथवा ॥
पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥
नवमेऽह्नि न चेच्छान्तिर्मैत्रे मृत्युस्ततः परम् ।
ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात् सुरन् ॥
स्वास्थ्यं दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथवा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् ।
ऐन्द्रेऽष्टाहाद् धनिष्ठासु दशाहाद्वारुणेषु तु ॥

दशाहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु तु ।
उत्तरासु त्रिसप्ताहात् प्रशमो रेवतीषु च ॥
चतूरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह गौतमः ॥" इति ॥

(सङ्ग्रहे)

"वक्ष्यते बलिकर्मार्थ नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्त्यै हारीतस्य वचो यथा ॥
कृत्तिकासु समुद्भूतः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पञ्चरात्रं भवेद् व्याधिरत ऊर्ध्वं विमुञ्चति ॥
अग्निस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।
रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
मृगशीर्षेऽष्टरात्रं स्यात् सोमस्तस्याधिदेवता ॥
मुद्गमाषबलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
आर्द्रायामुत्थितो व्याधिर्दशरात्राद् विमुञ्चति ॥
रुद्रस्तु देवता तत्र पायसेन बलिं हरेत् ।
पुनर्वसूत्थितो व्याधिरष्टरात्राद् विमुञ्चति ॥
अदितिर्देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ।
पुष्योत्थः पञ्चरात्रात्तु देवतात्र बृहस्पतिः ॥
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
आश्लेषासूत्थिते व्याधौ न कदाचित् प्रतिक्रिया ॥
सर्पस्तु देवता तत्र तेन सिद्धिर्न विद्यते ।
अथवा बलिकर्म स्यान्मुद्गानां च बलिं हरेत् ॥
मघासु चाष्टरात्रं स्यात् पितरोऽत्र तु देवता ।
बलिस्तिलविमिश्रान्नं तत्र रोगाद् विमुञ्चति ॥
फल्गुन्यामुत्थितं व्याधिं वैद्यो नोपक्रमेद् ध्रुवम् ।
अर्यमा देवता तस्य तस्मात् सिद्धिर्न विद्यते ॥
उत्तरासु च सप्ताहं स्याद् भगस्तस्य देवता ।
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगो व्यपोहति ॥

हस्तोत्थः पञ्चरात्रं स्यात् सविता तत्र देवता ।
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुच्यति ॥

चित्राजातोऽष्टरात्रं स्यादिन्द्रस्तस्याधिदैवतम् ।
घृतोदनं बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुच्यति ॥

पञ्चविंशतिरात्रं स्याद्रोगः स्वातिसमुत्थितः ।
पवनो देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

एकोनविंशद्रात्रं स्याद् विशाखासु समुत्थितः ।
इन्द्राग्नी देवते तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

अनूराधोत्थितः पक्षान्मैत्रस्तत्राधिदैवतम् ।
घृतोदनबलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुच्यति ॥

ज्येष्ठायामुत्थितः शाम्येत् त्रिसप्तदिवसात् परम् ।
पूषाधिदेवता तस्य गन्धमाल्योदनैर्बलिम् ॥

मूलोत्थो मुच्यते मासान्निर्ऋतिस्तस्य देवता ।
कृसरेण बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुच्यति ॥

पूर्वाषाढोत्थितो व्याधिरष्टमासाद् विमुच्यति ।
आपोऽधिदेवता तत्र कृसरेण बलिं हरेत् ॥

उत्तराषाढसंभूतः सप्तरात्राद् विमुच्यति ।
विश्वेदेवा देवताः स्युः पायसेन बलिं हरेत् ॥

श्रवणे व्याधिरुत्पन्नो मुच्येद् द्वादशमासतः ।
विष्णुस्तु देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

धनिष्ठायां समुद्भूतो मासाद्रोगो विमुच्यति ।
वसवो देवतास्तस्य घृतमुद्गैर्बलिं हरेत् ॥

शाम्येच्छतभिषग्जातस्त्रयोदशदिनात् परम् ।
वरुणो देवता तस्य पायसेन बलिं हरेत् ॥

पूर्वभाद्रपदोद्भूतव्याधेर्दैवमजैकपात् ।
मतिकुर्यात्स वैद्यस्तं यस्मात् प्राणान् हरत्यसौ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं स्याद् व्याधिरुत्तरभद्रजः ।
अहिर्बुध्न्यो देवतात्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

रेवत्यामुत्थितः शाम्येदष्टाविंशतिरात्रतः ।
पूषाधिदेवता तस्य गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

पञ्चविंशतिरात्रं स्यादश्विनीषु समुत्थितः ।
अश्विनौ देवते दद्यादोदनेन बलिं बुधः ॥

भरण्यामुत्थितं व्याधिं नेच्छेद्वैद्यश्चिकित्सितुम् ।
यमोऽधिदेवता तस्य तस्मात्सिद्धिर्न विद्यते ॥

सर्वेषां मन्त्रः "ॐ ह्रीं फट् स्वाहा ।"

दानैर्मन्त्रैरौषधैर्जपहोमदेवतार्चनादिभिश्च 'रोगशान्तिर्भवति ।

यदुक्तं —

"यद्यद्रोगशमं कुर्यात् तत्तत्कार्यं मनीषिभिः ।
औषधं जपहोमादि दानं देवार्चनं तथा ॥" इति ॥

(योग० द्वि० पु० ५.)

दानैर्यथा —

"सर्वरोगप्रशमनं सौवर्णं दानमुच्यते ।
ज्वरे मसूरिकाया च विशेषाद् राजयक्ष्मणि ॥

सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां शमकारणम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दातव्यं वमरोद्भव ! ॥

सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शक्त्यनुरूपतः ।
कृत्वा वा प्रतिमां व्याधेर्दद्याद् विधाय यत्नतः ॥" इति ॥

(यो० द्वि० पु० ५)

मन्त्रैर्यथा—

"वक्ष्यते परिकर्माय नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्त्यै हारीतस्य वचो यथा ॥

कृत्तिकासु समुद्भूतः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पक्षमात्र भवेद् व्याधिरत ऊर्ध्वं विमुच्यते ॥

अग्निस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।
रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रशाम्यति ।" इति ॥
(यो॰ द्वि॰ पु॰ २)

इत्यादिभिः । सर्वेषां मन्त्रः— 'ओं ह्रीं फट् स्वाहा' इति ।
औषधैर्यथा—

"छागक्षीरं पिबेन्नारी षण्डकीमूलकल्कितम् ।
ऋतुस्नाताथवा क्षीरे काकोटं कन्दमेव वा ॥
उत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।
फलानि पुत्रजीवस्य नालानि तु तथैव च ॥
मधूकस्य च पुष्पाणि तरसीरुहकेसरम् ।
कशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥
एतानि समभागानि चूर्णयित्वा भिषग्वरः ।
मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुलिकीकृतम् ॥
भीष्येतान्यक्षमात्राणि प्रातःकाले त्र्यहं ततः ।
ऋतुकाले दिने देयं पुण्यं परमदुर्लभम् ॥' इति ॥
(यो॰ तृ॰ पु॰ २)

जपहोमादिभिर्यथा—

"पर्णराजस्य निर्दोषैरुत्तानैः पयसाप्लुते. ।
हुनेन्मन्त्री कुबेरादिमन्त्रेण ज्वरशान्तये ॥" इति ॥
(यो॰ द्वि॰ पु॰ १)

यस्मिन् नक्षत्रे रोगाविर्भावस्तन्नक्षत्रदेवताराधनेन ज्योतिःशास्त्रोदित-ग्रहदशानाथदेवताराधनेन वा रोगशान्तिर्भवति । रोगशान्त्यर्थं रोगप्रतिमा-दानमपि शस्यम् । यथाह—

"ये ये रोगाः प्रजायन्ते राजयक्ष्मज्वरादयः ।
ते ते तेषां प्रतिच्छन्दमयानैस्ताज्याः प्रयत्नतः ॥
सुवर्णरत्नरजतैः कुर्यात् प्रतिकृतिं शुचिः ।
दद्याच्छुचौ भाण्डेषौ अक्षनप्रशाय च ॥

सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शक्त्यनुरूपतः ।
कृत्वा वा प्रतिमां व्याधेर्दद्याद् विप्राय यत्नतः ॥" इति ॥
(मनु० यो० द्वि० पु० ५)

देवतार्चनेन जन्मान्तरकृतं पापं नश्यति । तन्नाशे पापनिमित्तस्य रोगस्यापि शान्तिः 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति न्यायेन भवति ।

आदिपदग्राह्या दिनचर्यादयः । दिनचर्ययापि रोगशान्तौ किञ्चनैतिह्यं वर्तते । तथाहि — सर्वप्राणिप्राणहर्ता वैवस्वतः पक्षिरूपेण भुवमागत्य कस्मिंश्चिद् वृक्षविटपे 'अरुक् अरुक्' इति वदन्नासिष्ट । पथिकास्तं शब्दं श्रुत्वा मौनमवलम्ब्य गताः । तत सुधी कश्चित् तेन पथा सञ्चरमाण इमं शब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च क्षणं स्थित्वा समचिन्तयत् । नूनमयं पक्षिरूपेणागतः कोऽपि महान् अरुगित्यनेन रोगरहितः क इति पृच्छति तस्योत्तरं दातव्यमिति चिन्तयित्वा

"काले हितमितभोजी कृतचङ्क्रमणः क्रमेण वामशयः ।
अपधृतमूत्रपुरीषः स भवति मनुजो विरुग्विरुग्विरुक् ॥"

इतीमं श्लोकमुदीरितवानिति ।

एवं सङ्क्षेपेणायुर्वेदोत्पत्त्यादिकं निरूपितम् ।
अथ ग्रन्थकारमधिकृत्य किञ्चिन्निरूप्यते । योगरत्नसमुच्चयस्यास्य कर्ता अनन्तकुमारनामेति

"एतद् यशस्यमतुलं (धितमान? वितनान) योग
रत्नोच्चयं भिषगनन्तकुमारनामा ।
बालोऽपि यस्य धरणाजितं भवे(न ? स)
शास्त्रे क्रियासु च निर(घ) इति प्रसिद्धः ॥"

इति समाप्तिपद्यादवगम्यते । असौ कदा कं देशं जन्मनालङ्कृतवानित्यत्र न किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । परन्तु

स्वस्ति श्रीरमणस्य (यो ? यो) विलुलिता वक्षःस्थले श्रीमति
श्रीरङ्गे निरतस्य चारुतुलसीदामाभिरामं महत् ।
भास्वत्कौस्तुभदीधितिप्रबलितं पद्मान्यन्तःपुर
लक्ष्मीपीनघनोन्नतस्तनतटाभोगानुभोगोचितम् ॥

इति ग्रन्थारम्भपद्यात् श्रीरङ्गभूषणश्रीरङ्गनाथोऽस्य कुलदैवतमिति प्रतीयते । कर्ता चासौ काञ्चीपुरवासिनं यं कमपि मध्येमध्ये स्मरति । आदौ मङ्गलपद्यं च श्रीरङ्गविषयं वर्तते । तेन तत्रासौ सम्यक् परिचित इति स्फुटमवगम्यते । श्रीकुमारः अनन्तकुमारः इत्यादिनामधेयं च प्रायेण मूसवंश्येषु दृश्यन्ते । बहुषु ग्रन्थेषु विद्यमानं तत्त्वं जिज्ञासूनामुपयोगायैकत्र समुच्चित्य करणं च केरलेषु प्रसिद्धम् — यथा तन्त्रसमुच्चयः । अतोऽयं केरले प्रसिद्धेष्वष्टवैद्येष्वन्यतम इति सम्भाव्यते । किञ्च चिकित्साक्रमे केरलीयां रीतिमेवानुसरतीत्यतोऽप्यस्य केरलीयत्वं सिद्धं भवति ।

अयं च अमितप्रमीयामृताल्पामृतप्रभागस्त्यौरभ्र-कात्यायनीय-काश्यपीय-कुमारसंहिता-कृष्णात्रेय-क्षारपाणीय-चन्द्रट-चाक्षुष-नारायणीय-पाठशुद्धि-प्रयोगकोश-प्रयोगसिद्धि-भारद्वाजीय-भेल-भार्गव-भविष्यत्पुराण-महोदधि-महायान-योगमाला योगार्णव-योगामृत-योगशतक-योगसारसमुच्चय-राजवैदेहीय-वररुच-वृद्धपाराशर-सार्वभौतीय-श्रीधरमुष्टि-श्लोकालङ्कार-सद्वृत्तयोग-सङ्ग्रहसारार्णव-सारावली-सारसंक्षेप-सिद्धयोग-सिद्धसार-सौश्रुत-हारिश्चन्द्र-हारीत-हिरण्याक्षीयप्रमुखबहुग्रन्थवेदीति तत्र तत्र प्रदर्शितनाम्ना प्रतीयते ॥

एवमिममुपोद्घातं प्राचीनग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षाणां मीमांसकरत्न-मीमांसाविशारद-वेदशिरोमण्यादिबिरुदशालिनां वि. ए. रामस्वामिशास्त्रिमहाशयानां सङ्कुचितोपदेशेन विरच्य सहृदयसमक्षमवतारयामि ।

आतुरारोग्यहेतूनि स्थापनानि पृथक् पृथक् ।
विधाय वैद्यकग्रन्थप्रकाशनकृतादरः ॥
चित्रोदयमहीपालः प्रकाशयति नैकधा ।
भुवनोपकृतिं तन्वन् ग्रन्थरत्नानि नित्यशः ॥
सचिवोत्तम सर् सि. पि. रामस्वाम्यार्यसंयुतः ।
चित्रोदयमहाराजः प्रशास्तु पृथिवीं चिरम् ॥

विश्वविद्यालयप्राच्यग्रन्थशाला,
अनन्तशयनम्,
१-६-१९४५.

इत्थं विद्वत्कुलाधमर्णः,
एन्. रामशास्त्री,
व्याकरणमहोपाध्यायः.

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः ।

भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः।

2358

अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः

विषयः	पृष्ठसंख्या	श्लोकसंख्या
भग्नस्य पथ्यापथ्यम्	२४०	१५५—१५६
भग्नशोके प्रक्षेपनम्	,,	१५७
भग्नस्य चास्थिसन्धिसुसाधितलक्षणं च	२४१	१५८—१५९
गन्धतैलम्	,,	१६०—१६९
दुष्टव्रणे लेपादयः	२४२	१७०—१७४
क्षीरिवृक्षादितैलम्	,,	१७७—१७८
कासीसादिघृतम्	२४३	१७९
ताम्बूलचूर्णसन्दग्धे चिकित्सा	,,	१८०

अथ भगन्दरचिकित्साधिकारः ।

विषयः	पृष्ठसंख्या	श्लोकसंख्या
भगन्दरनिदानं सम्प्राप्तिश्च	२४३	१—३
शतपोनकाख्यभगन्दरलक्षणम्	२४४	गद्यम्
उष्ट्रग्रीवाख्यभगन्दर ,,	,,	,,
परिस्रावाख्य ,, ,,	,,	,,
परिक्षेपाख्य ,, ,,	,,	,,
ऋज्वाख्य ,, ,,	,,	,,
अर्शो ,, ,,	,,	,,
शम्बूकावर्ताख्य ,, ,,	,,	,,
उन्मार्गाख्य ,, ,,	,,	,, ४
तेषां साध्यासाध्यविचारः	,,	८—११
तेषां सामान्येन चिकित्साक्रमः	,,	१४
कुण्ठीमुरादिलेपनम्	२४५	,,
त्रिवृत्तास्न्यादि ,,	,,	१५
पुनर्नवत्वपत्रादि ,,	,,	१६
आरग्वधादिवर्तिः	,,	१७
तिलकुम्भादिलेपनम्	२४६	१८
मञ्जिष्ठादि ,,	,,	१९
मधुकाद्यादि ,,	,,	२०
ज्योतिष्मत्यादितैलम्	,,	२१
करवीरादि ,,	,,	२२—२४
...तैलं घृतं च		

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
ककुभंकाथः	११४	१४२
भीमिकरसादि नस्यं	"	
सितगदादिमलेपनादि	"	१४३
पूरण्डबीजादिप्रयोगाः	११५	१४४ १४५
मूत्राशयूर्णसेवनम्	"	१४६
रम्भाफलनिक्षिप्तरसकुलसेवनम्	"	"
सकणधातुर्थादि ,,	"	१४७
गोमूत्रेण अङ्कोलमूलकल्क ,,	"	१४८
सलाई पत्र ,,	"	१४९
कपित्थफलनिस्तोय ,,	"	१५०
तिलकाम्लीतलैनभक्षणम्	"	१५१
आखुविषे तैलम्	"	१५२
आखुविषे घृतम्	"	१५३
कपित्थपयोभ्रम्	११६	१५४
[illegible] ,,	"	शेषम्
शुना दृष्टस्य लक्षणम्	"	१५५-१५७
श्वशृगालादिदष्टस्य ,,	"	१५८-१६०
असाध्य ,,	"	१६१-१६२
अलर्कविषे सर्पिषा [illegible]	११७	१६३
[illegible] पुराणघृतपानम् ,,	"	१६४
[illegible] निष्पीडनादि	"	"
[illegible] फलकल्कपानम्	"	१६५
अर्कक्षीरं विरेचनम्	"	"
[illegible]	"	१६६
[illegible]	"	१६७
अर्कक्षीरं रवि	"	१६८
अङ्कोठमूलादि	"	१६९-१७०
उन्मत्तमूलादि पय पानम्	"	१७१
[illegible] निष्पादि[illegible]पानम्	"	१७२
[illegible]	"	१७३-१७४
[illegible]	११८	१७५-१७७
[illegible]	"	१७८ १७९

॥ श्रीः ॥

योगरत्नसमुच्चयः ।

तृतीयो भागः ।

अथ वन्ध्यादिरोगचिकित्साधिकार एकविंशः ।

रजोयोनिगतैर्दोषैः पाप्मभिः कर्मभिस्तथा ।
वन्ध्या भवेद्वधूस्तद्वत्पुरुषशुक्रगैर्मलैः ॥ १ ॥

तिलक्षीरिणिकामूलं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
अनार्तवा तु या नारी सार्तवा भवति ध्रुवम् ॥ २ ॥

अम्लिकामूलमाहृत्य पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ।
नारीणां नष्टपुष्पाणां सद्यो रक्तं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

वटशृङ्गवरीतुरङ्गगन्धापननादैः सपयः प्रसिद्धमम्भः ।[1]
सुतयत्यचिरेण पीयमानं गुरुणा पङ्क्तिरथाय दर्शयेतत् ॥ ४ ॥

(सारावल्या)

वराश्वगन्धायष्टीनां कषायं हिमसंज्ञितम् ।
ऋतुकाले पिबेन्नारी सा सुतं जनयेद् ध्रुवम् ॥ ५ ॥

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं तथा ।
मैथुनं या निषेवेत सा प्रसूयेत मानुषी ॥ ६ ॥

(तन्त्रा)

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ।
नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ॥ ७ ॥

(वाग्भटे)

बीजपूरकबीजानि चूर्णं वा नागकेसरात् ।
पीत्वाज्येनाप्नुयाद्गर्भमृतौ योषिन्नराश्रयात् ॥ ८ ॥

(सिन्दूरा·)

---

१. 'चूर्णानि' इति पा०

G. P. T. 2359 500, 12-1-1916.

अश्वगन्धाकषायं तु सूतक्षीरपरिसाधितम् ।
ऋतुकाले पिबेद्वन्ध्या गर्भसन्धानकृत्परम् ॥ ९ ॥

(चन्द्र-)

छागक्षीरं पिबेन्नारी पण्डकीमूलकल्कितम् ।
ऋतुस्नाताथवा क्षीरे कार्कोटं कन्दमेव वा ॥ १० ॥

उत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।
फलानि पुत्रजीवस्य जालानि तु तथैव च ॥ ११ ॥

मधूकस्य च पुष्पाणि सरसीरुहकेसरम् ।
कशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥ १२ ॥

एतानि समभागानि चूर्णयित्वा भिषग्वरः ।
मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुळिकीकृतम् ॥ १३ ॥

त्रीण्येतान्यक्षमात्राणि प्रातःकाले त्र्यहं ततः ।
ऋतुकाले दिने देयं पुण्यं परमदुर्लभम् ॥ १४ ॥

आहारं पयसा युक्तं ततो भर्तारमाविशेत् ।
तेन पुत्रं प्रसूयेत वन्ध्यायां दृष्टमौषधम् ॥ १५ ॥

(श्लोकालङ्कारे)

मञ्जिष्ठाऽसितसितावरी द्विरजनी यष्टिः पयस्या वचा
श्रेष्ठादीप्यतुरङ्गगन्धकटुकावीराद्विमेदाबला ।
लोध्रं सोत्पलपत्रजीवककरोर्वम्भोदजीरर्षभं
सञ्चूर्ण्याज्ययुतं लिहेत्सुतकरं शुक्रार्तवार्तिं जयेत् ॥ १६ ॥

(भावप्रकाशात्)

मञ्जिष्ठा मधुकोत्पलद्विबृहतीकौन्तगश्वगन्धा मिता
तिक्तोग्राद्विमहिङ्गुदीप्यतरस्यष्टीनिशापद्मकैः ।
सिद्धं भास्करयक्षलोचनघृपाळकामृतासातला
वाह्लीष्टास्वरसेषु गर्भजननं वन्ध्यास्वनन्यं घृतम् ॥ १७ ॥

(तन्त्रसारादापि श्लोकीकृतम्)

---

१ पण्डकीमूलमिति. २. पुत्रजीवो वृक्षविशेष । गर्भकर, पुत्रारजीव., गर्भद इत्यादय अस्य पर्यायाः.

शार्ङ्गेष्टार्काल्कैर्बृहत्यमृताग्रिशिखाक्षुपस्वरसे ।
सिद्धं तुरीयलवणं सान्यसृतौ गर्भदं स्त्रीणाम् ॥ १८ ॥

(काश्चि)

मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ।
द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ १९ ॥

पयस्या हिङ्गुकाकोली वाजिगन्धा शतावरी ।
पिष्ट्राक्षांशैर्घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ॥ २० ॥

योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ।
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ॥ २१ ॥

फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ।
म्रियमाणप्रजानाञ्च गर्भिणीनाञ्च पूजितम् ॥ २२ ॥

एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्धनम् ।

(याद)

मञ्जिष्ठामधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वचा ।
अजमोजो हरिद्रे द्वे हिङ्गुतिक्तकरोहिणी ॥ २३ ॥

काकोली क्षीरकाकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ।
जीवकर्षभकौ मेदा रेणुका बृहतीद्वयम् ॥ २४ ॥

उत्पलं चन्दनं द्राक्षा पद्मकं देवदारु च ।
एभिरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५ ॥

चतुर्गुणेन पयसा यथावन्मृदुनाग्निना ।
एतत्सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ २६ ॥

पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाविप्रियदर्शनात् ।
वन्ध्या च लभते गर्भं या च कन्यां प्रसूयते ।
या चैवास्थिरगर्भा स्यान्मृतापत्या च या भवेत् ॥ २७ ॥

एतदेव कुमाराणां सर्वाङ्गग्रहमोक्षणम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ २८ ॥

---

१ [illegible]

ये च कल्याणके प्रोक्तास्ते चापीह गुणाः स्मृताः ।
एतत्फलघृतं नाम आश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥ २९ ॥
(कुमारसंहितायाम्)

एतैरेव परीकार्थे सक्षीरं साधयेद् घृतम् ।
पूर्वस्मादधिकं विद्यादेतत्पुंसवनं परम् ॥ ३० ॥
(सारावल्यां)

माञ्जिष्ठाद्यनन्तरमेयमतिदेशः ।
सर्पदष्टा तु या स्वप्ने सा पुत्रं लभते परम् ।
धूपं हस्तिरथं नृत्तं कुङ्कुमागरुचन्दनम् ॥ ३१ ॥
कन्दुकं दर्पणं वीणां मुद्रिकां कण्ठभूषणम् ।
या स्वप्ने लभते सा च सत्पुत्रं समवाप्स्यति ॥ ३२ ॥
(कात्यायनीयात्)

यो भक्षयेदण्डवालान् (?) धूर्यैवापहसेत्परान् ।
स वन्ध्यो मृतपुत्रो वा स्यादित्याह महेश्वरः ॥ ३३ ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातामत्र साक्षात्प्रतिक्रिया ।
कर्तव्यं पञ्चमीश्राद्धं विष्णुधर्मादिचोदितम् ॥ ३४ ॥
सेवेत सेतुबन्धादितीर्थान्यायतनानि च ।
श्वेतारण्यादिकान्येवमिहामुत्र च मोदते ॥ ३५ ॥
(तन्त्रान्तरे)

शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।
गर्भस्सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ ३६ ॥
मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ३७ ॥
क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ॥ ३८ ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥ ३९ ॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥ ४० ॥

---

१. कुङ्कुमं हरिचन्दनम् इति पा०

क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥ ४१ ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ॥ ४२ ॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।
एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ४३ ॥
उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ।
कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः ॥ ४४ ॥
प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्त्तिकाज्ञया ।
आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ॥ ४५ ॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संवसेतां मुदान्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदङ्गैः सुसंयतैः ॥ ४६ ॥
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
लिङ्गन्तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य सङ्ग्रहः ॥ ४७ ॥
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ ४८ ॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललं भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ५० ॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटिकासनम् ॥ ५१ ॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भि भोजनम् ॥ ५२ ॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ५३ ॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमा मासतोऽष्टमात् ।

एभिर्गर्भः सवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥ ५४ ॥
(वाइदे)

अभ्यङ्गशुद्धयप्लवस्नावबस्तिंव्यायामलङ्घनम् ।
वर्जयेद् भूमिशय्याञ्च गर्भिण्यामासतोऽष्टमात् ॥ ५५ ॥
(वाड्यपी-)

शिरोविरेचनं नस्यं धूमपानञ्च वर्जयेत् ।
तैलाभ्यङ्गं तथा नस्यं जलूकापातनं त्यजेत् ।
आलेपनमथो वापि षण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५६ ॥

वातरोगिणीमेरण्डतैलक्षीराभ्यां विरेचयेत् । पञ्चमे मासि षष्ठे मासि पिटकाग्रन्थिविद्रधिशोफरोहिणीहिक्काश्वासमदाःक्षताद्दिदृष्टेषु भैषज्यानि कारयेत् । सप्तमे मासि क्षाराग्निनस्तः कर्मभिरुपक्रमेत् ॥

अभ्यङ्गं तरुणे गर्भे मतिमान्न प्रयोजयेत् ।
तैलवीर्याभिभूतो हि गर्भस्थानगतोऽनिलः ॥ ५७ ॥

व्यापयेच्छोषयेच्चापि गर्भमित्येष निश्चयः ।
तस्मादभ्यङ्गमस्यास्तु षण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५८ ॥
(काश्यपी)

सर्वथा गर्भिणीनामापञ्चान्मासात्तीक्ष्णौषधपानं प्रतिषिद्धम् । रसेन वा क्षीरेण वायवारमेदातृतीयात् । केवलौषधपानं न विद्यते गर्भे तरुणे नार्याः । गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामान् वर्जयेत् ॥
(सद्महे)

व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ॥ ५९ ॥
(वाद्दे)

अथ वमनसाध्ये व्याधावात्ययिके गर्भिण्या वमनद्रव्यचूर्णानुविद्धं शीतमुदकं दद्यात् । विरेचनसाध्येऽन्नपानयुक्तो विरेचनद्रव्यचूर्णो देयः । आस्थापनसाध्ये मधुरवातहरद्रव्ययुक्तो वा बस्तिः । शोणितावसेकसाध्ये शोणितावसेचनं जलूकादिभिः प्रविरलपदमनवगाढं प्रच्छाद्य वा ॥

(कृष्णात्रेयः)

वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ६० ॥

द्वितीये मासि कललाद् घनः पेश्यथवार्बुदम् ।
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकः ।
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥ ६२ ॥

अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥ ६३ ॥

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ॥ ६४ ॥

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ।
श्रद्धाविघाताद् गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ ६५ ॥

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ।
मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ॥ ६६ ॥

सममेव तु मूर्धाद्यैः ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ।
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ॥ ६७ ॥

यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ।
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ॥ ६८ ॥

षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैस्सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ॥ ६९ ॥

गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।
कण्डूं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ॥ ७० ॥

नवनीतं हितं तत्र कोलाम्लमधुरौषधैः ।
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ७१ ॥

चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।
श्रेष्ठया चैणहरिणशशलोहितयुक्तया ॥ ७२ ॥

अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैस्सेचयेत्पुनः ॥ ७३ ॥

दार्वीमधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।
ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ७४ ॥

तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
शिशुरोजोनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत् ॥ ७५ ॥

क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैस्साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥ ७६ ॥

शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्किते वस्तिस्ससतैलघृतसैन्धवः ॥ ७७ ॥

तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालस्सूतेरतः परम् ।
वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ७८ ॥

शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसोदनः ।
बहुस्नेहो यवागूर्वा पूर्वोक्तं वानुवासनम् ॥ ७९ ॥

तत एव पिचुश्चास्या नित्यं योनौ निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भश्शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ८० ॥

निस्नेहाङ्गीं न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ८१ ॥

पुन्नामदौर्हृदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ८२ ॥

पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ८३ ॥

क्लीबं तत्सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेस्समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ८४ ॥

(बाह-)

बलापलशतार्द्धं स्यात्तत्पादं चित्रकं भवेत् ।
त्रिकण्टकन्तु तस्यार्द्धं कुलत्थमथ तत्समम् ॥ ८५ ॥

एतं सङ्क्षुद्य सम्भारं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
चतुर्भागावशेषं तु कषायं सुपरिस्रुतम् ॥ ८६ ॥
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ।
मेदाद्वयसमायुक्तं द्विपलं स्यात् पृथक् पृथक् ॥ ८७ ॥
यष्टिद्विपलिकञ्चैव पिष्ट्वा कल्केन संयुतम् ।
घृतप्रस्थद्वयं युक्तं क्षीरेण द्विगुणेन च ॥ ८८ ॥
मन्दाग्निना च विपचेद्योषिताममृतं घृतम् ।
अनार्तवाश्च या नार्यो योनिशूलेन पीडिताः ॥ ८९ ॥
ऋतुकाले च या नार्यो बस्तिशूलेन पीडिताः ।
तासामेव विधातव्यं गर्भस्थापनमुत्तमम् ॥ ९० ॥
प्रथमे गर्भमासे तु बलासिद्धं पयः पिबेत् ।
द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये बृहतीपयः ॥ ९१ ॥
चतुर्थेंऽशुमतीसिद्धं पञ्चमे चामृतापयः ।
षष्ठे निदिग्धिकासिद्धं सप्तमे यवकारपयः ॥ ९२ ॥
अष्टमे गर्भवृद्ध्यर्थं मोरटक्षीरमेव च ।
वटाकशुक्तिमादाय भित्त्वा मांसं जलाढके ॥ ९३ ॥
अर्द्धप्रस्थं क्षिपेन्मांसं पक्त्वा प्रस्थावशेषिते ।
चतुष्पलं मांसकल्कं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् ।
अग्नौ निश्शब्दमादाय पीडयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ९५ ॥
गर्भिण्या गर्भवृद्ध्यर्थं पाययेत्प्रातरुत्थितः ।
कृशानां बृंहणश्चैव यक्ष्मरोगनिवारणम्
अनेनैव विधानेन शङ्खनाह्रणयोर्घृतम् ॥ ९६ ॥

(मूढ-)

गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ ९७ ॥
सेव्याम्भोजहिमक्षीरिवल्ककल्काज्यलेपिताम् ।

धारयेद्धस्तियोनिर्म्या आर्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ ९८ ॥
पिबेत्कान्ताब्जशालूकबालोदुम्बरवटपयः ।
शृतेन शालिकाकोलीद्विबलामधुकेक्षुभिः ॥ ९९ ॥
पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात्समधुशर्करम् ।
रसैर्वा जाङ्गलैश्शुद्धिवर्जशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ १०० ॥
(वाग्भट)

शतपत्रबलापयस्यागोप्याह्वोशीरसम्भृतं पाथः ।
सक्षीरं परिपीतं गर्भस्रावाच्चिनुत् सहसा ॥ १०१ ॥
अतितरुणनालिकेरीकुसुमसदाफलफलाम्बुदक्वाथः ।
शमयति गर्भस्रावं जलार्द्रकाक्षीरवृक्षतोयञ्च ॥ १०२ ॥
(काश्ची)

शारिवा चन्दनद्राक्षालोध्रोत्पलपयोधरैः ।
सक्षीरैः ससितं वारि गर्भस्रावनिबर्हणम् ॥ १०३ ॥
पद्मकन्दकृतं वारि सक्षीरं पाययेद्‌ध्रुवम् ।
गर्भस्रावहरं श्रेष्ठं शर्करामिश्रितं निशि ॥ १०४ ॥
(योगमाला)

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्यासुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ १०५ ॥
वत्सादनी पयस्या च लता सोत्पलशारिवा ।
अनन्ता शारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ १०६ ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशृङ्गत्वचो घृतम् ।
पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ १०७॥
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।
सक्षीरान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥ १०८ ॥
क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।
कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ १०९ ॥

---

*१. शाधितर्यिव पाठः

मूलैरमृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाष्टमे ।
नवमे शारिवानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ११० ॥
योजयेद्दशमे मासे सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ १११ ॥

(वाङ्गसे)

गोक्षुरं कदलीमूलं क्षीरे पक्त्वा सधान्यकम् ।
तत्पिबेद् गर्भशूले तु सदाहे च विशेषतः ॥ ११२ ॥
शुण्ठीं बलां च निष्क्वाथ्य गर्भिणी सर्पिषा सह ।
तैलेन वा समं पीत्वा गर्भशूलात्प्रमुच्यते ॥ ११३ ॥

(काश्य-)

महतः पञ्चमूलस्य कषायं क्षीरसंयुतम् ।
पाययेन्न परीक्षेत गर्भशूलहरं परम् ॥ ११४ ॥

(योगर-)

पाठा च पिप्पलीमूलं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।
तत्सिद्धं शर्करायुक्तं गर्भशूले पयः पिबेत् ॥ ११५ ॥

(भीनक-)

पञ्चमूलकल्कासिद्धं सलिलं क्षीरसंयुतम् ।
पाययेन्न परीक्षेत गर्भशूलहरं परम् ॥ ११६ ॥
बलादारु च यष्टी च बिल्वमूलाग्निमन्थकम् ।
सक्षीरं साधितं पीतं गर्भशूलविनाशनम् ॥ ११७ ॥

(बन्ध्या-)

बलानागरचित्राणां पायः पाठाग्निमन्थयोः ।
पीत्वा विमुच्यते साध्वी गर्भिणी गर्भशूलतः ॥ ११८ ॥
पलायास्त्रिफलायाश्च निष्क्वाथो घृतमूर्च्छितः ।
गर्भिणीशूलरोगाणां पानमेव विधीयते ॥ ११९ ॥
शुण्ठीबिल्वकषायं ससर्पिष्कं सरामठम् ।
प्रपिबेत्सर्वशूलेषु गर्भिणी हिङ्गुना विना ॥ १२० ॥

([illegible])

काकोली क्षीरकाकोली कन्दं नीलोत्पलस्य च ।
समांशं शीततोयेन पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ॥ १२१ ॥
पञ्चमे मासि शूलं तु विनश्यति न संशयः ।
काको(ळि?ल्यादि) गणः क्वाथः शीतः शर्करया युतः ॥
क्षीरेण गर्भं लभते वेदना च प्रणश्यति ।
अथास्याः प्रथमे मासे गर्भे भवति वेदना ॥ १२३ ॥
पद्मकश्चन्दनोशीरं तगरं समभागिकम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य पाययेत् ॥ १२४ ॥
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रणश्यति ।
अथास्याः द्वितीये मास इत्यादि.... ... ...
नीलोत्पलं सशालूकं शृङ्गाटककशेरुकम् ॥ १२५ ॥
शीततोयेनेत्यादि
अथास्या तृतीये मास इत्यादि ।
काकोली क्षीरकाकोली मधुकं चन्दनं तथा ॥ १२६ ॥
शीततोयेनेत्यादि .... ।
अथास्याश्चतुर्थे इत्यादि .... ।
गोक्षुरं कदलीमूलं उत्पलं च सनालकम् ॥ १२७ ॥
शीततोयेनेत्यादि ... . ।
अथास्याः पञ्चम इत्यादि .. .. ।
काकोली क्षीरकाकोलीमुत्पलञ्च सनालकम् ॥ १२८ ॥
शीततोयेनेत्यादि ...
अथ षष्ठे मासे इत्यादि .
बिसालबीजं मृद्वीकामुत्पलञ्च मकेरुकम् ॥ १२९ ॥
शीततोयेनेत्यादि
अथ सप्तमे मासे इत्यादि ..
कपित्थकन्दराभूलं शर्करालाजसंयुतम् ॥ १३० ॥
शीततोयेनेत्यादि ....

अथाष्टमे मासे इत्यादि ....
धान्योत्पलञ्च पिप्पल्या पद्मकं कासमर्दकम् ॥ १३१ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....
अथ नवमे मासे इत्यादि ....
पिप्पल्युशीरकाकोलीद्वयं क्षीरेण पाययेत् ॥ १३२ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....
अथ दशमे मासे इत्यादि ....
उत्पलं मधुसंयुक्तं शर्करालुलितं वधूः ॥ १३३ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....
अथैकादशे मासे इत्यादि ....
मधुकं पद्मकं चैव मोत्पलञ्च सनालकम् ॥ १३४ ॥
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य पाययेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रणश्यति ॥ १३५ ॥
अमृतोद्भवे अमृतस्वरूपे इमान्यौषधान्यमृतं कुरु भगवति विश्वेश्वरि स्वाहा ।
अनया विद्यया मासविहितान्यभिमन्त्र्य पाययेत् ।
(गौवकी)
वह्नुपद्रवशूलाद्यं गर्भस्रावं विवर्जयेत् ॥ १३६ ॥
(काश्य-)
असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
आमान्वये च तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम् ॥ १३७ ॥
उपवासो घनोशीरगुडूच्यरलुधान्यकाः ।
दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषा बलाः ॥ १३८ ॥
कथितास्सलिले पानं तृणधान्यानि भोजयेत् ।
मुद्गादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ॥ १३९ ॥
(वाग्भटे)
कुशकाशोरुबूका(गों ? नां) मूलैर्गोक्षुरकस्य च ।
दुरालभापर्पटकहूबेरघनचन्दनैः ॥ १४० ॥

गुडूच्यातिविषोशीरबलाकट्वङ्गधान्यकैः ।
एभिः क्वाथद्वयो योज्या सामे गर्भपरिस्रवे ॥ १४१ ॥
(आग्नवर्मा)

मृद्वीकाचन्दनोशीरकाकोलीः शर्करायुताः ।
शीताम्बुना पिबेत् गर्भस्रावे सकतकं पयः ॥ १४२ ॥

चन्दनं मधुकं लोध्रं वटशुङ्गं घृतं मधु ।
तण्डुलोदकसंयुक्तं जीवदाने प्रशस्यते ॥ १४३ ॥

रक्तातिसारे पातव्यं शोणितप्रदरेषु च ।
गर्भस्य ध्वंसने नार्याः क्षीरेण सह पाययेत् ॥ १४४ ॥

शर्करोत्पलपद्माह्वलोध्रचन्दनशारिवाः ।
स्रवमाणे स्त्रियं गर्भे पाययेत्तण्डुलाम्भसा ॥ १४५ ॥

शारिवा चन्दनं द्राक्षा लोध्रक्वाथं पयोऽग्नितप्तम् ।
साशितं शीतलं गर्भस्रावारम्भे पिबेद्वधूः ॥ १४६ ॥

जम्बूपल्लवकल्कं तु पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
पाययेत्पयसा वापि गर्भस्रावे विशेषतः ॥ १४७ ॥
(सारसं)

पार्श्वद्वये तथा वस्तौ श्रोण्यां कुक्षौ तथैव च ।
यदग्रवेदनात्यर्थं सीदनं हृदयस्य च ॥ १४८ ॥

पाण्डुत्वं नाभिशूलञ्च श्रमोऽथ परिकीर्तिता ।
इत्येतत्स्रंसमानस्य विद्यात् गर्भस्य लक्षणम् ॥ १४९ ॥
(काश्यपी)

आचतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रुतेः स्राव उच्यते ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं भवेन्मूढो यावदाद्वादशादिति ॥ १५० ॥
(तत्रैव)

भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।
गर्भे भवति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ।
सेकावगाहनालेपाः शस्यन्ते चातिशीतलाः ॥ १५१ ॥
(विद्र)

घृतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदम्भस्यवगाहयेत् ।
गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ १५२ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमार्तिविस्मरणाय च ।
पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ॥ १५३ ॥

बिल्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ।
मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पातिते क्रमः ॥ १५४ ॥

लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ।
दोषधातुपरिक्लेदशोषणार्थमयं विधिः ॥ १५५ ॥

सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात् ।
वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १५६ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ।
शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५७ ॥

वाते क्रुद्धे कृशः शुष्येत् गर्भो नागोदरन्तु तत् ।
उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १५८ ॥

(वाग्भटे)

यस्याः कुक्षौ पुनर्ग्लानिः पुनराध्मानमेव च ।
गर्भिण्या दृश्यते नार्यास्तस्यानागोचरं विदुः ॥ १५९ ॥

नाली रसं न वहति प्रवृद्धे मारुते सति ।
शोषं प्रपद्यते गर्भः सदाल्पे पोषणे सति ॥ १६० ॥

स्पन्दते केवलं गर्भो विवर्णा सा च जायते ।
मासि मास्यार्त्तवं तस्यास्सशूलन्तु प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

अङ्गशोषोऽविपाकश्च कटीपृष्ठग्रहस्तथा ।
सीदतः सक्थिनी चास्याः सततं परिहीयते ।
एवं हि शुष्कं तं विद्यात्तथा चाप्युपविष्टकम् ॥ १६२ ॥

(काश्यपीये)

तयोर्बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यसाधितैः ।
घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ।
लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशबर्हिजाः ॥ १६३ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
वारुचिल्वं तिलान्माषान् सक्तूंश्च पयसा पिबेत् ॥ १६४ ॥
समेष्यमांसं मधु वा कल्युभ्यङ्गञ्च शीलयेत् ।
हर्षयेत्सततञ्चैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ १६५ ॥
पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्रात् जायेत नैव वा ॥ १६६ ॥
(वाहटे)

पयस्याशारिवापाठातोयतोयदनागरैः ।
मृतशीतं पिबेद्वारि गर्भिणीज्वरसूदनम् ॥ १६७ ॥
श्रीपर्ण्याश्च गुडूच्याश्च क्वाथं समधुशर्करम् ।
गर्भिणीं पाययेद्वैद्यः सर्वज्वरविनाशनम् ॥ १६८ ॥
मधुकं मधुलोध्रञ्च पयस्या शारिवा बला ।
कषायं क्षीरसंयुक्तं गर्भिणीज्वरनाशनम् ॥ १६९ ॥
गर्भिणीनां ज्वरः कष्टः सर्वव्याधिषु पार्थिव ।
ज्वरोष्मणोपतप्तस्तु गर्भो यात्येव विक्रियाम् ॥ १७० ॥
(तन्त्रा-)

गर्भिणीनामतीसारे सामे श्लेष्मानुगे भिषक् ।
पृश्नकस्य त्वचो मुस्ता दार्वी च सुरदारु च ॥ १७१ ॥
कषायमेषां पातव्यमामातीसारनाशनम् ।
दार्वी च मधुकं मुस्ता श्रीपर्णी शारिवा बला ।
गर्भिणीं पाययेत्क्वाथं अतीसारविनाशनम् ॥ १७२ ॥
(वाग्भ)

[1]ह्रीबेरबालकापाठानागराम्बुदसम्भृतम् ।
गर्भिणीं पाययेत्तोयमतीसारेषु सर्वथा ॥ १७३ ॥
सर्वातिसारे गर्भिण्याः धान्याम्लं पाययेद्भिषक् ।
पाचनं ग्राहि तद्वत् विद्याद्दीपनीयं विशेषतः ॥ १७४ ॥
पुनर्नवार्द्रकक्वाथं सक्षीरमनिशं पिबेत् ।
शोफोदावर्तगुल्मार्शःशान्त्यर्थं गर्भिणी निशि ॥ १७५ ॥

---

१. पुनर्नवाक्वाथमिति पाठः.

आर्द्रकक्वाथसंसिद्धं क्षीरं गुळयुतं पिबेत् ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं गर्भिणीशोफनाशनम् ॥ १७६ ॥
(तन्त्रा)

भद्रदारु श्लक्ष्णपिष्टं शोफे मधुयुतं पिबेत् ॥ १७७ ॥
(जीवकी)

पुनर्नवं धान्यकञ्च वचा कुष्ठं हरीतकी ।
कल्कमालेपनं शोफे गर्भिण्याः कारयेद्भिषक् ॥ १७८ ॥
(काश्य)

चन्दनं मधुकोशीरं नागपुष्पं फलं तथा ।
दूर्वापत्रं च कालेयं शारिवा तण्डुलीयकम् ॥ १७९ ॥
एष शोफहरो लेपो अक्षीररससमायुतः ।
हरीतकी शृङ्गिबेरमजगन्धा वचापि च ॥ १८० ॥
अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा अर्कमूलं पुनर्नवम् ।
श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः ॥ १८१ ॥
वर्षाभूमूलनिष्क्वाथं सघृतं गुळसयुतम् ।
गर्भिणीं पाययेदेतत् शोफोदारर्चनाशनम् ॥ १८२ ॥
(तन्त्रा-)

मधुकोशीरसिद्धं वा द्राक्षामलकसाधितम् ।
पिबेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणी पित्तरोगिणी ॥ १८३ ॥
(काश्य)

पृश्निपर्णीवलावासानिर्यूहो रक्तपित्तनुत् ।
गर्भिण्याः कामलार्तायाः छिन्नरोहासमन्वितः ॥ १८४ ॥
वातरक्तं च शमयेत् कासं श्वासं च नाशयेत् ॥ १८५ ॥
(हिरण्या)

पिप्पल्यङ्कोलमूलानां अश्वगन्धारसेन च ।
दध्ना च माहिषेणैव गर्भिणीकामलापहः ॥ १८६ ॥
(खेलबल)

हरीतकी वचा शुण्ठी भार्ङ्गी कटुकरोहिणी ।
गुळेन सह संयुक्तं गर्भिणीश्वासकासनुत् ॥ १८७ ॥
चूर्णं वै मरिचानां तु सितासौद्रघृतैस्सह ।
लिह्यात्कासहरं पथ्यं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ॥ १८८ ॥

हिङ्गुगैरिकपिप्पलिभार्ङ्गीकर्कटकशृङ्ग्यः क्षौद्रयुक्ताः कासश्वासहराः। सैन्धवयुक्तो मातुलुङ्गरसो हृदयशूलप्रशमनः।

(काश्य-)

स्वरसं मातुलुङ्गस्य पिप्पलीसैन्धवान्वितम्।
गर्भिणीं पाययेद्युक्त्या शूलहृद्रोगकासनुत्॥ १८९॥

बिल्वलामज्जलाजाम्बु पिबेच्छर्दिषु गर्भिणी।
हिक्कायां बिल्वफलयोरम्भः क्षीरावशेषितम्॥ १९०॥

मधुरोशीरसिद्धाम्बु द्राक्षामधुकसाधितम्।
पक्वाम्रस्वरसं वापि बिल्वजं वा ससैन्धवम्॥ १९१॥
पाययेच्छर्दिनाशाय गर्भिणीं लाजतर्पणम्।
शुण्ठीबिल्वकषायन्तु यवसक्तुविमिश्रितम्॥ १९२॥
गर्भिणीं पाययेद्वैद्यः सर्वच्छर्दिविनाशनम्।
कुस्तुम्बुरूणां कल्कन्तु तण्डुलोदकसंयुतम्॥ १९३॥
पीतं सशर्करं स्त्रीणां छर्दिं दौहृदजां जयेत्।
अजमोजोऽश्वगन्धा च जीरकं पिप्पलीद्वयम्॥ १९४॥
सक्षौद्रं सगुळं लेह्यं गर्भिण्याश्चाग्निदीपनम्।
शुण्ठीबलाद्वयक्वाथं साज्यं चैव सरामठम्॥ १९५॥
सर्वगुल्महरं पेयं गर्भिण्या हिङ्गुना विना।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वविदारीक्वथितं पिबेत्॥ १९६॥
क्षीरं क्षीरयवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत्॥ १९७॥

(तन्त्रा-)

बिल्वाग्निमन्थपर्कैर्वा पाटलीनागरेण वा।
सिद्धं क्षीररसं वापि गर्भिणीवातरोगनुत्॥ १९८॥

(काश्य-)

मधुकोशीरसिद्धं वा द्राक्षामधुरसाधितम्।
पिबेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत्॥ १९९॥
सक्षीरो वाप्यदुग्धो वा सघृतो वाघृतोऽपि वा।
गर्भिण्याश्चिषु सर्वासु बलाक्वाथः प्रशस्यते॥ २००॥

बलेक्षुगोक्षुरक्वाथो मूत्रदोषनिबर्हणः ।
जाङ्गलैश्च रसैश्चोष्णः पिप्पलीचूर्णसंयुतैः ॥ २०१ ॥

धान्याम्लं त्र्यूषणं चैव पाययेद्गर्भिणीं सुखम् ।
पैत्तिके श्लैष्मिके वाते नाशयेत्परमौषधम् (?) ॥ २०२ ॥
(वृद्धवि)

उदावर्तं तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरं जयेत् ।
योग्यैश्च बस्तिभिर्हन्यात्सगर्भां स हि गर्भिणीम् ॥ २०३ ॥
(वाग्भटे)

तेषु तेषु च रोगेषु तत्तत्कुर्यात्क्रियान्वितम् ।
प्राक्चैवं नवमान्मासात् सा सूती गृहमाश्रयेत् ॥ २०४ ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ॥ २०५ ॥
अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्बस्तिवंक्षणे ॥ २०६ ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ २०७ ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेविताम् ॥ २०८ ॥
पाययेत्सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥ २०९ ॥
अधो नाभेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवं तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥ २१० ॥
आविश्य जठरं गर्भो बस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ २११ ॥
अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदु पूर्वं प्रवाहेत बाढमाप्रसवाच्च सा ॥ २१२ ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथा प्राणास्सूतिक्लेशावसादिताः ।
गर्भसङ्गे तु धूपयेद्योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ॥ २१३ ॥
(वाग्भटे)

अपामार्गस्य मूलन्तु या नारी दुःखसूतिनी ।
धारयेद्योनिमध्येन सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१४ ॥
मधुकं चन्दनं पीत्वा हविषा माहिषेण च ।
लाङ्गल्या चरणौ लिप्त्वा सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१५ ॥
(चाक्षुषे)

उन्मूल्य चक्रमर्द मूले गृह्णन्नधोमुखं नीत्वा ।
दर्शय तदेव सद्यः सूतेऽन्तर्वत्न्यनायासात् ॥ २१६ ॥
कोष्णेन पिबेन्महिषीदुग्धप्रस्थेन साष्टमाज्येन ।
मलयजमधुकार्द्धपलं सद्यः सूते सुखं वनिता ॥ २१७ ॥
क्षुद्रदारिवल्कलचर्वणमाशु प्रसूतिमबलानाम् ।
विदधाति पप्फणच्छदलेप इवाथोऽर्पितो नाभेः ॥ २१८ ॥
(काञ्ची)

(?)पिष्ट्वाचेक्षुरसश्चैव नारिकेरोदकं पिबेत् ।
सद्यः प्रसूयते नारी मूढगर्भं च शस्यते ॥ २१९ ॥
क्वथितेनारनालेन रामठं सैन्धवान्वितम् ।
सद्यः प्रसूयते देयं मूढगर्भे च शस्यते ॥ २२० ॥
(तन्त्रान्तरे)

इमां विद्यां प्रवक्ष्यामि विशल्यकरणीं शुभाम् ।
अपविद्धस्तु शूलेन हतो वज्रेण वा स्वयम् ॥२२१ ॥
विक्षिप्तमन्त्रैर्विविधैरथवा कण्टकैरपि ।
गर्भिणीष्वपि यद्द गर्भं विषमं समुपस्थितम् ।
जलेनानेन सिक्तस्य भस्मीभवति नान्यथा ॥ २२२ ॥

उरिक्षप उत्पत्वय निपीड प्रथमं मुञ्च स्वाहा । इत्यौषधं परिजप्य पानीयं देयम् । सुखेन प्रसूयते ।
(वाचीमततादिषु चक्रदे)

वियज्जलं क्षितिस्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशल्यं च दधत्वपि ॥ २२३ ॥
प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टे शुभानने ।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ २२४ ॥
इति मन्त्रं जपेत् । अपरापातनेऽप्येवम् ॥

हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ।
सुवर्चलां विशल्यां वा जरास्वपतनेऽपि च ॥ २२५ ॥

कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ।
तालुकण्ठं स्पृशेद्वेण्या मूर्ध्नि दद्यात्स्नुहीपयः ॥ २२६ ॥

भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ २२७ ॥

कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां बिल्वजेनासवेन वा ॥ २२८ ॥

शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च साधयेत् ॥ २२९ ॥

तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ २३० ॥

निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुस्सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥ २३१ ॥

कुशला पाणिनाक्तेन हरेत्क्लृप्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ २३२ ॥

(वाग्भटे)

सूतायां हृच्छिरोबस्तिशूलो मक्कलसंज्ञितः ।
यवक्षारं पिबेत् तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ २३३ ॥

(सि॰ द॰)

भार्ङ्गी सम्भृङ्गिवेरञ्च भद्रदारुं तथैव च ।
श्लक्ष्णं दृषदि तत् पिष्टमुष्णोदकसमायुतम् ॥ २३४ ॥
मक्कले दारुणे पीतं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ।
एतदेव तु पातव्यं ग्रन्थौ गर्भाशयस्थिते ॥ २३५ ॥

(तन्त्रा॰)

मक्कलाख्ये शिरोबस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ २३६ ॥

धान्याम्बु वा गुळव्योपत्रिजातकरजोन्वितम् ॥ २३७ ॥

(वाहटे)

पञ्चकोलकनिर्यूहं पिप्पल्यादिशृतं तथा ।
यवक्षारपरागाढ्यं मर्कलाशूलसूदनम् ।
गुल्मशूलविधानञ्च मर्कलेष्ववचारयेत् ॥ २३८ ॥

(मदसो-

पञ्चकोलकुलत्थानां यवागूश्शूलनाशिनी ॥ २३९ ॥

(ग्रन्था-

सूतिकायाः नाभेरधस्ताद् भेदनशूलनं परिकर्तनं च करोति वायुसंसृष्टं सा मर्कला । वरणादिः पतितगर्भाया गर्भमलं मर्कलाशूलविद्रधिवातगुल्माध्मानवातमूत्रपुरीषमङ्गशमनश्च भवति

रक्तधातूद्भवे कुर्यात् पित्तविद्रधिवत् क्रियाम् ॥ २४० ॥

प्रजातायास्तु वस्तिशिरउदरयोनिशूले मर्कलसंज्ञे दुष्टशो-
निमित्ते यवक्षारचूर्णं वा मधुना पाययेत् लवणचूर्णं वा ॥

मर्कलावेदनायां तु घृतेनोष्णोदकेन वा ।
क्षीरचूर्णं प्रयोक्तव्यं सर्वशूलप्रशान्तये ॥ २४१ ॥
पञ्चकोलघृतं पेयं त्रिफलासर्पिरेव वा ।

(तन्त्रान्तरात्)

सूतिका क्षुद्वती तैलात् घृताद्वा महतीं पिबेत् ॥ २४२ ॥

पञ्चकोलकिनीं मात्रामनुचोष्णं गुळोदकम् ।
वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ॥ २४३ ॥

विशुध्यति च दुष्टास्रं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ।
स्नेहयोग्या तु निस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ॥ २४४ ॥

पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ।
जीर्णे स्नात्वा पिबेत्पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ॥ २४५
त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गक्वाथेन साधिता ।
हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्म्यतः पयसाथ वा ॥ २४६

सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ।
द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ॥ २४७ ॥

यत्नेनोपचरेत्सूतां दुस्साधा हि तदामयाः ॥ २४८ ॥

(वाग्भटे)

शुण्ठ्यैरण्डबलानां निष्क्वाथं तैलघृतलुलितम् ।
प्रथमेऽह्नि पिबेत्सूता कोष्ठविशुद्ध्यर्त्तिशमनार्थम् ॥ २४९ ॥

(प्रयोगकोशात्)

दशमूलरसः शुण्ठीपाठावान् सूतिकागदे ॥ २५० ॥

(सहस्रयोग्याम्)

बलाबिल्वशृतं तोयं सर्पिस्तैलगुलानिलम् ।
प्रपिबेद्द्वादशाहन्तु सूतिका सूतिकामृतम् ॥ २५१ ॥

अथवा दशमूलाम्बु विश्वौषधसमायुतम् ।
दुरालभाविश्वतुल्यं दशमूलशृतं जलम् ॥ २५२ ॥

पीत्वा ज्वरातिसाराभ्यां मुच्यते सूतिका ध्रुवम् ।
धान्वन्तरं बलातैलं सूतिकायाः प्रशस्यते ॥ २५३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पञ्चकोलदशाङ्घ्रिभ्यां समाभ्यां साधु साधितम् ।
निषेव्य सलिलं सूता गुल्मादिभ्यः प्रमुच्यते ॥ २५४ ॥

देवदारुबलारास्नाशुण्ठीसैन्धवैस्सधितम् ।
सलिलं तैलसम्मिश्रमनिलार्त्ता सदा पिबेत् ॥ २५५ ॥

योनिक्षतौ घृतं सिद्धमश्वगन्धाक्षीरिवल्कलैः ।
तैलञ्च दुग्धं सलिले पक्वं योनिव्रणापहम् ॥ २५६ ॥

(आरद्वा-)

ग्राम्यधर्मवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपातनाभिघातलङ्घन-
विभिरभिघातविशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनात् ।
[क]बन्धनो गर्भाशयमाक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरे स्रंसमानो जठर-

संक्षोभतामापादयति । तस्याः जठरसंक्षोभणाद्वायुरपानो मूढः पार्श्वबस्तिशिरोरुजायोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानापाद्य गर्भं च्यावयति । तरुणं शोणितभावेन तमेव कदाचिद्विवृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिर्गच्छमानमपानवैगुण्यसम्मोहितं गर्भं मूढगर्भमाचक्षते ॥

(सौश्रु)

गर्भोऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्दैवतोऽपि वा ।
मृतेऽन्तर्जठरं शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ २५७ ॥

गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्रमः ।
अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ २५८ ॥

(वाहृटे)

मूत्रपुरीषस्तम्भो गात्रश्यावता हस्तपादशोफः पूतिनिःश्वासता मुखपूतित्वं मुखशोषो मूर्छा च गर्भव्यापत्तिलक्षणम् इति ॥

(काश्यपीये)

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान्मन्त्राननुशृणुयात् ॥

इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु वे ॥ २५९ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥
औषधानि च निदध्याद्यथोक्तम् ।

(पाडगुद्दौ)

कपित्थतुलसीमूलं करञ्जस्य च बीजकम् ।
पयसा कल्कितं कल्कं नाभिमूले प्रलेपयेत् ॥ २६१ ॥

मूढगर्भः पतेत्तेन हस्तपादतलेषु च
लाङ्गलीमूलमेकन्तु श्लक्ष्णं दृषदि पेषयेत् ।
लेपनं योनिमूले तु गर्भप्रसवणं परम् ॥ २६२ ॥

(महाद्रुमविलास चन्द्रदे)

मन्त्रैर्योगैर्वरायुक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।
अथापृच्छ्येश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६३ ॥

हस्तमभ्यज्य योनिञ्च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।
यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेत् गर्भस्य खण्डशः ॥ २६४ ॥
तत्तच्छित्वा हरेत् सम्यग्रक्षन्नारीं च यत्नतः ।
छिन्द्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ॥ २६५ ॥
सहात्मना नचोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ।
योनिसंवरणभ्रंशमक्कल्श्वासपीडिताम् ॥ २६६ ॥
पूत्युद्गारां हिमाङ्गीञ्च मूढगर्भां परित्यजेत् ।
(वाग्भटे)
अविपन्ने विकारे तु श्रेयो गर्भस्य पातनम् ॥ २६७ ॥
न गर्भिण्या विपर्यासस्तस्मात्मांसं न हापयेत् ॥ २६८ ॥
(हिरण्याक्षीये)
अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् ।
एवं निर्हृतशल्यान्तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ २६९ ॥
दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलञ्चास्याः प्रशाम्यति ॥ २७० ॥
दीप्यकातिविषारास्नाहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकात् ।
चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः ॥ २७१ ॥
कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्हिङ्गुतेजनीः ।
तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ २७२ ॥
त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
पयो वातहरैस्सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥ २७३ ॥
रसो दशाहञ्च परं लघुपथ्याल्पभोजनम् ।
स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ॥ २७४ ॥
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यस्सा क्रमेण सुखानि च ।
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ २७५ ॥
(वाग्भटे)
उपद्रवादिशुद्धाञ्च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ॥ २७६ ॥
(पाठ)

मूढगर्भापहरणे वस्तिर्यस्यास्तु भिद्यते ।
नस्तेनाभ्येन वा योनौ स्वेदश्छं जलं सदा ॥ २७७ ॥
तस्यां मत्तः प्रतीकारं शृणु भार्गव तत्त्वतः ।
तैलेनाभ्यज्य सर्वाङ्गमत्यन्तं स्वेदयेदथ ॥ २७८ ॥
तप्तलोष्टैस्तथा पत्रैर्वातघ्नैर्वस्तिमूलतः ।
तस्याः प्रगृह्य चरणौ धुनुयात्तदवाक्शिराः ॥ २७९ ॥
एवञ्च बहुशः कृत्वा क्षीरेण प्रतिभोजयेत् ॥ २८० ॥

(तन्त्रा०)

तुम्बीपत्रञ्च लोध्रञ्च समभागानि कारयेत् ।
दद्याल्लेपं भगस्यैवं मसृणा द्यक्षता भवेत् ॥ २८१ ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण सैलुसिद्धेन वा तथा ।
योनिप्रक्षालनं शीघ्रं गाढीकरणमुत्तमम् ।
तेषां त्वग्भिः प्रलेपश्च कन्याकरणमुत्तमम् ॥ २८२ ॥

(सारार्णवात्)

वेतसस्य तु मूलानि क्वाथयेन्मृदुनाग्निना ।
योनिः प्रक्षालिता तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८३ ॥

(ग्रन्थान्तरे)

श्रेष्ठा पुंसवने लक्ष्मीर्गर्भस्रावेऽब्जमुत्पलम् ।
बलाग्न्या गर्भिणीरोगे मूढगर्भेऽपकर्षणम् ।
योनिगाढविधौ सैलुरग्र्य इत्याह भार्गवः ॥ २८४ ॥

(सारार्णवात्)

यकुल्लस्य फलं पिष्ट्वा पिबेन्मद्येन लाभतः ।
पुष्पकाले सदा नारी नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८५ ॥
शर्करोदकपिष्टानि मरिचानि मितानि च ।
पुष्पकाले त्र्यहं पीत्वा नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८६ ॥
किंशुकस्य फलं पिष्ट्वा मधुना सह योजयेत् ।
पुष्पकाले त्र्यहं दद्यान्नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८७ ॥

असनस्य च निर्यासं क्षीरेणालोड्य पाययेत् ।
जनयेदार्त्तवं नष्टं क्षिप्रमेव सुखा भवेत् ॥ २८८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

एकधा तद्द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा तथा ।
वायुना प्रतिभिन्ने तु बीजे स्यात् बहुपुत्रता ॥ २८९ ॥
धियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ।
सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयस्तु ये ॥ २९० ॥
गर्भास्त्वेता स्त्रियमेव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् ।
गर्भो वातप्रकोपेन दौहृदे चावमानिते ॥ २९१ ॥
भवेत्कुब्जः कुणिः पंगुर्मूक उन्मत्त एव वा ।
मातापित्रोश्च नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ॥ २९२ ॥
वातादीनां प्रकोपेन गर्भवैकृतमुच्यते ॥ २९३ ॥

(सौश्रु)

यस्त्वहस्तनसाज्ञिकत्वा मर्दय··· ···· ··· ।
··· ···· कुशल्यासिपिच्छिलैर्लेपितं सुखम् ॥ २९४ ॥
सूतिकालश्च तत्काले शङ्खदुन्दुभिघोषणैः ।
पुण्याहैस्स्वस्तिवाक्येन मङ्गलैर्वचनैस्तथा ॥ २९५ ॥
दानैर्देशिकसम्पन्नैर्दरिद्रैर्ब्राह्मणैरपि ।
वैद्यैर्नक्षत्रिकैश्चान्यैर्भूतविद्योपशोभितैः ॥ २९६ ॥
भूतग्रहपिशाचादीन् धूपयेद्धूपकैस्तथा ।
स्निग्धैर्बहुभिराकीर्णैर्नरो संरक्षयेत् भृशम् ॥ २९७ ॥
कुमारं पूजयेन्नित्यं कुमारबलिकर्मणि ।
योगिनी शार्ङ्गिणी चैव शार्ङ्गी शाबरिका तथा ॥ २९८ ॥
भूतग्रहपिशाचादीन् पूजयेद्बलिभिस्तथा ।
एवं क्रमेण तत्कुर्यात् सूतिका च सुखाभवेत् ॥ २९९ ॥

(कात्याय-)

गर्भप्रपतनेनैव पुरुषेणातियोगतः ।
विविधैरभिघातैर्वा नार्या रक्तं प्रदुष्यति ॥ ३०० ॥

तदा तत्र योनौ शूलं शोफश्च जायते ।

नीलमत्यर्थदुर्गन्धि बहुवेदनमजस्रं रक्तं स्रवते । तत्त्रिरात्रमति-क्रान्तं महाशोणितं विद्यात् ॥

त्रिभिर्दोषैस्तु संसृष्टं सर्ववर्णं प्रदुष्यति ॥ २०१ ॥

(काश्यपी-)

तत्र रक्तपित्तप्रदरचिकित्सां कुर्यात् ॥

गर्भाशयस्थः पवनोऽतिदुष्टो व्यवायवातादिनिरोधनाद्यैः ।
कटीनितम्बत्रिकवंक्षणोरुयोनीषु वस्तावपि वृक्कनाभ्याम् ॥ २०२ ॥

करोत्यसह्यामधिकां रुजां तु सा सूतिकालेष्विव याति दुःखम् ।
तं रक्तगुल्मं प्रवदन्ति केचिदष्ठीलिकाग्रन्थिरितीह चान्ये ॥२०३॥

नाष्ठीलिका नैव च रक्तगुल्मस्सम्पिण्डितः केवल एव वायुः ।
इतस्ततः सञ्चरतानिलेन निदह्यते चातिरुजाकरेण ॥ २०४ ॥

यत्पार्श्वे एवातिरुजा भवेद्धि सम्पिण्डितः केवलमातरिश्वा ।
यत्पार्श्वमाश्रित्य गतस्स्थितस्तु समुद्रमण्डूकनिभः स्थिरस्तु ॥ २०५॥

गर्भाशयस्थं निरुणद्धि यद्धि ग्रन्थीति केचिन्निगदन्ति मूढाः ।
ऋतौ कषायोदकसन्निकाशं मांसोदकाभन्त्वथवातिसान्द्रम् ॥२०६॥

स्रवेदसृक्कृष्णमथाल्पमल्पं तच्चातिदुष्टं बलिनानिलेन ।
स षष्ठिरोगो गदमस्य षष्ठ्यादतस्तु षष्ठीत्यभिधीयतेऽसौ ॥२०७॥

निरूहमन्वासनमुत्तराख्यं गभीरणमौषधसाधितं तु ।
युञ्ज्यात्तथा शान्तिमुपैति षष्ठिः स्वेदैर्विचित्रैश्च पुनर्नवाद्यैः ॥२०८॥

अजोण्डुकं सर्षपतैलयुक्तं सुरानुपानन्तु निषेवमाणा ।
पञ्चाङ्गुलाजापलभसेविनी सुदुस्तराद्वष्टिगदाद्विमुक्ता ॥ २०९ ॥

पुनर्नवो वा पयसा निपक्वो निषेव्यमाणश्च निहन्ति षष्ठिम् ।
न्यग्रोधजम्ब्वर्जुनतिन्दुकाम्रपियालाश्मभूरुट्त्वचम् ॥ २१० ॥

जले विपाच्यात्र पयोपरन्ताकृष्णानिशादारुनिशास्रपथ्याः ।
मद्ग्रन्थिमेधदन्तरुपाठाः सिद्धा तु सम्यग्विपचेच्च तैलम् ॥२११॥

तत्सेवनाच्छान्तिमुपैति वस्तिः
पिचुप्रयोगैरनुवासनैश्च ॥ ३१२ ॥

(आगमात्)

स्नानौषधं प्रवक्ष्यामि सूतिकानां विशेषतः ।
बिल्वप्लक्षकरञ्जौ च सहदेवी सपल्लवा ॥ ३१३ ॥
पञ्चौषधमिति ख्यातं प्रशस्तं कलिनाशनम् ।
प्लक्षः कपित्थको बिल्वः करञ्जः कङ्कुकेसरौ ॥ ३१४ ॥
पाटलं ककुभं चैव दृष्टास्तेषां महौषधाः ।
सर्वग्रहविमोक्षार्थं स्नापयेत विशेषतः ॥ ३१५ ॥
स्निग्धस्विन्नां यथास्थानं स्रस्तां योनिं प्रवेशयेत् ।
धूपयेदहिकृत्त्या वा ततः पिष्टसुरां पिबेत् ॥ ३१६ ॥
दूर्वा क्षुद्रसहा लाक्षा पयस्या मधुकं बला ।
लोध्रं हरिद्रा मञ्जिष्ठा भद्रदारु च पेषयेत् ॥ ३१७ ॥
एतैः सर्पिः पचेद्धीमान् पयश्चाधिश्रयेत् ततः ।
एतैः क्षीरं च सर्पिश्च पाययेत्प्रातरुत्थिताम् ॥ ३१८ ॥
स्रस्ता योनिः पदात्क्षिप्रं यथास्थानगता भवेत् ।
पयस्या पद्मकोशीरसदाभद्रा शतावरी ॥ ३१९ ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं लोध्रं वयस्था भद्रदारु च ॥
एतेन तैलं निष्पक्वं पिचुनाऽऽयोज्य धारयेत् ।
शूनायाः स्फुटितायाश्च क्षतायाश्चौषधं परम् ॥ ३२० ॥

(हिरण्याक्षीये)

जातमात्रं विशोध्योल्वाद्बालं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिक्लेशितञ्चानुबलातैलेन सेचयेत् ॥ ३२१ ॥
स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।
बद्ध्वोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसज्जयेत् ॥ ३२२ ॥
नाभिश्च कुष्ठतैलेन सेचयेत्स्नपयेदनु ।
क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ३२३ ॥
कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।
क्षीरवृक्षकषायेण कुमारमवगाहयेत् ॥ ३२४ ॥

पयसा(सौवीरकणापि ? काञ्चिकेनापि) उष्णोदकमथापि वा ।
स्नापयेत्केशरक्षार्थं कुमारं शास्त्रकर्मणा ॥ ३२५ ॥

(तन्त्रा-)

ततो दक्षिणतर्जन्या तालूष्ठाभ्यावगुण्ठयेत् ।
शिरसि स्नेहपिचुना आशन्वास्य प्रयोजयेत् ॥ ३२६ ॥
हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ।
ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्खपुष्पीकल्कं घृतं मधु ॥ ३२७ ॥
चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्यारजीकृताः ।
लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्री रजोथवा ॥ ३२८ ॥

वाग्भटे)

श्वेतमाल्याम्बरो नित्यं ... .. ब्राह्मणपूजिते ।
शौचान्वितेऽरिष्टगृहे न तेभ्यः स्त्रीशिशोर्भयम् ? ॥ ३२९ ॥
अद्वारके गुदे सूच्या व्यधयेन्मतिमान् भिषक् ।
घृतेन सेकं कुर्वीत वदने नयनेऽपि च ॥ ३३० ॥
लिङ्गदेशे च कर्णे न नासायाञ्च तथैव च ।
तन्मार्गदेशं सूच्यैव व्यधित्वा सेकमाचरेत् ॥ ३३१ ॥

(प्रयोगसि)

प्रसूतानां [redacted] नारीणां त्र्यहं पञ्चाहमेव वा ।
स्तन्यं नश्यति वातेन स्तन्यमार्गावरोधनात् ॥ ३३२ ॥
नार्याश्रित्य(?)शरीराया विवृते मांसशोणिते ।
तदभ्यङ्गस्य वीर्येण स्वेदेन च विशेषतः ॥ ३३३ ॥
प्रवरस्नेहपानाच्च मारुते प्रशमं गते ।
क्षीरमुत्पद्यते क्षिप्रं सन्तापश्चोपशाम्यति ॥ ३३४ ॥
यावन्नोत्पद्यते स्तन्यं यावदूष्मा न शाम्यति ।
तावत्सर्पिः कुमाराणां त्रैकाल्यं सम्प्रदापयेत् ॥ ३३५ ॥
क्षीरन्तु स्तन्यवृद्ध्यर्थं गव्यं माहिषमेव वा ।
जाङ्गलानां रसं मांसं मृगाणां पक्षिणामपि ।
नाडिकास्वस्तिकाभ्यां वा तिलकल्करसेन वा ॥ ३३६ ॥

वाजीकरणयोगेन नष्टं स्तन्यं प्रवर्तते ।
अतिप्रवृद्धे स्तन्ये तु यवकोद्रवभोजनम् ॥ ३३७ ॥
यूषैस्तैलेन वाश्नीयात्प्रवृद्धञ्च विरेचयेत् ।
स्तन्यप्रवृद्धिहेतूनां ग्रन्थीनां लेपनं हितम् ॥ ३३८ ॥
यष्टीमधुतिलानन्ताकपोतैः कन्यकायुतैः ।
घृततैलसमायुक्तं शिग्रुमूलं प्रलेपयेत् ॥ ३३९ ॥
वातादिस्तनरोगे तु सुखोष्णञ्च मुहुर्मुहुः ।
सक्षीरे वाप्यदुग्धे वा दोषः मातुः स्तने स्त्रियाः ॥ ३४० ॥
प्रदुष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ।
तदपत्यस्य संशब्दाद्दर्शनात्स्मरणादपि ॥ ३४१ ॥
ग्रहणाच्च शरीरेभ्यश्शुक्रवत्संप्रवर्तते ।
मधुकं शारिवा लाजाः पिष्ट्वा क्षीरेण पैत्तिके ।
प्रदेहं कारयेत्कल्कं शर्करापादसंयुतम् ॥ ३४२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कषाये .... ।
... ... ॥ ३४३ ॥
कषायैर्योगिकैर्युञ्ज्यात्स्वैस्वैस्तद्वच्छिलाजतु ।
स्तनजे व्रणवत्सर्वं न त्वेनमुपनाहयेत् ॥ ३४४ ॥
पाटयेत्पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुके ।
सर्वास्वामावस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ॥ ३४५ ॥

(वाहटे)

कच्छपमस्तकचरणौ सुरेन्द्रगोपञ्च तैलपक्वानि ।
ललनाकुचपतनाशं प्रलेपनात्सम्प्रकुर्वन्ति ॥ ३४६ ॥
धात्र्याश्च प्रवालानि क्षीरपिष्टानि वा पुनः ।
सघृतानि वचालेपः स्तनवृद्धिविनाशनः ॥ ३४७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।
प्रथमे दिवसे तस्मात् त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ ३४८ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रभाविते प्राशयेच्छिशुम् ।
द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ ३४९ ॥
प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ ३५० ॥
मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तद्धयलं देहवृद्धये ।
स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ ३५१ ॥
शुक्रक्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ।
स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रसाः ॥ ३५२ ॥
क्षीरं क्षीरिण्य ओषध्यश्शोकादेश्च विपर्ययः ॥ ३५३ ॥

(वाहटे)

पटोलेक्षुपलाद्राक्षाश्वारियाम्भो निषेवितम् ।
स्तन्यशुद्धिकरं श्रेष्ठं घृतमैर्मरसं (?) तथा ।
जीवनीयमृतं क्षीरं पयश्च स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३५४ ॥

(ओरधात्)

शतावरीवीरेक्षुवल्लापयस्यामधूकयष्टीमधुशोपकन्याः ।
वैरम्बु सिद्धं ससितं प्रयुञ्ज्यात् चूर्णं परं स्तन्यकरं प्रशस्तम् ॥
दुग्धेन कमलतण्डुलचूर्णं पीतं विदारिकन्दो वा
सक्षादमदुग्धायाः करोति दुग्धं प्रसूतायाः ॥ ३५६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुभिताया विचेतसः ।
प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ ३५७ ॥
त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ ३५८ ॥
यदप्सुरेकतां याति न च दोषैरविछिन्नम् ।
तद्विशुद्धं पयो वातादुदुष्टन्तु प्लवतेऽम्भसि ॥ ३५९ ॥
कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चोमूत्रविबन्धकृत् ।
पित्तादुष्णाम्लकटुकं पीतराज्यम्बु दाहकृत् ॥ ३६० ॥
कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ३६१ ॥

यथास्वलिङ्गास्तच्चाथोञ्जनयस्युपयोजिराम् ॥ ३६२ ॥

(वाग्भटे)

पाठानागरसुरदारुघनामृतशारिवेन्द्रयवमूर्वाः ।
कटुकाकिराततिक्तौ वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥ ३६३ ॥

(वङ्गसे)

पाठाञ्च शृङ्गिबेरञ्च दद्यात्स्तन्यविशुद्धये ।
हरिद्रादिं वचादिं वा योजयेत्स्तन्यशुद्धये ॥ ३६४ ॥

(प्रयोगसारे)

पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
पाठानागरशार्ङ्गेष्ठामूर्वाभिर्लेपयेत्स्तनौ ॥ ३६५ ॥

(चरके)

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णाञ्च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ।
स्वयं स्पृशेत् स्पृश देश यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥ ३६६ ॥

तत्र विद्याद्रुजं मूर्ध्नि रुजश्चाक्षिनिमीलनात् ।
हृदि जिह्वोष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडनैः ॥ ३६७ ॥

कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः ।
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ॥ ३६८ ॥

वस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसंगोत्त्रासदिगीक्षणैः ।
तत्र बाह्याः क्रियाः कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ॥ ३६९ ॥

(वाग्भटे)

सर्वोऽभिप्रीयते बालः स्तन्यान्न प्रविनार्यते ॥ ३७० ॥

(भयतत्त्वे)

व्याधेर्वयस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
स्थितो मुहूर्तं धौतो सुपीतस्तु तद्भवेद्गदम् ॥ ३७१ ॥

(वाग्भटे)

शिशूनां स्तन्यसंयुक्तं त्रिमासाद्भेषज विदुः ।
अतःपरं कुमाराणां जलेनैव गदापयेत् ॥ ३७२ ॥
क्षीरपस्योषध धात्र्ये क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।

विल्वफलमात्रन्तु जातमात्रे विधीयते ।
एतेनैव विवर्द्धेत मासि मासि क्रमेण च ॥ ३७३ ॥

(प्रयोगसारे)

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३७४ ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।
स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३७५ ॥
सद्यस्तान्वमनं तस्मात्पाययेत् तिमान्मृदु ।
स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत्क्षीरपीतं प्रसेविनम् ॥ ३७६ ॥
पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।
बस्ति माध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३७७ ॥
युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।
रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यभेषजैरविषादकैः ॥ ३७८ ॥
अन्यथाप्यधिकाद्वा वैविरेकं सुतरां त्यजेत् ।
त्रासयेन्नाविधेयश्च यस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ॥ ३७९ ॥
वस्त्रवातात्परस्पर्शात्पालयेल्लङ्घनाच्च तम् ।
स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्धरायं जलोपमम् ॥ ३८० ॥
विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ।
शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ॥ ३८१ ॥
ज्वरारोचकतृड्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ।
अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः ॥ ३८२ ॥
घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ।
क्षीरालसक इत्याहुरत्ययश्चातिदारुणम् ॥ ३८३ ॥
तत्राशु धात्रीं च लङ्घ वमनेनोपपादयेत् ।
विरिक्तायाश्च संसर्गां वचादिं योजयेद् गणम् ॥ ३८४ ॥
निशादिं वा यथा मात्री पाठातिक्तघनाम्बयान् ।
पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्ता नित्कदेवाह्वशारिवाः ॥ ३८५ ॥
तगुरुनमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ ३८६ ॥
(वाग्भट)
पैष्टिकं पायसं शार्कं मत्स्यं मापं निर्ह्लादनम् ॥ ३८७ ॥

1. मयत्स्नादिति पा-

फाणितापूपदुग्धं च पिष्टं शुक्तं दधि ... ... ।
मेदस्वीनि च मांसानि यात्यर्थमुपसेवते ॥ ३८८ ॥
तस्याः प्रकुपितः श्लेष्मा क्षिप्रं स्तन्यं विगाहते ।
तस्यास्तत्पिबतः स्तन्यं कुमारस्य तथाविधम् ॥ ३८९ ॥
जायते स्तन्यदोषेण व्याधिः स्तन्यसमीरितः ।
क्षीरालसक इत्येवं यं प्राहुः भिषजो बुधाः ॥ ३९० ॥
विरिच्यते छर्दयति मुखं च परिशुष्यति ।
वेदना जायते कुक्षौ तालुदेशे च कण्टकम् ॥ ३९१ ॥
परिप्लुवेते नयने तालुशोषं च गच्छति ।
चक्षुर्भवति गम्भीरमभीक्ष्णं च विलीयते ॥ ३९२ ॥
उद्गारश्चाऽस्य भवति तृष्णा चाऽस्योपजायते ।
हिक्कते जृम्भते गाढमानाहं चाऽस्य जायते ॥ ३९३ ॥
भृशं छर्दयते तस्य कूजन्त्यान्त्राणि सर्वतः ।
श्वेतं भवति वर्चोऽस्य भद्रं चाति प्रवर्तते ॥ ३९४ ॥
विच्छिन्नं पिच्छिलं चैव ग्रथितं चाऽतिसार्यते ।
जिह्वा निवर्णा भवति स्तनौ नैवाऽभिनन्दति ॥ ३९५ ॥
क्षीरालसकमेतैस्तु लिङ्गैर्व्याधिं विनिर्दिशेत् ।
तत्रौषधं प्रवक्ष्यामि यथा स लभते सुखम् ॥ ३९६ ॥
तत्रैतत्प्रथमं कर्म धात्रीं न योपवासयेत् ।
एकरात्रं द्विरात्रं वा ततः स्यादुत्तरक्रिया ॥ ३९७ ॥
ततः स्तन्यविशुद्ध्यर्थमिमान्योगान्समाचरेत् ।
वमनं पाययेत्पूर्वं ततः पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९८ ॥
ततः संशुद्धकोष्ठायै भिषग्धात्र्यै प्रयोजयेत् ।
शुक्तानि पिप्पलीजैश्च दाडिमस्य रसेन च ॥ ३९९ ॥
नीलोत्पलाञ्जने चोभे क्षौद्रं पद्मस्य केसरम् ।
शर्करा कोलमज्जा च छर्दिग्रहणमुत्तमम् ।
नागरं चाजमोदं च हिंगु चित्रकमेव च ॥ ४०० ॥

एतैः क्षौद्रसमायुक्तं छर्दिग्रहणमुत्तमम् । (काश्यपीये)
पाययेन्मातरं तस्मात्कषायं पाञ्चमौलिकम् ॥ ४०१ ॥
वचातरटमुस्तानां क्वाथं भद्रद्रुमस्य च ।
तगरक्वाथसिद्धां वा यवागूं मधुना सह ॥ ४०२ ॥
मुस्ताबिल्वशलाटूनां कुङ्कुका(?)मेषशृङ्ग्योः ।
लेहयन् मधुना चूर्णमथार्द्रं क्षीरवं तथा ॥ ४०३ ॥
पाययेत् स्तनमालिप्य सर्वत्रैव च कल्पयेत् ।
आम्रतिन्दुकजम्बूनां क्वाथं वा पत्रकं तयोः ॥ ४०४ ॥
बिल्वमङ्कषायं वा क्षीरालसकभेषजम् ।
बिल्वमूलं च कोलं च तुकाक्षीरीं च चूर्णिताम् ॥ ४०५ ॥
पिबेत् मधुगुडाभ्यां तु मुद्गयूषेण वा सह ।
क्षीरालसकतृष्णायाः क्षीरधैर्नं मर्दयेत् ॥ ४०६ ॥
पाययेन्मातरं तस्मिन् कषायं पाञ्चमौलिकम् ॥ ४०७ ॥
(हिरण्या॰)

अनुबन्धे यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ।
दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ ४०८ ॥
विशेषात् ज्वरवीसर्पकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विद्मेदस्य च जायते ॥ ४०९ ॥
यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाबलम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ ४१० ॥
दन्तपालिं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥ ४११ ॥
रतं करोति बालानां दन्तैर्मरवन्मुरम् ।
दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥
स्वयमेवोपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।
(धाटे)
*दन्तके घृतमण्डस्तु ज्वरितस्य सदा हितः ॥

शिरोरोगहरो मुख्यो रक्षोघ्नश्च विशेषतः ॥ ४१४ ॥

(कश्यप-)

रोहिणीकल्कसंयुक्तं नवनीत नवं घृतम् ।
पानालेपनयोर्योज्य बालानां पित्तजे ज्वरे ॥ ४१५ ॥
सहदेवीरसे पिष्टा कटुरोहिणिकाथवा ।
पानालेपनयोर्योज्या सर्वज्वरविनाशिनी ॥ ४१६ ॥
कटुरोहिणिकाचूर्णं पिबेत्स्तन्यसमायुतम् ।
सर्वज्वरहरं श्रेष्ठं शिशूनान्तु विशेषतः ॥ ४१७ ॥

(प्रयोगामृत)

शिशोस्सर्वज्वरे देयान्तिकाश्शम्या कंसारिणा ।
लाजाञ्जनसितावांशीयष्टिचूर्णं समाक्षिकम् ॥ ४१८ ॥

(सारस)

चूर्णं पर्पटकानान्तु स्तन्येन ज्वरनाशनम् ।
क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां क्वाथे सिद्ध पयः पिबेत् ॥ ४१९ ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं बालाना ज्वरनाशनम् ।
अश्वत्थस्य प्रवालाना मुष्टिमात्रं तु पाचयेत्
जले तस्मिन् भृतं क्षीर बालानां ज्वरनाशनम् ॥ ४२० ॥

(कश्यप)

पायस सुमना लाजा मोदकं शर्करा मधु ।
श्वेतानुलेपनं धूपं ध्वजं श्वेतं पवित्रकम् ॥ ४२१ ॥
हिरण्यगर्भं कलश श्वेतमश्वोत्तरच्छदम् ।
अहताम्बरसंवीतशिरस्स्नातस्सदक्षिणः ॥ ४२२ ॥
राजवृक्षे हरावासे रुद्राय बलिमाहरेत् ।
गोक्षीरकुन्दवर्णाभ त्रिशूलधर गोपते ॥ ४२३ ॥
गरमधूसर भूतेश त्रिनेत्र शिव शङ्कर ।
प्रगृहाण बलिमेमं ज्वरितस्य ज्वरापह ! ॥ ४२४ ॥
मन्त्रेणानेन विधिना द्वादशाहं बलिं हरेत् ।
पायसं कृशरं लाजा गुल्माषं सक्तुपिण्डकम् ॥ ४२५ ॥

स्वस्तिकापूपरक्तान्नं गुळोदनमथापि वा ।
धूपानुलेपनं माल्यं ध्वज नीलं पवित्रकम् ॥ ४२६ ॥

हिरण्यगर्भं कलशं श्वेतपत्रोत्तरच्छदम् ।
अहतांबरसंवीतश्शिरस्स्नातः सभूषणः ॥ ४२७ ॥

अश्वत्थे विष्णुगेहे वा विष्णवे बलिमाहरेत् ।
एतेनैव विधानेन नरो मुच्येत च ज्वरात् ॥ ४२८ ॥

पक्षिवाहन गोविन्द वराहवदन प्रभो ।
असुरघ्न सुरश्रेष्ठ नरसिंह गदाधर ॥ ४२९ ॥

प्रगृहाणं बलिश्चेमं ज्वरितस्य ज्वरापह ।
एतेनैव विधानेन दशरात्रं बलिं हरेत् ॥ ४३० ॥

(कारवा-)

अपूपमधुलाजाभ्यां विघ्नेशाय निवेदयेत् ॥ ४३१ ॥

(भावप्रकाशे)

पूजयेद्देवतानाञ्च पितॄणाञ्च ग्रहाणि च ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चैव यथाशक्त्यनुरूपतः ।
तेन शान्तिर्भवति च बलमायुश्च वर्धते ॥ ४३२ ॥

(भाव रात्)

शतधौतघृतं शीतं चन्दनोशीरसंयुतम् ।
तेनैव च प्रयोगेन ज्वरदाहात्प्रमुच्यते ॥ ४३३ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा कटुकां पाययेद्गुरुसर्पिषा ।
एतत् पित्तज्वरहरं बालानां मन्त्रपूजितम् ॥ ४३४ ॥

उशीरजम्ब्वाम्रवटप्ररोहैः क्वाथो रसो वा मधुसम्प्रयुक्तः ।
पीतो ज्वरच्छर्द्यतिसारतृष्णाः बालस्य मूर्च्छामपहन्ति सद्यः ॥४३५॥

(तन्त्र-)

समङ्गांशुमती शुण्ठीबलाग्न्यपयः शृतम् ।
कुमारं पाययेत्क्वाथं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३६ ॥

१- भारवेन्ते पा-

समंगाधातकीपुष्पं स्तन्ययुक्तं पिबेच्छिशुः ।
लोध्रं प्रियङ्गुं स्तन्येन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३७ ॥
(योगमा)

समङ्गापिप्पलीचूर्णं स्तन्येन सह संयुतम् ।
क्षीरेण वा पिबेच्चूर्णं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३८ ॥

चाङ्गेरीस्वरसक्षौद्रवचातिविषचूर्णयुक् ।
शिशूनां भेषजं श्रेष्ठं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३९ ॥

आम्रजम्बूप्रवालानि क्षीरिणाञ्चापि पल्लवाः ।
पयस्या शारिवामूलं गण्डीरश्चैव चित्रकम् ॥ ४४० ॥

एभिः कषायो बालस्य छर्द्यतीसारनाशनः ।
बिल्वमूलजले सिद्धं लाजमिश्रं पयः शिशुः ।
पिबेत्क्षौद्रेण संयुक्तं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ४४१ ॥
(तन्त्रा-)

धूतशलाकमहौषधमुस्तसाधितमम्ब्वथवा मधुयुक्तम् ।
धातकिशारिवलोध्रसमङ्गासाधितमम्बु च कुक्षिविकारे ॥ ४४२

पुष्पं कदल्यास्सहकारकेतिक्ताचाङ्गेरिकाताामलकीदलैस्तु ।
पक्त्वा पुटे तस्य रसो मधूढः प्रवाहिकां हन्त्यचिराच्छिशूनाम्
[॥ ४४३ ॥
(सिद्धयोग-)

दार्वीहरिद्रा कुटजस्य बीजं सिंही च यष्टीमधुकं च सिद्धम् ।
जलं शिशोस्तन्यकृते तु दोषे सर्वातिसारेषु च सर्वथेष्टम् ॥ ४४४ ॥
(भरद-)

कुटजातिविषाकल्कं स्तन्ययुक्तं कणान्वितम् ।
पाययेत् शिशुं वैद्यस्सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४४५ ॥

शार्ङ्गेष्टास्वरसः पेयो रम्भापुष्परसस्तथा ।
चाङ्गेर्याश्च रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वातिसारजित् ॥ ४४६ ॥
(सिद्धसा-)

समङ्गाधातकीपुष्पशारिवालोध्रसम्भवः ।
निष्क्वाथो मधुसंयुक्तो बालातीसारनाशनः ॥ ४४७ ॥
(प्रयोगसि-)

---

1. सहधार इति पा-

आम्रजम्बूप्रवालानि पद्मोत्पलशालावरीः ।
पक्त्वा क्वाथं पिबेत् बालो रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४४८ ॥

पाठातोयदशुण्ठीनां कषायं क्षौद्रसंयुतम् ॥
रक्तातीसारनाशाय पिबेत् बालो विशेषतः ॥ ४४९ ॥

रम्भापुष्पं नाळिकेरस्य पुष्पं जम्बूत्वक्चोदुम्बरोत्थं फलञ्च ।
चिञ्चामूलं तोयदं तैः कषायो रक्तोद्भूतं हन्ति सद्योऽतिसारम्
[॥ ४५० ॥
(तन्त्रा-)

सिंहीपर्णीनिशायुग्मवत्सकक्वाथसेवनम् ।
शिशोस्सर्वातिसारेषु स्तन्यदोषे च शस्यते ॥ ४५१ ॥
(नारायणीये)

लेहस्सैन्धसिताक्षौद्रतिलयष्ट्याह्वकल्पितः ।
बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तस्रावं प्रवाहिकाम् ॥ ४५२ ॥
(चन्द्र-)

वत्सकातिविषापाठाः समङ्गाबिल्वदीप्यकान् ।
मधुना लेहयेद्द बालं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४५३ ॥
नाळिकेरस्य पुष्पाणि जलेन सह पाचयेत् ।
मधुना सह पातव्यं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४५४ ॥
(योगमा-)

अनन्तादिर्गणो योज्यः क्षीरस्तन्यरसादिभिः ।
दीप्यकस्तन्यसंयुक्तस्तैलेन सह योजितः ।
अतीसाराणि सर्वाणि बालानामाशु नाशयेत् ॥ ४५५ ॥
(सारसंग्र-)

मधुनातिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ।
एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥ ४५६ ॥
सारे

माद्रीफलातिविषशृङ्गीशृङ्गीचूर्णं लिह्यान्मधुना शिशवाद्य ।
भागे मरासे सकृक्ष घृतं वा क्षीरे सुरभ्याः फलसूक्ष्मसिद्धम् ॥ ४५७ ॥
(लोलाम्-)

क्षीद्रसनाथेन सदा कृष्णाकल्केन लिप्तयोः स्तनयोः ।
आपानेन शिशूनां स्वल्पोऽपि विनश्यति श्लेष्मा ॥ ४५८ ॥

यदि वहति शिशोः कण्ठे घोर्घोरीशब्दमुल्वणः श्लेष्मा ।
वमनाय मदनमिश्रं क्षीरं परिपाययेत्कामम् ॥ ४५९ ॥
(अमृताञ्ज)

धात्रीकृष्णाञ्जनैर्लाजाशृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
लेहश्शिशोर्विधातव्यः छर्दिश्वासज्वरापहः ॥ ४६० ॥
(चन्द्र-)

बिल्वमूलस्य निष्काथे लाजचूर्णं सशर्करम् ।
आलोड्य पाययेत् बालं छर्दिक्रिमिविनाशनम् ॥ ४६१ ॥
(काश्य)

प्रसृते शालिलाजानां यवागूमुपकल्पिताम् ।
सुशीतां मधुसंयुक्तां पिबेच्छर्दिहरां शिशुः ॥ ४६२ ॥

छर्दिहिक्कापहैर्लाजबीजपूराम्लसैन्धवान् ।
लाजक्षौद्रसितासर्पिस्सैन्धवान्वाऽवलेहयेत् ॥ ४६३ ॥
(प्रयोग)

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण छर्दिहा ॥ ४६४ ॥
(चन्द्र-)

मृद्वीकोत्पलनालैस्तु यवागूं पाययेच्चतुम् ।
तस्याः मण्डस्तु निस्सिक्थश्शीतस्तृष्णारिनाशनः ॥ ४६५ ॥
(काश्य-)

पीतं पीतं वमति यस्तन्यन्तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ ४६६ ॥
(वाहटे)

इन्द्रपुष्पीधूपफलं बीजमुत्रिकस्य च ।
मूषिकस्य पुरीषञ्च गोरेखाबीजमेव च ॥ ४६७ ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा भृङ्गरसेन तु ।
लेपयेन्नाभिवस्तौ च संसते मूत्रविट् तथा ।
मधूकोपणयोः कल्कं गोमूत्रेणापि लेपयेत् ॥ ४६८ ॥
(तन्त्रा)

कृष्णाश्मभित्सिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतम् ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्य शिशूनां लेहमुत्तमम् ॥ ४६९ ॥

श्वदंष्ट्राफलचूर्णन्तु शिशोर्दद्यान्मधुप्लुतम् ।
मूत्रकृच्छ्रापहं क्षीरं पेयं तन्मूलसाधितम् ॥ ४७० ॥
(चक्र-)

अत्यहस्स्वमशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ।
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतस्सु रसवाहिषु ॥ ४७१ ॥
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ।
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमुखेक्षणः ॥ ४७२ ॥
सैन्धवव्योषशार्ङ्गीष्टापाठागिरिकदम्बकान् ।
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ ४७३ ॥
षड्याह्वपिप्पलीलोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ।
तालीसशारिवाभ्यां च साधितं शोषजिद्घृतम् ॥ ४७४ ॥
मृद्वीमधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ।
अश्वगन्धाद्विकाकोलीरास्नर्षभकजीवकैः ॥ ४७५ ॥
सूप्यपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ।
शशोसमात्रनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ॥ ४७६ ॥
वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैश्शृतम् ।
वस्तमूत्रसुराभ्याञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ४७७ ॥
(वाहटे)

कुमाराः क्षीणमांसाः स्युर्ये चात्र व्रणशोषिणः ।
कुक्कुटाण्डाश्वगन्धाभ्यां क्षीरे सिद्धं घृतं हितम् ॥ ४७८ ॥
बृंहणीयञ्च हृद्यञ्च बलवर्णविवर्धनम् ॥ ४७९ ॥
(तन्त्रा)

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ।
समूर्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैस्समैः ॥ ४८० ॥
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।
बल्यञ्ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातजित् ॥ ४८१ ॥
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ।
सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ॥ ४८२ ॥

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकञ्च द्विजातये ।
दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषञ्च पूजयेत् ॥ ४८३ ॥
तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ ४८४ ॥
तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ।
तृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ ४८५ ॥
तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् [1]।
तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥ ४८६ ॥
शृङ्गिबेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ।
बद्ध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ ४८७ ॥
रसेन लिम्पेत्तात्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ।
हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥ ४८८ ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ।
मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ॥ ४८९ ॥
ताम्रो व्रणोन्तःकण्डूमाञ्जायते भूर्युपद्रवः ।
केचिच्च मातृकादोषं वदन्त्यन्ये च पूतनाम् ॥ ४९० ॥
पृष्ठारुर्गुदकुट्टञ्च केचिच्च तमनामकम् ।
तत्र धात्र्याः पयश्शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ॥ ४९१ ॥
मृतशीतञ्च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ।
सक्षौद्रताक्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ४९२ ॥
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्वाथपरिषेचितम् ।
रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ॥ ४९३ ॥
सर्वं च पित्तव्रणजित् शस्यते गुदकुट्टके ॥ ४९४ ॥
(माहरे-)

गुदपाकेषु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ४९५ ॥
(तन्त्रा-)

---

१. सितपीतं चेति मुद्रितग्रन्थपुस्तके.

शल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतकोपजा ।
शिशूनां पिडका वक्त्रे विज्ञेया मुखदूषिका ॥ ४९६ ॥
घृष्णये(?घर्षयेत्) च्चामज्जार्श्वरैर्जीरकाञ्जनसंयुतैः ।
जात्या रसैर्वापि तथा तेन सा विनिवर्तते ॥ ४९७ ॥
अश्वत्थत्वग्गदक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्वीयष्टयभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥ ४९८ ॥
(प्रयोगसि)-

पित्तेन जूर्ध्वार्चियुताश्शरीरे स्फोटा भवन्त्याशु लयं प्रयान्ति ।
रात्रौ दिवान्ते च पुनर्भवन्ति प्रायः शिशूनां स निषूरिकाख्यः ॥
तेनैव तेषां पिळकास्सदाहा कण्डूयुतास्तद्विपश्चमाहुः ।
त्रिजातशीतामयदारुपर्णीवरासुगन्धा कुमुदोत्पलश्च ॥ ५०० ॥

वरी सरळमाञ्जिष्ठा कमलं सशताह्वयम् ।
क्षीरेण पिष्ट्वा दूर्वाज्यमिश्रं लिम्पेच्चयोर्हितम् ॥ ५०१ ॥
क्षीरवृक्षाङ्कुरं दूर्वामूलं शीतजलाह्वयम् ।
शारिवां तिलयष्टिञ्च तयोर्लिम्पेत्सकाञ्जिकम् ॥ ५०२ ॥
(तन्त्रा-)

वातेनाध्मापितं नाभिं सरुजं तुण्डसंज्ञितम् ।
मारुतघ्नैः प्रशमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ ५०३ ॥
(सुश्रु)-

मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।
स्वेदयेदुच्छ्रितं नाभिं तुण्डं तेन प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥
नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैश्शृतम् ।
तैलमभ्यञ्जनं तैलमेभिर्वाप्यवचूर्णितम् ॥ ५०५ ॥
(चन्द्र)-

देवदारुवचाशिग्रुफलत्रयपयोमुचाम् ।
क्वाथस्सकृष्णापृथ्वीकाकल्कः सर्वान् कृमीन्हरेत् ॥ ५०६ ॥
(नारायणीये)

कुण्डालास्त्रिविधाः प्रोक्ताः वातपित्तकफैर्नृणाम् ।
ते तु सर्वत्र देहे स्युरेकदेशेऽपि वा पुनः ॥ ५०७ ॥

जायन्ते ग्रन्थिवत्पूर्वमुन्नता रक्तमांसगाः ।
ततः कालेन पक्वास्ते कुण्डवद्यान्ति निम्नताम् ॥ ५०८ ॥

कृष्णं तोदज्वरयुतं वातात्कुण्डालकं भवेत् ।
सदाहपाकासृक्स्रावं क्षिप्रपाकि च पित्ततः ॥ ५०९ ॥

सकण्डूगौरवं स्नैग्ध्यस्तैमित्यसहितं कफात् ।
ते स्युस्सुदुस्तरा घोरा बालानान्तु विशेषतः ॥ ५१० ॥

पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चाङ्गक्वाथे तत्कल्कसंयुते ।
तैलं पक्वन्तु सक्षीरं कुण्डालकविनाशनम् ॥ ५११ ॥

कदलीपत्रजं भस्म तैलेन सहितं हितम् ।
दग्ध्वा हरिद्रां सञ्चूर्ण्य तान्तु तैलेन लेपयेत् ॥ ५१२ ॥

पुष्पाश्वत्थत्वचश्चूर्णं सूक्ष्मं तैलेन लेपयेत् ।
कुण्डालं विनिहन्त्याशु सर्वदुष्टव्रणव्रणुत् ॥ ५१३ ॥

उन्मत्तक्षारचूर्णं वा तैलेन सह लेपयेत् ।
उन्मत्तं कदलीपत्रं रजनीं च पृथक् पृथक् ॥ ५१४ ॥

दग्ध्वा तत् भस्म तैलेन लेप कुण्डालनाशनम् ।

(सन्त्रा)-

अरविन्दस्य पञ्चाङ्गं पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चकम् ।
पिष्ट्वा क्षीरेण संसिद्धं सर्पिः कुण्डालनाशनम् ॥ ५१५ ॥

आमलक्याः फलं पत्रं त्वचश्च मधुकं तथा ।
धत्तूरसे गवामेततैलं कुण्डालनाशनम् ॥ ५१६ ॥

कल्केन यष्टीमधुकस्य तैलं चतुर्गुणे पद्मदळप्रभूते ।
रसे विपक्वं विनिहन्ति घोरं कुण्डालकं वायुरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ५१७ ॥

(योगसार)-

अश्वत्थत्वग्गतं क्षौद्रं मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्वीयष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ ५१८ ॥

अर्कवल्यभयानिम्बकार्पाससतलपोटकम् ।
चिञ्चाकक्कुभशिम्बाख्यजातीकिंशुकमार्कवम् ॥ ५१९ ॥

वसिरं क्षीरवृक्षत्वक् सुमनाः खरमञ्जरी ।
व्रणरोही सदाभद्रा हरिद्रा च निदिग्धिका ॥ ५२० ॥
एषां स्वरसकल्कैश्च सिद्धं तैलं व्रणापहम् ।
कुण्डालहरणश्चैतद्दुष्टनाळीव्रणापहम् ॥ ५२१ ॥
मनश्शिला शङ्खनाभिः पिप्पल्यथ रसाञ्जनम् ।
वर्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बालमर्माक्षिरोगनुत् ॥ ५२२ ॥
त्वचो बृहत्या भागौ द्वौ भाग एकोऽञ्जनस्य च ।
कुकूणकेऽक्षिलेपोयमञ्जनश्चैव शस्यते ॥ ५२३ ॥
(वाग्भटे)

अजाक्षीरेण संपिष्टैर्दार्वीगैरिकमुस्तकैः ।
बहिरालेपनं कार्यं अक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५२४ ॥
(रसेंद्रला)

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्ङ्गीर(होंजो) लिहन् ।
आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ ५२५ ॥
(भद्रव)

पथ्या भृङ्गी वचाहिङ्गुनिशाः पञ्चामृतं स्मृतम् ।
बालानाममृतं वश्यमग्निवर्धनमेव च ॥ ५२६ ॥
(सन्ना)

गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैर्शिशोः ।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ ५२७ ॥
(भद्रव)[1]

रजनीदारुसरळश्रेयसी बृहतीद्वयम् ।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ ५२८ ॥
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ।
अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासजित् ॥ ५२९ ॥
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ।
(वाहटे)
क्षीरपस्य कुमारस्य सौम्यादग्निर्न दीप्यते ॥ ५३० ॥

---

१. भद्रीतिपा.

स्तन्यदोषेण वा केचिच्छूलाध्मानयुता भृशम्।
संसते पिच्छिलं विस्रं विशदञ्च मुहुर्मुहुः ॥ ५३१ ॥
छर्धते च सदा बालोऽप्यजीर्णमिति निर्दिशेत्।
अत्रादस्य कुमारस्य जीर्णाजीर्णो....... ॥ ५३२ ॥
बालकस्याग्निवैषम्याद् भुक्तमन्नं न पच्यते ।
विदग्ध्य छर्धते तेन त्रिदग्धमतिसार्यते ॥ ५३३ ॥
प्रलापस्तेन दोषेण मदो मूर्छा ज्वरस्तथा ।
वाक्सङ्गो वातशूलश्च स्याद् गात्रारुचितापि वा ॥ ५३४ ॥
विषूचिकाया विज्ञानं चिकित्सितमतःपरम् ।
वामयेत् विशुद्धोयं संशुद्धमपकर्षयेत् ॥ ५३५ ॥
जीर्णाजीर्णविशद्कायामुष्णमम्बु पिबेन्नरः ।
नागरातिविषाहिङ्गु चित्रमूलं वचाभया ॥ ५३६ ॥
चूर्णमुष्णेन तोयेन अजीर्णार्त्तः पिबेच्छिशुः ।
वचादिं वा हरिद्रादिं पाययेदामपाचनम् ॥ ५३७ ॥
सशृङ्गबेरलवणां यवागूं पाययेत्ततः ।
तथा संशान्तदोषस्य दीपनीयैस्समाचरेत् ॥ ५३८ ॥
उष्णाम्भसा पिबेच्छुण्ठीवरालकणदीप्यकम् ।
स्तन्येनामपराङ्ग वा(?) पिबेद्बालोऽप्यजूर्त्तिके ॥ ५३९ ॥
अर्शो वातोद्धता दोषा धमनीर्निर्गमाशिरः ।
स्थिरीभूतप्रतिष्ठाश्च नानाव्यञ्जनवेदनाः ॥ ५४० ॥
शिरःकपालमाश्रित्य जनयन्ति महारुजाः ।
अर्शः प्रवर्तते तस्य शेषे बहुविधास्तथा ॥ ५४१ ॥
गोस्तनाकारसदृशं सुषिरं कर्कशान्वितम् ।
बालप्रणालीमात्रैस्तु मुखैर्बहुभिरावृतम् ॥ ५४२ ॥
गुरुत्वं तीव्रदाहत्वं निस्तोदनमथापरैः ।
विविधैर्व्यञ्जनैर्युक्तं वल्मीकामिति निर्दिशेत् ॥ ५४३ ॥

१. वरालवणदीप्यकामिति—वा.

छेद्यं भेद्यञ्च लेख्यं च विस्राव्यञ्चेति निर्दिशेत् ।
भीतस्य सुकुमारस्य वृद्धस्य तरुणस्य च ॥ ५४४ ॥

ग्राहयेद्वा जलौकाभिर्मतिमान्दुष्टशोणितम् ।
व्रणक्रिया च कर्तव्या नित्यं शस्त्रं विजानता ॥ ५४५ ॥

नक्तमालस्य पत्राणि पत्राणि कृतमालिनः ।
सुमनायाश्च पत्राणि कल्कं दृषदि पेषयेत् ॥ ५४६ ॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तं तैलमेतैर्विपाचयेत् ।
व्रणेषु रोपणीयन्तु जातकण्डुषु दापयेत् ॥ ५४७ ॥

सूर्यवल्याश्च मूलानां त्वचः संहृत्य पेषयेत् ।
श्लक्ष्णानि कृत्वा चूर्णानि तैलेन सह संसृजेत् ॥ ५४८ ॥

आदित्यपाकं कृत्वैतद्व्रणमालेपयेद्भिषक् ।
उपर्युपरि दातव्यं तदा सम्पद्यते सुखी ॥ ५४९ ॥

पाठापथ्याहिगन्धाद्रुमसरलबलादन्त्यमाद्रीद्विरात्री
तेजोह्वाव्योषयष्टीकुटजगदवचामातुलुङ्गाजमोजैः ।
गण्डीरग्रन्थिकोलाग्न्यरलुकारिकणादाडिमैः सिद्धमाज्यं
क्षीरे बालातिसारज्वरवमिकसताल्पाग्निशोफाघचिप्रम् ॥
(काश्यपीयादाहाय श्लोकीकृतम्)

पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तामार्ङ्गीपुनर्नवैः ।
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिः वृश्चिकाल्यियुतैश्शृतम् ॥ ५५१ ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।
(पाद्दे)

हिङ्गुमार्द्रीवचापटीव्योषकुष्ठाजमोजकैः ॥ ५५२ ॥
मुस्तानिपारसोनैश्च स्फूर्जातकरसादके ।
सिद्धं क्षीरे च बालानां सर्वातीसारनाशनम् ॥ ५५३ ॥
(वन्ध्या)-

भल्लर्कस्वरसप्रस्थे तत्पक्वफलकल्कितम् ।
सिद्धं घृतं शिशोर्लेहात् कासश्वासहरं परम् ॥ ५५४ ॥
(वैदेही)

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ।
कर्णौ हिमागमे विध्येद्धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन् ॥ ५५५ ॥
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ।
दक्षिणेन दधत्सूचीं पालीमन्येन पाणिना ॥ ५५६ ॥
मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाश्रयं प्रति ।
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ॥ ५५७ ॥
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ।
विध्येद्दैवकृते च्छिद्रे सकृदेवर्जु लाघवात् ॥ ५५८ ॥
नोर्ध्वं न पार्श्वयोर्नाधस्सिरास्तत्र हि संश्रिताः ।
स्थानव्यधाच्च रुधिरं नरुग्रागादिसम्भवः ।
स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रञ्चानुनिधापयेत् ॥ ५५९ ॥
(वाह)।

शनैश्शनैर्विवर्द्धेत तन्तुभिश्च भिषग्वरः ।
अश्वगन्धामपामार्गं पक्कञ्च बृहतीफलम् ॥ ५६० ॥
कुष्ठं कुटजबीजानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ।
मासमुद्वर्त्तनात्कर्णो हस्तिहस्तोपमं भवेत् ॥ ५६१ ॥
(प्रयोगसि॰)

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत्स्तनात् ॥ ५६२ ॥
(वाह)।

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ।
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षणीम् ॥ ५६३ ॥
(तत्रैव)

वचाचूर्णफलं लिह्याद् ब्राह्मीस्वरसभावितम् ।
क्षीरभुक् प्रत्यहं मासं मेधावी स्याद् घृताद्रुतम् ॥ ५६४ ॥
(चन्द्र)

सुचूर्णितं सुवर्णन्तु घृतं वा सह सर्पिषा ।
पीतं श्रुतधरं जन्तुं करोतीत्येष निश्चयः ।
वचा वा सततं पथ्या चूर्णिता घृतसंयुता ॥ ५६५ ॥
(तन्त्रा)।

बालो यदि लिहेत् घृष्टां क्षौद्रे हेमशलाकया ।
वचां वाचस्पतिस्तस्य पुरतः स्थातुमक्षमः ॥ ५६६ ॥

विश्वाजमोजरजनीद्वयसैन्धवोग्रा
यष्ट्याह्वकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिहतां ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे ॥ ५६७ ॥

कार्यो)

कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोजे द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पश्च समानि चूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन ॥ ५६८ ॥
तुल्येन शुष्कं बहुशो रसेन तद्भावितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ।
सर्पिर्मधुभ्यां तु ततोक्षमात्रं लिह्यान्नरः सप्तदिनं हिताशी ॥५६९॥

शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्राह्मीरसे घृतम् ।
पुराणं हन्त्यपस्मारं सोन्मादं मेध्यमुत्तमम् ॥ ५७० ॥

(चन्द्र)

समब्राह्मीस्वरसार्मणे घृतजर्यामण्डूकपर्णीवरी-
च्छिन्नोत्थार्द्धतुलाविपाचितरसप्रस्थद्वये कार्षिकैः ।
सिद्धार्थोसितनिम्बशम्बररुद्धब्राह्मीवचावाकुची-
बिल्वरक्तफलिनीनिशापटुत्रुटीनेत्रार्धपुष्प्यामयैः ॥ ५७१॥

सिद्धं सार्द्धसितोपलं समपयो देवद्रुचीनाढक
क्षौद्रप्रस्थयुत त्रिघृटरनं बालेन लीढं जयेत् ।
मूकत्व जडतां स्वल्पवचनतामश्रोत्रतां मूढतां
हिक्काकासमसूरिकाक्षयविषापस्मारपाण्डूनपि ॥ ५७२ ॥

(रा-श्रा-तो)

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचाशारिवाकुष्ठसैन्धवैः ।
सकणैस्साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद्घृतम् ॥ ५७३ ॥
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्न भूतोन्मादनिबर्हणम् ।

(वाहटे)

व्योषवरापटुरजनीवृषबृहतीशर्कराविडङ्गशृतम् ।
सर्पिर्ब्राह्मीस्वरसे बालो विद्वान् लिहन् भवति ॥ ५७४ ॥

(काशी)।

स्वरसे साधयेद्ब्राह्म्या घृतप्रस्थं चतुर्गुणे ।
कार्षिकैस्सैन्धववचाशर्कराकृमिजित्कणैः ॥ ५७५ ॥
पथ्यानिशात्रिवृद्धात्रीफलैरपि पलोन्मितैः ।
घृतं सारस्वतं नाम मेध्यं वाचाञ्च शुद्धिकृत् ॥ ५७६ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये
वन्ध्यागर्भिणीसूतिकाबालचिकित्साधिकारः
एकविंशः ।

अथ बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः
द्वाविंशः ॥

पराशरः—

यत्प्रसादं गोकर्णे लब्ध्वा रावणसूरिणा
कृतं कुमारतन्त्रं यत्तत् प्रवक्ष्ये समासतः ॥ १ ॥

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे च नन्दना नाम मातरी गृह्णाति बालकं। तया गृहीतस्य पूर्वं ज्वरः स्यात् । गात्रशोषशोफौ चाशनञ्च न गृह्णाति ।

बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन मुञ्चति मातरी ॥ २ ॥

नद्या मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कारयेत् । शुक्लोदनगन्धानुलेपनपुष्पाणि पञ्च पञ्च ध्वजदीपस्वास्तिकान् पूर्वाह्णे पूर्वस्यां दिशि बलिं दद्यात् । राजसर्षपोशीरशिवनिर्माल्यमार्जाररोममानुषकेशनिम्बपत्रगव्यघृतैर्बालं धूपयेत् । चतुर्थे दिने शान्त्युदकेन स्नापयेत् । ब्राह्मणं भिक्षुकं वा क्षीरेण भोजयेत् । बालः स्वस्थो भवति । ओं ह्रीं फट् स्वाहा । द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा सुनन्दा नाम बालं गृह्णाति । तया गृहीतस्य ज्वरदन्तघाताक्षिनिमीलनसन्ततरोदनाशनद्वेषाध्मानानि स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थकृतपुत्तलिकाः त्रयोदश स्वस्तिकध्वजान् चतुरो दीपानर्ध-

प्रस्थसिद्धापूपं मत्स्यं मांसं शुक्लोदनं पश्चिमायां दिशि पश्चिमसन्ध्यायां त्रिदिनं बलिं दद्यात्। धूपनस्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववत्। तृतीये दिवसे मासे वर्षे च पूतना नाम मातृनी बालं गृह्णाति। तया गृहीतस्य ज्वररोमहर्षाङ्गभेदाक्षिनिमीलनान्नद्वेषा भवन्ति। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिका रक्तान्योदनध्वजस्वस्तिकपुष्पगन्धानुलेपनानि पश्चिमसन्ध्यायामुत्तरस्यां दिशि बलिन्दद्यात्। धूपस्नानमन्त्राणि पूर्ववत्। चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा मुखमण्डिका नाम बालं गृह्णाति। तस्य ज्वरगात्रभेदशिरोभ्रमनासिनिमीलनानि स्युः। तिलपिष्टकृतपुत्तलिकां बिल्वकण्टकैरष्टाङ्गं वेधयेत्। शुक्लपुष्पध्वजस्वस्तिका मत्स्य मांसं प्रस्थार्धसिद्धोदनमपूपं पश्चिमायां दिशि त्रिसन्ध्यं बलिं दद्यात्। गोमूत्रलशुनसर्पनिर्मोकमार्जाररोममानुषकेशनिम्बपत्रगव्यघृतैर्धूपयेत्। स्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववदेव। पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा बिलालिका नाम मातरीबालं गृह्णाति। तस्य ज्वरशोपश्वासकासहिक्का भवन्ति। तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकाः शुक्लोदनध्वजशुक्लाञ्चदीपपञ्चवरकपुष्पाण्यपराह्णे पश्चिमाया दिशि वृक्षमूले बलिन्दद्यात्। धूपस्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववत्। षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा शकुनी नाम गृह्णाति। तस्य ज्वरोद्वेजनगात्रशोषाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां कृष्णपुष्पध्वजस्वस्तिकान् मत्स्यं मांसप्रस्थोदनं पूर्वाह्णे पश्चिमस्यां दिशि बलिन्दद्यात्। धूपस्नानभोजनमन्त्राणि पूर्ववत्। सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा शुष्करेवती नाम मातरी गृह्णाति। तस्य ज्वरगात्रभेदान्नस्तनद्वेषाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिका सप्तध्वजस्वस्तिकदीपपुष्पाणि मत्स्यं मांसमुत्तरस्यां दिशि बलिं दद्यात्। धूपादीनि पूर्ववत्। अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा बिलालिका नाम मातरी गृह्णाति। तस्य ज्वराङ्गभेदरोदनजिह्वाशोषाङ्गप्रेरणाक्षिनिमीलनान्नद्वेषाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां पायसगुडमधुसर्पींषि चतुरो ध्वजदीपान् लाजपेयमांसपर्पटिकाः शष्कुलिका रक्तपुष्पगन्धानि कृष्णाष्टम्यां दिशि दक्षिणस्यां पूर्वसन्ध्याया बलिं दद्यात्। धूपादि पूर्ववत्। ॐ नमो नारायणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय ज्वल ज्वल ॐ ह्रीं फट् स्वाहा। नवमे दिवसे मासे वर्षे वा मदमेदसा नाम गृह्णाति बालम्। तस्य ज्वर-

ओं नमो भगवति कण्टमालिनि इमं बलिं गृहाण। बालं मुञ्च स्वाहा।

फेनमुद्गिरिते चैव दिशश्चैव निरीक्षते।
उद्वेजयति गात्राणि रुदते च पुनः पुनः॥ १५॥
काकोल्या च गृहीतास्तु चतुर्थे दिवसे शिशुः।
गजदन्तादिनिर्मोकराजसर्षपसंयुतम्॥ १६॥
गोमूत्रेणैव पिष्ट्वा वा तेन बालं प्रलेपयेत्।
कपिरोमनखानिम्बसर्षपैश्चैव धूपयेत्॥ १७॥
अन्नपानीयमांसैश्च बलिं दद्यात्समन्त्रकम्।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही॥ १८॥

ओं नमो भगवति काकोलि कृष्णाभरणभूषिते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

मातुरुत्सङ्गवर्ती तु मुष्टिं बध्वा तु नित्यशः।
जृम्भते स्वपते वापि आकाशञ्च निरीक्षते॥ १९॥
हस्तिन्या च गृहीतस्तु पञ्चमे दिवसे शिशुः।
मेषशृङ्गवचा लोध्रं हरितालं मनःशिला॥ २०॥
एतानि चोदकैः पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत्।
रक्तवर्णानि पुष्पाणि गन्धं चैव तथाविधम्॥ २१॥
ओदनं गुडसंयुक्तं बलिं दद्यात्समन्त्रकम्।
एतेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही॥ २२॥

ओंनमो भगवति हस्तिनि अब्जधारिणि इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

भजेत हस्तपादौ च भ्रमते च पुनः पुनः।
रुदित्वा मुह्यते चापि न गृह्णीते स्तनन्तथा॥ २३॥
शुष्कार्यापि गृहीतश्च षष्ठे हि दिवसे शिशुः।
सर्जगुग्गुलुगोदन्तं वृष्टं सिद्धार्थकं वचाम्॥ २४॥
घृतेन धूपयित्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत्।
गोरोमभृङ्गसर्पाणां निर्मोकञ्चैव धूपयेत्॥ २५॥

पुष्पाणि चन्दनं रक्तपद्मं मांसं तथैव च ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २६ ॥

ओंनमो भगवति रक्तानुलेपने हुङ्कारि इमं बलिं गृहाण । बालं मुञ्च स्वाहा ।

दंशते मुह्यते चापि कोकिलस्वरसंयुतः ।
पूतिगन्धं च वमति गृध्रगन्धं तथैव च ॥ २७ ॥
मुक्तकेश्या गृहीतश्च सप्तमे दिवसे शिशुः ।
वचां च बृहतीं कुष्ठं गोमूत्रेण च पेपयेत् ॥ २८ ॥
लेपयेद् बालकं तेन नवैर्व्याघ्रस्य धूपनम् ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २९ ॥

ओं नमो भगवति मुक्तकेशि रक्ताभरणभूषिते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

स्वपते हसते बालो गृह्यमाणस्तु रोदिति ।
निरीक्षते दिशस्सर्वा जिह्वाञ्चालयते सदा ॥ ३० ॥
त्रिदण्ड्या तु गृहीतश्च अष्टमे दिवसे शिशुः ।
वचां हिङ्गुसमं पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत् ॥ ३१ ॥
धूपं लशुनसिद्धार्थ मत्स्यमांससुरासवैः ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ३२॥

ओं नमो भगवति त्रिदण्डि त्रिनयने त्रिशूलहस्ते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

ऊर्ध्वमुच्छ्वसते नित्यमुत्थितो मुह्यते मुहुः ।
रोदनं कुरुते बालो मुष्टिबन्धात्युभ भृशम् ॥ ३३ ॥
अजमेध्या गृहीतश्च नवमे दिवसे शिशुः ।
श्वेतया वचया कुष्ठतगरश्वेतसर्षपम् ॥ ३४ ॥
जलेन सह पिष्ट्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत् ।
कपिरोमनखैश्चापि धूपं दद्याद्विचक्षणः ॥ ३५ ॥

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण गन्धपुष्पादिकं तथा ।
लेपितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ३६ ॥

ओं नमो भगवति अजमेपि मेषाधिरूढे शक्तिहस्ते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

नीलोत्पलसुवर्णाभं रूपं भवति बालके ।
रोदिन्यपि दिवारात्रं गन्धं ना वाति शोभनम् ॥ ३७ ॥
रोदिन्या तु गृहीतस्य दशमे दिवसे शिशुः ।
कुष्ठं सर्जरसं शीन सर्षपं जलपेपितम् ॥ ३८ ॥
अनेन लेपितं बालं धूपयेद्वा विधूपनैः ।
मांसी च निम्बपत्राणि लाक्षया सह धूपनम् ॥ ३९ ॥
कोद्रवान्नं ततो दद्यात् कलशं वारिपूरितम् ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ४० ॥

ओं नमो भगवति रोदिनि कुन्देन्दुनिर्मले इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

इति दिवसाधिकार ।

दशस्वेष दिनेष्वेषु यदुक्तं लक्षणं शिशोः ।
तस्मिन्नदृष्टे दृष्टे च मासिके लक्षणे तदा ॥ ४१ ॥
कुर्यान्मासिकमेवात्र कर्म नित्यमतन्द्रितः ।
आरभ्य जन्मदिवसान्मासत्रिंशद्दिनैर्युतः ॥ ४२ ॥
तथा द्वादशमासेषु यद्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
तस्मिन् दृष्टे तु तत्कार्यं दृष्टे चिह्ने तथाब्दिके ॥ ४३ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि मासानां विधिमुत्तमम् ।
शृणु जीवकतन्त्रेन मन्त्रांश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥
प्रथमे मासि गृह्णाति शकुनी नाम पूतना ।
तया गृहीतो बालस्तु काकरावं करोति च ॥ ४५ ॥

१ जीवककल्पेन इति

रोदित्येव दिवारात्रं पूतिगन्धश्च जायते ।
रक्तञ्च स्रवते मूत्रं चक्षुर्भ्यां च न पश्यति ॥ ४६ ॥
तेन सा रमते नित्यं पूतना बलिकाङ्क्षिणी ।
बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखी ॥ ४७ ॥
पायसं त्रिविधं दद्यान्मांसञ्चैव चतुर्विधम् ।
रक्तपुष्पं तथा गन्धं वस्त्रं दद्यात्सदीपकम् ॥ ४८ ॥
पानीयञ्च प्रदातव्यं याम्यां दिशि गृहाच्छिशोः ।
करञ्जवृक्षमाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं क्षिपेत् ॥ ४९ ॥
धूपयेन्मेषशृङ्गेण गोदन्तेन नखेन च ।
दीपं दद्याच्च तैलेन सप्तरात्रं बलिं हरेत् ॥ ५० ॥
स्नापितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति पूतना ।
ओं नमो भगवत्यै शकुन्यै इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।
पूतना मकुटा नाम द्वितीये मासि बालकम् ॥ ५१ ॥
गृह्णाति चानया ग्रस्तो जायते काञ्चनप्रभः ।
शीतलानि च गात्राणि निष्पन्दश्चैव जायते ॥ ५२ ॥
ग्रीवा च पृष्ठतो भुग्ना मुखं च परिशुष्यति ।
क्षीरं पिबति विस्रब्धं तत्क्षणाच्च समुद्गिरेत् ॥ ५३ ॥
आमतण्डुलपक्वान्नं कृष्णपायसमेव च ।
गन्धपुष्पं तथा धूपं वस्त्रञ्चैव प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥
धूपञ्चारिष्टपत्रेण कुसुम्भलशुनेन च ।
दीपश्च निम्बतैलेन पूजयेच्च यथाविधि ॥ ५५ ॥
पूर्वा दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्णे तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ५६ ॥
ओं नमो भगवत्यै मकुटे शुभाङ्गि इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना गोमती नाम तृतीये मासि बालकम् ।
गृह्णाति स तया ग्रस्तो बालो रोदिति निष्ठुरम् ॥ ५७ ॥

स्रवेन्मूत्रंपुरीषञ्च [illegible]मारुतञ्च न निन्दति ।
मधुगन्धास्सदा वान्ति वसुगन्धाश्च वाद्यतः (?) ॥ ५८ ॥

ओदनं क्षीरशाकञ्च यवागूं कृष्णपायसम् ।
गुल्मासं तिलचूर्णञ्च पिण्याकं गन्धमाल्यकम् ॥ ५९ ॥

सुगन्धं सर्षपेणैवं धूपयेत्सन्ध्ययोश्शिशुम् ।
स्नापयेत्पञ्चगव्येन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ ६० ॥

पूर्वां दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्णे तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ६१ ॥

ओं नमो भगवति गोमति इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना पिङ्गला नाम चतुर्थे मासि बालकम् ।
गृह्णाति च गृहीतस्य कम्पते दक्षिणः करः ॥ ६२ ॥

क्षीरं पिबति विस्रब्धं रात्रं सृजति दारुणम् ।
श्वेतवर्णं शरीरं च मुखं च परिशुष्यति ॥ ६३ ॥

पूतिगन्धो भवेत्तस्य न मन्त्रं नापि चौषधम् ।
वर्जयेत्तादृशं बालं बलिं तत्र न कारयेत् ॥ ६४ ॥

पूतना काञ्चनी नाम पञ्चमे मासि बालकम् ।
गृह्णाति च गृहीतस्तु जायते काञ्चनप्रभः ॥ ६५ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।
क्षीरं पिबति विस्रब्धं रुदते च पुनः पुनः ॥ ६६ ॥

शाकोदने पूपलिङ्गौ पायसे शर्करायुतम् ।
गन्धमाल्यं स्वस्तिकञ्च धूपनं चन्दनं तथा ॥ ६७ ॥

दक्षिणां दिशमाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ६८ ॥

ओं नमो भगवति काञ्चनकुमुदप्रभशरीरे कुमुदगन्धे इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना पङ्कजा नाम षष्ठे मासि तु बालकम् ।
गृह्णाति च गृहीतस्तु रोदित्येव पुनः पुनः ॥ ६९ ॥

श्वासस्तीव्रो भवेत्तस्य कुक्षिशूलश्च जायते ।
मत्स्यभक्तं सुरां मांसमपूपं कृसरं तथा ॥ ७० ॥

मयूरं कुक्कुटं छागं पिष्टेनैव च कारयेत् ।
गन्धपुष्पादिसंयुक्तं बलिं तत्र प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ७२ ॥

ओं नमो भगवति पङ्कजाभरणभूषिते पङ्कजगन्धे इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना शीतला नाम सप्तमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसित्यर्ति पुनः पुनः ॥ ७३ ॥

आस्फोटयति गात्राणि आहारं च न वाञ्छति ।
रोदते दन्तवीणां च पूतिगन्धं प्रयाति च ॥ ७४ ॥

मांसोदनं सुरां शाकं गुल्मासं तिलचूर्णकम् ।
कुक्कुटचक्रवाकञ्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ॥ ७५ ॥

गन्धपुष्पादिकं सर्वमप्रमत्तः प्रदापयेत् ।
एकरात्रं बलिं दद्यात् ग्राममध्ये समन्ततः ॥ ७६ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ७७ ॥

ओं नमो भगवति शीतले शीतलशरीरे बहुलेपने इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना रजनी नाम अष्टमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो मुञ्चति तत्क्षणात् ॥ ७८ ॥

स्फोटकं सर्षपाकारं शरीरे तस्य जायते ।
कम्पते वामहस्तश्च मुखञ्च परिशुष्यति ॥ ७९ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा क्रियां तत्र न कारयेत् ।
पूतना कुम्भकर्णी तु नवमे मासि बालकम् ॥ ८० ॥

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो रोदिति निष्ठुरम् ।
दह्यते मुह्यते चैव ज्वरः छर्दिश्च जायते ॥ ८१ ॥

पाटलः कौमुदो गन्धो गुळगन्धस्तथैव च ।
कृसरं च गुळं मत्स्यं तथा क्षीरं गुळासवम् ॥ ८२ ॥
गुल्मासन्तिलचूर्णश्च बलिं तत्र प्रदापयेत् ।
पुष्पाणि चैव रक्तानि सुगन्धं कुङ्कुमं तथा ॥ ८३ ॥
पूर्वां दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८४ ॥
ओं नमो भगवति कुम्भकर्णि मत्तमातङ्गगामिनि इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।
पूतना शबरी नाम दशमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति ॥ ८५ ॥
उद्वेजयति गात्राणि आहारञ्चाभिवाञ्छति ।
गुळाम्लं पीतरक्ताभं मत्स्यं मांसं च दापयेत् ॥ ८६ ॥
घण्टाश्चैव पताकाश्च पिष्टैरेव तु कारयेत् ।
श्वेतपुष्पं तथा गन्धं तिलतैलेन दापयेत् ॥ ८७ ॥
उत्तरां दिशमाश्रित्य बलिन्दद्याद्दिनत्रयम् ।
मध्याह्ने तु प्रदातव्यं ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८८ ॥
ओं नमो भगवति शबररसनप्रिये इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।
पूतना राक्षसी नाम मासे ह्येकादशे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ८९ ॥
पूतना चञ्चला नाम द्वादशे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसते मुह्यते तथा ॥ ९० ॥
उद्वेजयति गात्राणि आहारं नाभिवाञ्छति ।
तिलचूर्णं सगुल्मासं घृतं दधि गुळोदनम् ॥ ९१ ॥
पूर्वां दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।
स्नापयेत्पञ्चपत्रेण धूपयेन्निम्बसर्षपैः ॥
दीपञ्च तिलतैलेन ततो मुञ्चति बालकम् ॥ ९२ ॥

ओं नमो भगवति चञ्चले चञ्चलशरीरे इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

इति मासाधिकारः।

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते घोररूपास्तु मातरः।
शृणु जीवकतत्त्वेन मन्त्राणां च पृथक् पृथक् ॥ ९३ ॥

कुमारी नन्दिनी नाम पूर्वे वर्षे तु बालकम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु धरण्यां पतति भुवम् ॥ ९४ ॥

नोन्मीलयति नेत्रे च रोदित्यपि पुनः पुनः।
दह्यते मुह्यते चैव तथाहारं न वाञ्छति ॥ ९५ ॥

गुळोदनं सुरां मांसं मत्स्यान् पूपलिकां दधि।
गुल्मासं पललं लाजा गुळं माल्यं सगन्धकम् ॥ ९६ ॥

केशैश्चापि च लाजैश्च गोदन्तेन च धूपयेत्।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिळतैलेन दीपयेत् ॥ ९७ ॥

पूर्वां दिशं समाश्रित्य चैकरात्रं बलिं हरेत्। ९८ ॥

ओं नमो भगवत्यै सुगन्धिन्यै सुगन्धालेपने इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

कुमारी नन्दिनी नाम द्वितीये वत्सरे शिशुम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ९९ ॥

शोणितं स्रवते मूत्रविड्भ्यां स्रवति शोणितम्।
कम्पते दक्षिणो हस्तः हसते च पुनः पुनः ॥ १०० ॥

पद्मकेसरसङ्काशं गात्रं तस्य प्रजायते।
तेन सा रमते नित्यं कुमारी बलिकांक्षिणी ॥ १०१ ॥

गुळोदनं च पानीयन्तस्य मांसं प्रदापयेत्।
गुल्मासं तिलचूर्णञ्च दध्यपूपकमेव च ॥ १०२ ॥

सौगन्धिकोत्पलं पद्मं कुमुदञ्चैव पिष्टकम्।

पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रकृतिं तेन कारयेत् ।
गन्धमाल्यादिकं दद्यात् तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १०३ ॥
पूर्वां दिशं समास्थाय मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।
लशुनं सर्पनिर्मोकं सिन्धुवारेण धूपयेत् ॥ १०४ ॥
... ... ।
.... ॥
स्नापयेन्निम्बबिल्वाभ्यां पलाशाश्वत्थकिंशुकैः।
स्नापितं धूपितं बालं चन्दनेन तु लेपयेत् ॥ १०५ ॥
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति नन्दिनी ॥ १०६ ॥

ओं नमो भगवति नित्यानन्दस्वरूपिणि ! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी बन्धिनी नाम तृतीये वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति ॥ १०७ ॥
सीदन्ति सर्वगात्राणि ज्वरः शोफश्च जायते ।
कम्पते वामहस्तश्च तथाहारं न वाञ्छति ॥ १०८ ॥
ओदनं कृसरं मांसं गुल्मापं च सफाणितम् ।
दधि लाजाश्च दातव्या गन्धं पुष्पं तथैव च ॥ १०९ ॥
शाकञ्च चक्रवाकञ्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ।
पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रदीपं तेन कारयेत् ॥ ११० ॥
लशुनं मृगरोमाणि शिखिपत्रैश्च धूपयेत् ।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १११ ॥
उत्तरां दिशमाश्रित्य मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११२ ॥

ओं नमो भगवति ! बन्धिनि ! धनुर्धरहस्ते! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी चपला नाम चतुर्थे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ११३ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि त्रसते बालकस्सदा ।
सर्वं कृष्णं बलिं दद्याद् गन्धपुष्पं तथैव च ॥ ११४ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
प्रसुते च प्रदातव्यं ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११५ ॥

ओं नमो भगवति चपले इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी तापसी नाम पञ्चमे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु सद्यः स्विन्नो भवेच्छिशुः ॥ ११६ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।
स रक्तं स्रवते मूत्रं स्रवते च पुनः पुनः ॥ ११७ ॥

पायसं कृसरं क्षीरं तिलचूर्णं सुरासवम् ।
पक्वामकानि मांसानि दध्यपूपकमेव च ॥ ११८ ॥

धूपो लशुनकेशैश्च श्वेतसर्षपसंयुतैः ।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११९ ॥

ओं नमो भगवति तापसि ! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी कार्मुकी नाम षष्ठे वर्षे तु बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ १२० ॥

रोदित्यपि दिवारात्रमाहारञ्च निरीक्षते ।
मत्स्यं मांसं सुरां मद्यं पायसं कृसरं दधि ॥ १२१ ॥

धूपकाः स्वस्तिकं लाजा व्यञ्जनैर्बहुभिस्तथा ।
चतुष्पथे तु मध्याह्ने महतार्थं बलिं हरेत् ॥ १२२ ॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
गोमूत्रेण हरेद्रूपं गोरोम्णा च नखेन च ॥ १२३ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।

ओं नमो भगवति कार्मुके कार्मुकधारिणि अङ्कुशहस्ते रक्तमाल्यानुलेपने इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

कुमारी जातवेदा तु सप्तमे वत्सरे शिशुम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु गेहान्निष्क्रम्य गच्छति॥ १२४॥
हसते च दिवारात्रमाहारञ्च न वाञ्छति।
ओदनं पायसं मांसं मत्स्यञ्च कृशरं घृतम्॥ १२५॥
क्षीरञ्च पोलिकां चैव मध्याह्ने तु बलिं हरेत्।
चतुष्पथे पञ्चरात्रं कुशास्तरणसंयुते॥ १२६॥
मन्त्रतन्त्रं प्रयुञ्जीत वक्ष्यमाणं विशेषतः।
होतव्यञ्च प्रयत्नेन निम्बपत्रैस्ससर्षपैः॥ १२७॥
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत्।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही॥ १२८॥
ओं नमो भगवति जातवेदे कूष्माण्डि राजा ...
॥ १२९॥

...
... ॥ १३०॥

सर्वग्रहाणां तु बलिं मन्त्रेणानेन कारयेत्।
यत्र स्वपिति बालस्तु तत्र होमञ्च कारयेत्॥ १३१॥
कुमारी नलिनी नाम चाष्टमे वत्सरे शिशुम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालश्चाहूयते शिशुः॥ १३२॥
आस्फोटयति बाहुभ्यां बालो गर्जति धावति।
॥ १३३॥
पायसं कृसरं मांसं अपूपाः स्वस्तिकं तथा।
गुडमाषं दधि लाजाश्च सर्पिर्भक्ष्यन्तथैव च॥ १३४॥
अर्धरात्रे बलिं दद्यात्सप्तरात्रं समाहितः।
धूपयेत्सर्पनिर्मोकनिम्बाभ्यां लशुनेन च॥ १३५॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १३६ ॥

... ...

मन्त्राणि पूर्ववदेव ॥ १३७ ॥

कुमारी चपला नाम नवमे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्य दाहो भवति दारुणः ॥ १३८ ॥
कुशश्च तीव्रो भवति कृशो भवति बालकः ।
चतुर्विधौदनं दद्याल्लाजान् पूपलिकां दधि ॥ १३९ ॥
लशुनं सर्षपं कुष्ठं वचालेपस्य लेपनम् ।
स्नापयेन्निम्बबिल्वाभ्यामश्वत्थोदुम्बरेण च ॥ १४० ॥
धूपनं गजदन्तेन केशैर्भृङ्गरजेन च ।
पञ्चरात्रं बलिं दद्यात्ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १४१ ॥
मन्त्राणि पूर्ववदेव ।
कुमारी रेवती नाम दशमे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु मूत्रं स्रवति निश्चयः ॥ १४२ ॥
उद्वेजयति गात्राणि नोन्मीलयति लोचने ।
भुक्त्वा पीत्वा च सततं न च तृप्तिं स गच्छति ॥ १४३ ॥
धावंश्च गायति सदा मूत्रं त्यक्त्वा च गच्छति ।
यामि यामीति वदति चिकारान् कुरुते बहून् ॥ १४४ ॥
पक्वमांसानि मत्स्यांश्च स्वस्तिकापूतिकानि च ।
ओदनं पायसं लाजा कुल्माषं पललं तथा ॥ १४५ ॥
करवीरस्य पुष्पाणि बलिं कुमुदस्य च ।
धूपनं तगरं काष्ठं नागं गुग्गुलुना च ॥ १४६ ॥
स्नापनं पञ्चभङ्गेन निम्बतैलेन शीघ्रतम् ॥
स्नापितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १४७ ॥
मन्त्राणि पूर्ववत् ।
कुमारी चालिका नाम वर्षे त्वेकादशे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु नेत्ररोगेण पीड्यते ॥ १४८ ॥
साधीयान् ।

अत्यन्ततृषया ग्रस्तः काकराव करोति च ।
.... ॥ १४९ ॥
... ... ।
पक्वमांसानि मत्स्यांश्च गुल्मासश्चौदनन्तथा ॥ १५० ॥
अपूपाञ्छष्कुलीश्चापि गुळक्षीरेण संयुतान् ।
दिनत्रयं बलिं दद्यात् धूपयेद्यवसर्षपैः ॥ १५१ ॥
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १५२ ॥
... . ।
.... ॥ १५३ ॥

मन्त्रं पूर्ववदेव ।

कुमारी यामिनी नाम द्वादशे वत्सरे शिशुम् ।
एकात्यतो गृहीतस्तु दन्तवाद्यं करोति च ॥ १५४ ॥
सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
रक्तमाल्यानि गन्धांश्च रक्तवर्णोदनं तथा ॥ १५५ ॥
दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं तत्र निवेदयेत् ।
घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १५६ ॥
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
सर्षपैर्निम्बपत्रैश्च धूपयेद् बालकं तथा ॥ १५७ ॥
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ।
कुमारी यक्षिणी नाम गृह्णीतेऽब्दे त्रयोदशे ॥ १५८ ॥
तया गृहीतमात्रः स ज्वरेण परितप्यते ।
वातशूलं भवेत्तस्य रोदित्यपि सुदारुणम् ॥ १५९ ॥
ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा बलिं तत्र प्रदापयेत् ।
घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १६० ॥
पायसं कृसरं मांसं सक्तवश्च सुरासवम् ।
कुल्माषं तिलचूर्णं च गन्धपुष्पं च शोभनम् ॥ १६१

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ॥ १६२ ॥
.... ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति यक्षिणी ॥ १६३ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

कुमारी सुन्दरी नाम गृह्णीतेऽब्दे चतुर्दशे ।
तया गृहीतगात्रस्तु क्षणात्स्रवति शोणितम् ॥ १६४ ॥
गृतायुषं विजानीयान्न च जीवति बालकः ।
कुमारी वारुणी नाम वर्षे पञ्चदशे शिशुम् ॥ १६५ ॥
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु भूमौ पतति निःस्वनन् ।
ज्वरस्तीव्रो भवेत्तस्य निद्रा चातीव जायते ॥ १६६ ॥
पायसं कृसरं मत्स्यं ओदनं च सुरासवम् ।
गुल्माषं च तथाऽपूपं सितानि कुसुमानि च ॥ १६७ ॥
दद्याद्बलिं तु मन्त्रेण प्रदोषे दिवसत्रयम् ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन धूपं हिङ्गु वचां तथा ॥ १६८ ॥
दीपयेत्तिलतैलेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।
कुमारी धनदा नाम षोडशे वत्सरे शिशुम् ॥ १६९ ॥
गृह्णात्यदोगृहीतस्तु हसते च पुनः पुनः ।
.... ॥ १७० ॥
... . ।
उद्वेजयति गात्राणि रोदित्यपि पुनः पुनः ॥ १७१ ॥
ओदनं कृसरं मांसं पायसं तिलपिष्टकम् ।
गुल्माषं दधि लाजांश्च गन्धं पुष्पञ्च दापयेत् ॥ १७२ ॥
धूपनं गजदन्तेन मेषशृङ्गयुतेन च ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपकम् ॥ १७३ ॥
... . ।
... ... ॥ १७४ ॥

पूर्वां दिशं समाश्रित्य त्रिरात्रं तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १७५

शाणि पूर्ववत् ।

पलाशाश्वत्थकापित्थबिल्वोदुम्बरपल्लवाः ।
पञ्चभङ्गो भवेदेष बालानां तु हितावहः ॥ १७६

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
रक्षन्तु त्वरितं बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥ १७७

इति संवत्सराधिकारः ॥

इति जीवकेकृतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात् त्रसति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्विलिखति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १७८ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादन् जृम्भति कूजति ।
भ्रुवौ क्षिपति दष्टोष्ठः फेनं वमति चासकृत् ॥ १७९ ॥

मा मेति निशि जागर्ति म्लानाङ्गो भिन्नविट्स्वरः ।
मत्स्यशोणितगन्धश्च न चाश्नाति यथापुरम् ॥ १८० ॥

सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

(चर०)

नष्टसंज्ञो भवेद् बालो दन्तान् खादति कूजति ॥ १८१ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते चैव जृम्भत्यतिविनाम्यति ।
अथ फेनञ्चोद्वमति दष्टोष्ठः क्रूरनिःस्वनः ॥ १८२ ॥

मातुस्तन्यं नाभिलषत्येतत्सामान्यलक्षणम् ।
स्रवत्येकमस्य नेत्रं निमीलयत्येकां दृष्टिम् ॥ १८३ ॥

ऊर्ध्वमुदारयति । जिह्ममस्य वक्त्रं भवति । भ्रुवमुद्स्पत्येकाम्‌ ... प्यतेऽस्य जिह्वा पाद्गुः स्पन्दते प्रकम्पते । सततमेकमुद्विजते मूत्रपुरीषमुत्सृजति । निक्षिपति शिरः । ग्रीवां नमयति । स्तनं दशति नखैर्विलिखति । मुहुर्मुहुर्विक्षिप्तचित्तो भवति । हस्तपादमस्य खेलति

मुहुर्मुहुर्ग्रहेणाविश्यते । क्षतजगन्धप्रभृतीनि स्कन्दग्रहोपविष्टानि लिङ्गानि ।

अथातः स्नापनविधिमध्याय व्याख्यास्यामः ॥ ॥

तत्र नवप्रवालवर्णः स्वस्तिकाङ्केन नवैर्घटैश्चतुर्भिर्वास्तुकौणिक वासोभिः सर्वौषधसर्वगन्धसर्वबीजसर्वरत्नसर्वकषायदूर्वाङ्कुरलाजसिद्धार्थकशिरःस्नापनमृत्तिकालेपनदर्भैर्देवायतनवल्मीकाग्रसहसर्पभभृङ्गगजदन्तगोष्ठभूपीन्द्रनीलनद्युभयतटसुरागाररराजकोशागारोपस्थानानां मृदा शोणाम्भसा पूर्णः शिरीषपत्रपद्मोत्पलवितानैः स्कन्दग्रहोपविष्टं निशि विराने कुलोपयामस्नानशुचिर्गृहीतशास्त्रो वैद्यश्चत्वरे स्नापयेत् । एभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्यमाण एकैकं कलशं प्राक्सुरेनाभिषिञ्चेत् । त्वां हि भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिस्साङ्गोपाङ्गाश्चत्वारो वेदा वेदार्थनिश्चयं राजर्षयस्सुरेन्द्रश्च सह वैवस्वतेन तु वरुणेन धनाधिपश्च त्वामभिषिञ्चति । मण्डिता अदितिर्दितिर्दनुः कद्रुस्सुरभी रजनी तथा—

स्वाहा लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च धृतिश्च त्वाभिषिञ्चति ।
सरस्वती च सावित्री मतिर्मेधा रतिः क्षमा ॥ १८४ ॥

इन्द्राणी भूतिरित्येतास्त्वामभिषिञ्चन्ति देवताः ।
त्रिलोकं तर्पयन्ती या नदीनामुत्तमा नदी ॥ १८५ ॥

गङ्गा भागीरथी च त्वा रक्षास्थानेभिषिञ्चति ।
महानद्यश्च याः काश्चित् गोदावरीपुर.सराः ॥ १८६ ॥

अथ जातदिने वत्सं ग्रही गृह्णाति पापिनी ।
गात्रोद्वेगो निराहारो लाला ग्रीवानिवर्त्तनम् ॥ १८७ ॥

तच्चेष्टितमिदन्तस्य मातृणाञ्च बलिं हरेत् ।
मत्स्यमांससुराभक्तगन्धस्रक्धूपदीपकैः ॥ १८८ ॥

लिम्पेत्तं धातकीलोध्रमञ्जिष्ठातालचन्दनैः ।
महिषाक्षेण धूपञ्च द्विरात्रे भीषणी ग्रही ॥ १८९ ॥

तच्चेष्टा कासनिःश्वासा गात्रसङ्कोचनं मुहुः ।
अजमूत्रैः महालिम्पेत् मेण्यापामार्गचन्दनैः ॥ १९० ॥

गोशृङ्गदन्तकेशैस्तु धूपयेत्पूर्ववत् बलिः ।
ग्रही त्रिरात्रे षण्डारी तच्चेष्टा स्कन्दनं मुहुः । १९१ ॥
जृम्भणं स्तनितं त्रासो गात्रोद्वेगमरोचकम् ।
केशरञ्जनगोहस्तिदन्तं साजपयो लिपेत् ॥ १९२ ॥
खराजिनं निम्बदलैर्धूपयेच्च बलिं हरेत् ।
ग्रही चतुर्थे काकोली गात्रोद्वेगः प्ररोदनम् ॥ १९३ ॥
फेनोद्गारो दिशादृष्टिः कुल्माषैस्तामिरैर्बहिः ।
गजदन्ताहिनिर्मोकराजीमूत्रैः प्रलेपयेत् ॥ १९४ ॥
सराजीनिम्बपत्रेण मृतकेशेन धूपयेत् ।
हंसाधिका पञ्चमी स्याज्जृम्भा श्वासोर्ध्ववीक्षणम् ॥ १९५
मुष्टिबन्धश्च तच्चेष्टा बलिं मत्स्यादिना हरेत् ।
मेषशृङ्गवचालोध्रशिलातालैः शिशुं लिपेत् ॥ १९६ ॥
फट्कारी तु ग्रही षष्ठी हासो मोहः प्ररोदनम् ।
निराहारोऽङ्गविक्षेपो हरेन्मत्स्यादिना बलिम् ॥ १९७ ॥
राजीगुग्गुलुकुष्ठेभदन्ताज्यैर्धूपलेपनैः ।
मुक्तकेशी ग्रही बालं दिने गृह्णाति सप्तमे ॥ १९८ ॥
नादः प्ररोदनं कासः पूतिगन्धश्च जृम्भणम् ।
धूपो व्याघ्रनखैर्लेपो वचामूत्रत्वगाज्यैः ॥ १९९ ॥
त्रिदण्डी चाऽष्टमी जिह्वाचालनं कासरोदनम् ।
दिशानिरीक्षणं देयो मत्स्यादिः सर्वतो बलिः ॥ २०० ॥
वचालशुनसिद्धार्थहिङ्गुभिर्धूपलेपनम् ।
महामहिषिनवमी तच्चेष्टा त्रासरोदनम् ॥ २०१ ॥
उद्वेजनोर्ध्वनिःश्वासो स्वमुष्टिद्वयखादनम् ।
पत्रं चन्दनकुष्ठोग्रासर्षपैर्लेपयेच्छिशुम् ॥ २०२
कपिरोमनखैर्धूपो दशमी रोदनी ग्रही ।
तच्चेष्टा रोदनं शश्वत्सुगन्धो नीलवर्णता ।
धूपो निम्बेन कुष्ठोग्राराजीसर्जरसैर्लिपेत् ॥ २०३

बलिञ्च निर्हरेद्धाजान् कुल्मापवरकोदनैः ।
यावत् त्रयोदशाहः स्यादेवधूपादिकाः क्रियाः ॥ २०४ ॥

इति दिवसाधिकारः ।

गृह्णाति मासिकं वत्सं पूतना शकुनी ग्रही ।
काकवद्रोदनं श्वासो गृध्रगन्धोऽक्षिमीलनम् ॥ २०५ ॥
रक्तमूत्रञ्च तत्स्नानाद् मोदन्तनखधूपनम् ।
पीतं वस्त्रं ददेद्रक्तस्रग्गन्धस्तैलदीपकम् ॥ २०६ ॥
त्रिविधं पायसं मद्यं तिलं मांसञ्चतुर्विधम् ।
करं पापो यमदिशि सप्ताहं तैर्बलिं हरेत् ॥ २०७ ॥
द्विमासिकं च मकुटा वपुः पीतं च शीतलम् ।
स्तन्यपाने न रोचेत सञ्छर्दिर्मुखशोषणम् ॥ २०८ ॥
ग्रीवादिषूचिनिस्पन्दस्तच्चेष्टा पायसं तिलम् ।
अपूपं मोदकं दीपं पुष्पं गन्धांशुकानि च ॥ २०९ ॥
कृष्णानि दापयेत्तस्या दीपतैलेन सर्वतः ।
धूपयेन्निम्बपत्रैस्तं सर्षपैः लशुनैर्युतैः ॥ २१० ॥
तृतीया गोमुखी तस्याः चेष्टा निद्रा प्ररोदनम् ।
गोगन्धो मधुगन्धो वा विण्मूत्रस्रवणं सदा ॥ २११ ॥
जपा प्रियङ्गुपललं कुल्मापं शाकमोदनम् ।
क्षीरिकं पिण्टिकं दीपं दद्या माध्यां बलिं हरेत् ॥ २१२ ॥
मध्याह्ने पंचपत्रेण स्नानं धूपश्च सर्षपैः ।
चतुर्थी पिङ्गला गात्रशोषणं दारुणो रवः ॥ २१३ ॥
चित्तभ्रमेण पयःपानं पूतिगन्धः सिता तनुः ।
भुजस्य कम्पनं तस्य चिकित्सा न विधीयते ॥ २१४ ॥
पञ्चमी यदना तत्र मादनं मुखशोषणम् ।
ग्रन्थयः पवनः पानं पीतवर्णं प्ररोदनम् ॥ २१५ ॥
मत्स्यमांसाम्लशाकाद्यैः पिष्टैर्भैर्द्वबलिं हरेत् ।
मध्याह्ने दक्षिणाशायां षण्मासे पङ्कजा ग्रही ॥ २१६ ॥

तच्चेष्टा रोदनं कुक्षिशूलनं विकृतः स्वरः ।
शिखिकुक्कुटमेषाणां मांसं सक्तुः कुलत्थकम् ॥ २१७ ॥
माषोदनं सुरा पुष्पं गन्धादिः तैर्बलिं हरेत् ।
शीतला सप्तमे मासे निराहारोऽक्षिमीलनम् ॥ २१८ ॥
दन्तघार्यं चातिगन्धस्समांसान्नसुराविलैः ।
पद्मादिपुष्पगुल्मासपिष्टशाकैर्बलिं हरेत् ॥ २१९ ॥
अष्टमी यमुना मोहस्स्तनित मुखशोषणम् ।
स्फोटकास्सर्षपाकारास्सर्वगात्रेषु कम्पनम् ॥ २२० ॥
चिकित्सा तत्र .. .. ।
..., ... नवमी कुम्भकर्णिका ॥ २२१ ॥
अथद्वया पयःपानं तच्छर्दिर्दारुणो ज्वरः ।
रोदनं पाटलीगन्धो मांसं मत्स्यं सुरां पयः ॥ २२२ ॥
गुल्मासमन्नं पललं गन्धं पुष्पं च दापयेत् ।
ऐशानीं दिशमाश्रित्य मध्याह्ने बलिमाहरेत् ॥ २२३ ॥
तापसी दशमे मासे निराहारोऽक्षिमीलनम् ।
उद्वेजनञ्च गात्राणां पीतं रक्तमथोदनम् ॥ २२४ ॥
घण्टा पताका पिष्टोत्था(?) मत्स्यं मांसं सुरा पयः ।
सौम्यायां दिशि मध्याह्ने बलिमेभिस्समाहरेत् ॥ २२५ ॥
बालमेकादशे मासे ग्रही गृह्णाति राक्षसी ।
तच्चिह्नं नेत्रयोरान्ध्यं तस्यां नैव चिकित्सितम् ॥ २२६ ॥
चपला द्वादशे मासे कास श्वासश्च चेष्टितम् ।
गुल्मासापूपदध्यन्नतिलचूर्णैर्विधानवित् ॥ २२७ ॥
महेन्द्रदिशि मध्याह्ने सप्तरात्रं बलिं हरेत् ।
एता स्युर्मासिका ग्रहाः पूतनापदपूर्विकाः ॥ २२८ ॥

इति मासाधिकारः ।

द्वितीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति यातना ।
पाचने रोदनं दाहो निराहारोऽक्षिमीलनम् ॥ २२९ ॥
मत्स्यं मांसं तिलं मद्यं गुल्मापं पोलिका दधि ।
गुल्मापलाजगन्धाद्यैस्तैः प्राच्यां बलिमाहरेत् ॥ २३० ॥
स्नानं पञ्चदलैर्धूपः केशगोदन्तगोखुरैः ।
तृतीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति रोदिनी ॥ २३१ ॥
विण्मूत्रं रक्तसम्मिश्रं ज्वरो हस्तस्य कम्पनम् ।
प्ररोदनं मुहुर्गात्रं पद्मकेसरसन्निभम् ॥ २३२ ॥
गुलोदनन्तिलं पूपं गुल्मासं स्विन्नपल्युपम् ।
दधि सक्तु फलं लाजः प्रतिमाशालि पिष्टकम् (?) ॥ २३३ ॥
एभिस्तुगन्धपुष्पाद्यैः प्राच्यां दिशि बलिं हरेत् ।
स्नापयेन्नृपपत्रैस्तं धूपो राजिफणित्वचाम् ॥ २३४ ॥
चतुर्थे चटका शोषो ज्वरस्सर्वाङ्गसादनम् ।
अनीक्षणमनाहारो वामपादस्य कम्पनम् ॥ २३५ ॥
तिललाजाम्रगुल्मासं मत्स्य मांसं सुरां दधि ।
प्रतिमां फलकृस्थान्च कौबेर्यां दिशि दापयेत् ॥ २३६ ॥
स्नानं पञ्चदलैर्धूपः पिञ्छेणतुररोमभिः ।
चञ्चला पञ्चमे वर्षे ज्वरस्सर्वाङ्गसादनम् ॥ २३७ ॥
बलिभिस्तिलकृष्णाद्यैः कालानुक्तौ बलिं निशि ।
धूपयेन्मेषशृङ्गेण स्नानं स्यात्पञ्चपत्रयुक् ॥ २३८ ॥
पलाशोदुम्बराश्वत्थवटबिल्वदलैं हितम् ।
पावनी वत्सरे षष्ठे रेवण्यं मुखशोषणम् ॥ २३९ ॥
उद्वेजनं मुहुर्मूत्रस्रावणं गात्रसादनम् ।
मूलन्तिलास्सुरा मत्स्यं मांसं पद्मः पयो दधि ॥ २४० ॥
कृसरं पायसं चैभिस्सप्ताहं बलिं हरेत् ।
स्नानं पञ्चदलैर्धूपो लशुनैः केशराजिभिः ॥ २४१ ॥
सप्तमे यमुना छर्दिररुचिः हासरोदनम् ।
मत्स्यं मांसं सुरा सक्तुः कृसरं पायसं दधि ॥ २४२ ॥

सपोलिकापूपलिकैस्त्रिरात्रं चत्वरे बलिः।
स्नानं पञ्चदलैर्धूपो गोमृक्षुरलोमभिः ॥ २४३ ॥
जातवेदाष्टमे वर्षे निराहारः प्रकोपनम्।
मत्स्यं मांसं दधि क्षौद्रं घृताक्तं पायसं पयः ॥ २४४ ॥
एतैस्सकृसरापूपैर्बलिं हुत्वार्द्धरात्रके।
चत्वरस्थे तिलैः कुण्डे पश्चादमुना हुनेत् ॥ २४५ ॥

चामुण्डिनि भगवति भीषणि समुद्रितो ज्ञापय मुञ्च मुञ्च दह दह सर सर बालकात् गच्छ गच्छ।

राजिनिम्बदलैर्धूपः, कालिनी नवमे ग्रही।
तच्चेष्टा गर्जनं त्रासो बाह्वोरास्फोटनं मुहुः॥
बलिः स्यात्कृसरापूपसक्तुकुल्मासपायसैः ॥ २४६ ॥

ओं मुञ्च मुञ्च कपर कपर जय जय।

अनेन पूर्ववद् हुत्वा कुर्यात् स्नानं सधूपकम्।
दशवर्षे कल्याहसी दाहोऽङ्गकृशता ज्वरः ॥ २४७ ॥
पोलिकापूपदध्यन्नैः पञ्चरात्रं बलिं हरेत्।
लेपयेच्च वचाकुष्ठकुष्ठैः सर्षपान्वितैः।
धूपं निम्बदलैः कुर्यात्सगोरोमगजाद्विजैः ॥ २४८ ॥

नमस्सर्वमातृभ्यः हृदयं मोहय भञ्जय स्फोटय स्फुर गृह्ण कण्ठं स्फोटयं एव सिद्धिः ज्ञापयति हर निर्दोषं कुरु बालकम्। बालो वा स्त्री पुरुषो वा सर्वग्रहाणामुपक्रम्यतु। ओं चामुण्डे नमो दिव्ये ह्रूं ह्रां ह्रीं अपसरन्तु दुष्टग्रहाः ह्रूं ह्रूं तद्यथा गच्छन्तु गुह्यका अन्यस्थाने ओं रुद्रो ज्ञापयति ठ ठ। सर्वबालेषु स्यान्मन्त्रोयम्। सार्वकामिक चामुण्डे या देवि कण्ठिपो भगवति। ह्रूं हू मुञ्च रक्षां कुरु बलिं गृह्ण। ठ ठ। बालग्रहेषु बलिदानेष्वयं मन्त्रः।

ब्रह्मा विष्णुश्च स्कन्दो वैश्रवणस्तथा।
रक्षन्तु त्वरितं बालं मुञ्चन्तु च कुमारकम् ॥ २४९ ॥

ठ ठ । हर । सन्ध्ययोरस्तमये चापि । व्यावर्तयति गोमूत्रे वा ।

(नारायणीयम्)

विहगा वायसानाञ्च खगैर्वा पक्षिसङ्कुलम् (?) ।
अशुचिं मातरञ्चापि अपथ्याहारसेविनीम् ॥ २५१ ॥
एककाले तु निष्क्रान्ता माता सा बालवेश्मनः ।
पक्षिग्रहेण यो ग्रस्तः तेन बालः प्रबाध्यते ॥ २५२ ॥
एवं पक्षिगृहीतस्य पक्षिग्रहमिहोच्यते ।
तस्य लिङ्गं प्रविज्ञेयं छर्दतीसारपीडनम् ॥ २५३ ॥
पिपासा ज्वरशोपश्च स्तनञ्चापि न गृह्णति ।
कम्पते स्वमनाशश्च आहूते पक्षिणा शिशौ ॥ २५४ ॥
पक्षिणस्तस्य चत्वारो वन्ध्यास्त्रीपुंनपुंसकाः ।
सामान्यलक्षणं तेषां वक्ष्यते च निबोधत ॥ २५५ ॥
छर्दतीसारबाहुल्यं पिपासा ज्वर एव च ।
शोषश्च सर्वगात्रेषु स्तनञ्चापि न गृह्णति ॥ २५६ ॥
कम्पते स्वमनाशश्च सर्वाङ्गक्लम एव च ।
स्कन्धे पृष्ठे च निम्नत्वं तथा मूर्ध्नि च निम्नता ॥ २५७ ॥
अथ वन्ध्यागृहीतस्य क्लमता मूर्ध्नि निम्नता ।
छर्दतीसारतृष्णा न परिदाहश्च जायते ॥ २५८ ॥
सर्वाङ्गकम्पसंयुक्तो दाहतृष्णातिसारवान् ।
स्तनञ्चापि न गृह्णाति स्त्रीपक्षिग्रहपीडितः ॥ २५९ ॥
दृष्टेश्च निम्नता गात्रशोषो दाहातिसारवान् ।
तृष्णा जिह्वाप्रलम्बश्च पुंपक्षिग्रहपीडिते ॥ २६० ॥
स्कन्धे पृष्ठे च निम्नत्वं कण्ठकम्पो (?) रसस्तथा ।
छर्दतीसारतृष्णाश्च क्लीबग्रहनिपीडिते ॥ २६१ ॥
कुर्यात्पक्षिग्रहार्तानां दानं होमं प्रतिक्रियाम् ।
औषधानि च मन्त्राश्च तथा देवद्विजार्चनम् ॥ २६२ ॥
दशाङ्कुरसुदनिष्पावरसं तैलेन मस्तके ।
पानलेपनयोस्तस्य पीनं युञ्ज्याच सर्वदा ॥ २६३ ॥

फणिर्जकं हंसपादीं शिशुर्मूर्ध्ना स धारयेत् ।
तन्मूलजेन बालस्य रक्षां कुर्याच्च भस्मना ॥ २६४ ॥

पिचुमन्दकपुष्पाणि तैकराजं कुरुण्टकम् ।
मत्स्याक्षिमप्यलर्कञ्च क्षोदयित्वा रसं पृथक् ॥ २६५ ॥

समतैलेन तेन स्याच्छिरोऽभ्यङ्गः खगापहः ।
कुण्डलीं हंसपादीञ्च फणिर्जञ्चार्कपल्लवम् ॥ २६६ ॥

स्तन्यतैलसमायुक्तं सर्वदा च प्रयोजयेत् ।
कुसुमं इषुपायास्य कोरण्डं हंसपादिकाम् ॥ २६७ ॥

स्फूर्जं करञ्जपत्रार्कं श्वेतपुष्पञ्च पेषयेत् ।
तत्र कल्के पचेत्तैलमभ्यङ्गे योजयेत्तदा ॥ २६८ ॥

बालग्रहातिसारघ्नं सर्वपाक्षिविनाशनम् ।
पलाशाश्वत्थबिल्वानाम्निम्बार्किंशुकयोस्तथा ॥
पत्रैस्सिद्धः कषायोऽयं बालानां ग्रहनाशनः ॥ २६९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

इति पक्षिग्रहाधिकारः ॥

कालेऽनुक्ते निशायां तु देशेऽनुक्ते चतुष्पथे ।
द्रव्येऽनुक्तेक्रमात्रेण बलिं दद्याद्विचक्षणः ॥ २७० ॥

गुळान्नं पायसं सर्पिस्सुरा पूपलिका घृतम् ।
गुलमासं तिलचूर्णञ्च गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥ २७१ ॥

चतुष्पथे बलिं दद्यात्सर्वग्रहविमोक्षणम् ।
निम्बापामार्गवरणवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ २७२ ॥

क्षीरवृक्षकपित्थार्कफाकजङ्घायवोग्रकैः ।
सिद्धाम्बुना हितं स्नानं बाले च ग्रहपीडिते ॥ २७३ ॥

(सिद्धयोग:)

महामुण्डिनिको दीप्यक्वाथस्नानो ग्रहापहः ।
सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ २७४ ॥

(अष्टवर्गैक:)

मूर्वा सतिक्ता विषमच्छदत्वक्
प्रोद्वर्तनाद्धन्ति शिशुग्रहार्चिम् ।
सप्तच्छदाश्वत्थमधूकसेलु-
पत्रक्वथाम्भस्नपनञ्च शीतम् ॥ २७५ ॥

(नारायणीयात्)

दूर्वामलाश्वगन्धासप्तच्छदमूलचोरकैस्सजलैः ।
उद्वर्तनं प्रपिष्टैश्शिशुगात्रविवर्तनं ग्रहनुत् ॥ २७६ ॥

प्लक्षाश्वत्थोदुम्बरमधुकवटकाण्डदर्भतरुणानाम् ।
आदाय मुष्टिमात्रं विपाच्य सलिलेऽर्धशेषेण ॥ २७७ ॥

तेन शिशूनां स्नानं काले कुर्वीत शीततोयेन ।
त्वग्रक्तकोठमण्डलविस्फोटकशमनमायुष्यम् ॥ २७८ ॥

सर्वग्रहापनोदनमुपचयमकाङ्क्षसन्धीनाम् ।
एषामेव च कल्कैस्सरक्तकोठापहो लेपः ॥ २७९ ॥

(सिद्धसा)

रसोनानिम्बपत्राणि जतुवंशोपलेखनम् ।
सिद्धार्थारिष्टपत्राणि वंशत्वग्जतुना सह ॥ २८० ॥

सर्पनिर्मोचनं केशा निर्माल्यं गौरसर्षपाः ।
धूपत्रयं ससर्पिष्कमेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ २८१ ॥

(सिद्धसा)

वंशत्वग्जतुसंयुतं सलशुनं सारिष्टपत्रं घृतं
निर्माल्यं नरकेशसर्पिरुरगत्वग्गौरराजीयुतम् ।
सिद्धार्थं जतुनिम्बपत्रसहितं वंशत्वगाज्यान्वितं
धूपानां त्रयमेतदाशु सकलान् बालग्रहान्नाशयेत् ॥ २८२ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये बालग्रहप्रतिषेधा-
धिकारो द्वाविंशः ॥

अथ भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः त्रयोविंशः ।

देवदानवगन्धर्वास्सयक्षोरगराक्षसाः ।
कूष्माण्डका मौकिरणा वेताला ब्रह्मराक्षसाः ॥ १ ॥

प्रेतकारयोर्दपितरः पिशाचा गुरवस्तथा ।
वृद्धसिद्धर्षयो भूता इत्यष्टादश कीर्तिताः ॥ २ ॥

ते पुनः पृथक्कोटिपरिवारा इति ।

(संग्रहे)

लक्षयेत् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ ३ ॥

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।
यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ ४ ॥

सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।
हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ५ ॥

प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।
लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ६ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।
देवादयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहा छिद्रप्रहारिणः ॥ ७ ॥

(वाहटे)

प्रसूतां गर्भिणीं नग्नामृतुस्नातां दुराचरीम् ।
आसन्नपुष्पां कामार्त्तां मत्स्यमद्यभक्ष्याकाङ्क्षिणीम् ॥ ८ ॥

गृह्णमानां विलासाढ्यां रथ्याचत्वरयोः स्थिताम् ।
प्रथमोपभुज्यमानां वेलाम्पत्तामनःस्थिताम् ॥ ९ ॥

स्पृष्टं क्लिष्टं द्रवं शुद्धं हसितं भीतशोकिनां ।
शर्वरीस्थितमुच्छिष्टव्याधितं सकुतूहलम् ॥ १० ॥

अस्नाभगूढं पूर्वोप्तनष्टद्रव्यं वियोगिनम् ।
एकाकिनं कान्ततनुं भूषितं च निरायुधम् ॥ ११ ॥

ग्रहा गृह्णन्ति स्त्रीपुंसानीदृशानीश्वराज्ञया ।
अवमानमृणं वैरं विघ्नो भाग्यविपर्ययः ।
देवताघ्ना च लक्ष्यन्ते कारणं ग्रहपीडिते ॥ १२ ॥
(नाराय॰)

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ।
कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्धजम् ॥ १३ ॥
अस्वस्थमनसं दैर्घकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ।
क्षते पिशाचात्सर्वेषु प्रतिकूलश्च नाचरेत् ॥ १४ ॥
सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ।
भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः ॥ १५ ॥
तपश्शीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ।
ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ॥ १६ ॥
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ।
स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादिषु ॥ १७ ॥
रोचते यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ।
रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ १८ ॥
(पांडे)

राजीकरञ्जव्याघातशिरीषार्कनिशाद्वयम् ।
प्रियङ्गु त्रिफला दारु हिङ्गु व्योषं कुचन्दनम् ॥ १९ ॥
मञ्जिष्ठोग्राजमूत्रश्च गुलिका ग्रहनाशनी ।
पानमस्याञ्जनालेपस्नानोद्वर्त्तनधूपनात् ॥ २० ॥
षष्टीहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ।
नस्याञ्जनादि कुर्वीत साजमूत्रैर्ग्रहापहैः ॥ २१ ॥
निम्बपत्रास्थिलशुनलेपस्सर्वग्रहापहः ।
शार्वर्या स्कन्दनिर्माल्यं शैवं सर्पिः पुरं वचा ॥ २२ ॥
गोपुच्छरोम रोमाजं पत्रं निम्बाश्वत्थयोः ।
हिङ्गुराजी च तैलं स्यात्त्रयो धूपा ग्रहापहाः ॥ २३ ॥
(नाराय॰)

कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-
त्वङ्मांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचकैः ।
नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः परम् ॥ २३ ॥
(अमृतम- वाग्भटे च)

पाठापथ्यावचाशिग्रुहिङ्गुव्योषैः पृथक् समैः ।
अजाक्षीराढके पक्वं सर्पिस्सर्वग्रहापहम् ॥ २४ ॥
(मारात,णीये)

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु प्रियङ्गू रजनीद्वयम् ।
मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ २५ ॥
निम्बस्य पत्रं बीजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।
सुराह्वं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे वैश्वतुर्गुणे ॥ २६ ॥
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।
ग्रहान् सर्वान् निहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ २७ ॥
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मनुत् ।
एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ॥ २८ ॥
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ।
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ २९ ॥
(वाहटे)

इति भूतचिकित्सा ॥

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।
उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ ३० ॥
(वाग्भटे)

विषादास्फोटनाक्रान्तिहास्यनृत्तैर्मरुद्भवम् ।
पित्तात्तु कोपशीतेच्छातर्जनाभिद्रवादिभिः ॥ ३१ ॥
निद्राल्पभाष्यनारीच्छारोचकैः कफजः स्मृतः ।
सर्वलिङ्गान्वितो घोरो विवर्ज्यस्सान्निपातिकः ॥ ३२ ॥
(निदमा)

धनकान्तादिनाशेन दुस्सहेनाभिषङ्गतः ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हा हेति परिदेवते ॥ ३३ ॥

रोदित्यकस्मात्स्मयते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ३४ ॥

विषेण श्यावयदनो नष्टच्छायोऽबलेन्द्रियः ।
वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ ३५ ॥

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥ ३६ ॥

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य बस्तिश्च शिरसश्च विरेचनम् ॥ ३७ ॥

अथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ॥ ३८ ॥

हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३९ ॥
(वाग्भटे)

स्नेहितं स्वेदितं चैव योजयेत्पञ्चकर्मणा ।
दाधिकं वा पिबेत्सर्पिस्तैलं क्षीरमेव वा ॥ ४० ॥

लघुपौकं पलातैलं महापैशाचकं घृतम् ।
दाधिकञ्च महाक्षाराशुन्मत्तः शीलयेत्सदा ॥ ४१ ॥
(भेळे)

मधूकपुष्पीमृद्वीकाकृष्णाकर्पूरचन्दनाः ।
गोपीजलाभ्रस्तन्येक्षुरसाज्यमधुशर्कराः ।
एतैः नस्यक्रिया कार्या नूतने चित्तविभ्रमे ॥ ४२ ॥
(माराय)

विष्णुक्रान्ता सखण्डा स्यात्किञ्चिन्मधुकर्यमिश्रिता ।
स्तन्येन नासिकापीता भ्रान्तिं क्षीरभुजः क्षिपेत् ॥ ४३ ॥
(श्रीधरमुरौ)

सर्वोन्मादहितो बन्धः प्रहारो भीषणानि च ।
अञ्जनाद्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ॥ ४४ ॥
पिप्पल्यो मरिचं बीजमपामार्गशिरीषयोः ।
क्षवको हिङ्गु चाप्येतच्चूर्णं प्रधमनं भवेत् ॥ ४५ ॥
अवपीडश्च तैरेव बस्तमूत्रद्रवीकृतः ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं चैचिन्त्यं विषमज्वरम् ॥ ४६ ॥
(चक्रपाणीये)

मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शकृत्पारावतस्य च ।
अञ्जनं हन्त्यपस्मारं सोन्मादञ्च विशेषतः ॥ ४७ ॥
सेहुण्डधगम्बु सस्तन्यमुन्मादे पानतस्यपोः ॥ ४८ ॥
(सिद्धयो-)

ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां *पुरम् ।
रास्नां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचाम् ॥ ४९ ॥
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ।
§कौन्तीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ॥ ५० ॥
वर्तिः नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादनाशनी ॥ ५१ ॥
(वाग्भटे)

चक्रतैलं सधुस्तूरमूलचूर्णं भुवि न्यसेत् ।
सप्तरात्रं तदुद्धृत्य लिम्पेदुन्मादशान्तये ॥ ५२ ॥
(नाराय-)

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपस्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यक्तो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ५३ ॥
सहिङ्गुतीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
तिक्तकञ्जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ५५ ॥
विध्येत् सिरां यथोक्तां च हृसं मेषामिषस्य वा ॥ ५६ ॥
(वाग्भटे)

* 'सुरम्', § 'कान्ती' इति मुद्रितपाठद्वयपाठः.

कृष्णाकशेरुखर्जूरविदारी मधुकं वरी ।
शर्करा मधु सर्पिश्च सर्वोन्मादे पिबेदिदम् ॥ ५७ ॥

(नारायणीये सिद्धसारे च)

पिप्पलीकतकास्थीनि नारीक्षीरेण पेषयेत् ।
तत्पिबेत्प्रातरुत्थाय पित्तोन्मादविनाशनम् ॥ ५८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ॥ ५९ ॥
द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्मया घृतप्रस्थं च साधितम् ।
व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पी नृपद्रुमैः ॥ ६० ॥
ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ।
पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्रा चतुष्पलम् ॥ ६१ ॥
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुखप्रदम् ।
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ॥ ६२ ॥
वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ।
द्विशारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ॥ ६३ ॥
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेसरदाडिमैः ।
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥ ६४ ॥
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैस्सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥ ६५ ॥
पाण्डुकण्डूविषे शोषे मोहे मेहे ज्वरे गरे ।
अरेतस्यल्परजसि दैवोपहतचेतसि ॥ ६६ ॥
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥ ६७ ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।
एभ्यो द्विशारिवादीनि जले पक्त्वाऽग्निशोषितम् ॥ ६८ ॥
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ।
वीरर्द्धिमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ॥ ६९ ॥

ऋष्यवर्णियुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ।
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ ७० ॥
जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरा कटुकरोहिणी ॥ ७१ ॥
कायस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ॥ ७२ ॥
कटंभराव्रश्चिकालीस्थिराश्चाहृत्य तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ७३ ॥
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
स्मृतिबुद्धिकरं चैव बालानामङ्गवर्धनम् ॥ ७४ ॥

(वाहटे भेले च)

स्नेहकाले च वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ।
महाकल्याणकं पैत्ते पंचगव्यं कफोद्भवे ॥ ७५ ॥
अश्वगन्धाजगन्धोग्रगन्धालशुनसर्षपैः ।
रास्नाकायस्थगोलोमीयुक्तैः तैलं विपाचितम् ॥ ७६ ॥
गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।
सर्वोन्मादग्रहालक्ष्मीपाप्मापस्मारनाशनम् ॥ ७७ ॥

(सुश्रुते)

प्रक्षिप्याऽसलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत्सुहृद्वा वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ७८ ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि च ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ७९ ॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्ध श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ८० ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैःसिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ८१ ॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
भापयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ८२ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ८३ ॥
इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सान्त्वाश्वासैः प्रसादयेत् ॥ ८४ ॥
कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ८५ ॥
भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ॥ ८६ ॥
(माढवे)

फोले माषय च सक्षौद्रं धात्रीचूर्णं सकांचनम् ।
उन्मादशान्तये दद्यात्पूजयेद्वृषभध्वजम् ॥ ८७ ॥
(तन्त्रान्तरम्)

शालिं च दद्यात् पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ।
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ॥ ८८ ॥
पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ।
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ॥ ८९ ॥
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ।
निवृत्तामिषमद्यो यो,हिताशी प्रयतश्शुचिः ॥ ९० ॥
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ।
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ९१ ॥
(वाहटे)

इत्युन्मादचिकित्सा ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीमत्त्वादिसंप्लवात् ।
जायतेऽभिहिते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ ९२ ॥
उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ ९३ ॥

१ कोलं प्रासं सर्पाशमिति पाठान्तरम् ।

तमो विशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ९४ ॥
पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।
विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते प्रबुद्ध्यते ॥ ९५ ॥
कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ ९६ ॥

(वाहटे)

कृष्णपीतसिताभासो वातपित्तकफैः क्रमात् ।
दृश्यन्ते तद्विकाराश्च तत्र वर्ज्यस्त्रिदोषजः ॥ ९७ ॥
पञ्च कर्माणि तत्रादौ यथादोषं प्रयोजयेत् ।
सर्वतश्शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ ९८ ॥

(सिद्धसारे)

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक् प्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ ९९ ॥
वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १०० ॥
सर्वतस्सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाञ्छृणु ॥ १०१ ॥

(वाहटे)

कूष्माण्डकसमुत्थेन रसेन परिपेषितम् ।
अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं संपिबेत् त्र्यहम् ॥ १०२ ॥

(चक्रदे)

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ १०३ ॥

(वाहटे)

त्रिकटु त्रिफला दारु हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।
कषायं क्षौद्रसंयुक्तमपस्मारविनाशनम् ॥ १०४ ॥

(योगसारसमुच्चये)

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैस्सृतं हविः ।
अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ॥ १०५ ॥

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १०६ ॥
शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ।
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १०७ ॥
भार्ङ्गी पाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ।
मूर्वाभूनिम्बभूतीकश्रेयसीशारिवाद्वयैः ॥ १०८ ॥
मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैस्सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं तद्वद्रमैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ॥ १०९ ॥
ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।
शोफार्शःकामिलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ॥ ११० ॥
कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १११ ॥
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ।
तद्वत्काशविदारीक्षुकुशक्वाथशृतं पयः ॥ ११२ ॥
कूष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ।
यष्टिकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ॥ ११३ ॥
(वाहटे)

शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्राह्मीरसे घृतम् ।
पुराणं हन्त्यपस्मारं सोन्मादं मेध्यमुत्तमम् ॥ ११४ ॥
(सिद्धसारे)

धात्रीद्रोणरसे त्रिसुष्टिमधुके यत् सिद्धमाज्यं तथा
ब्राह्मीकास्वरसे च यद्वदवचाशङ्खप्रसूतीयुते ।
मूत्रे पुङ्गवमस्तयोर्यदपि वा सिन्धूत्थहिङ्गुप्लुते
तत्त्वर्पिस्त्रितयं ग्रहैः सह हरेत् पानादिनापस्मृतिम् ॥ ११५ ॥
शतपलकशङ्खपुष्पीक्वाथे तैलान्विते स्वकल्कान्ये ।
पक्वं सर्पिः पानात् सर्वापस्मारनाशाय ॥ ११६ ॥
(नारायणीयात्)

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥ ११७ ॥
(वाहटे)

शिरीषफलपत्रत्वक्सारमूलतुलाद्वयम् ।
वरणैरण्डशम्पाकदन्तीमूलाटरूषकम् ॥ ११८ ॥

शतावरीबलारास्नासुपर्णीपारिभद्रकम् ।
मुरुङ्गीं वञ्चुकं दन्तीं ककुभं सपुनर्नवम् ॥ ११९ ॥

रोहिषस्य जटां पुष्पं करघाटं मयूरकम् ।
शताह्वाकं पृथक् द्राक्षालाक्षानिम्बशरोपवान् ॥ १२० ॥

सकोलान् सकुलत्थांश्च पृथगर्धाढकोन्मितान् ।
द्विपलं पिशिताद् मध्यात् छागाद्यं तत्पचेद्पाम् ॥ १२१ ॥

द्रोणैः द्वात्रिंशताष्टांशशेषेण च निपाचयेत् ।
तैलद्रोणं दधिघटे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥ १२२ ॥

पाठासमङ्गासुपर्णीत्रिनिर्गन्धेन्द्रद्वयैः ।
एलाजलोत्पलमुस्ताश्वदंष्ट्रापारियापनैः ॥ १२३ ॥

मञ्जिष्ठाकुष्ठमधुकलोध्ररास्नास्तनद्वैः ।
पद्मीशिरीषकुसुमनतनागगराह्वयैः ॥ १२४ ॥

धराक्षजोदपत्तङ्गविळङ्गेस्नभिन्नकुभिः ।
मुरङ्गीपद्मनवदसेव्यचन्दनसद्वयैः ॥ १२५ ॥

तिलपर्ण्या च तत्पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।
अपस्मारमहोन्मादान् सद्योपविषकृज्वरान् ॥ १२६ ॥

योनिशुक्लामयान्गुल्मं प्रमेहं पाण्डुतां मदन् ।
वातशोणितवीसर्पक्षापातादितादिकान् ॥ १२७ ॥

सर्वान् मारुतजान् रोगान् त्रिदोषाद्विपनातजान् ।
निहन्ति कार्मणं कृत्यां मूत्रसंसृष्टिं गरम् ॥
रसायनानां प्रवरं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥ १२८ ॥

वृश्चिकालीरसाढ्यभार्गीरसपञ्चमम् ।
कायस्थां शारिवां सुद्रमुनीरं जलदे पचान् ॥ १२९ ॥

---

१. 'शिरीषकुसुमस्य' [illegible] । २. [illegible] इति पाठभेदः ।

व्योषञ्च बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारगरोन्मादसर्पदष्टविषार्दिते ॥ १३० ॥
(सङ्ग्रहे)

शिग्रुकुष्ठशिलाजाजिलशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
बस्तमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ १३१ ॥
(सिद्ध०)

त्रिफला व्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ।
श्यामापामार्गकारञ्जफलैर्मूत्रेथ बस्तजे ॥ १३२ ॥
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ १३३ ॥
(चरके)

फणिज्जकं ससवकं देवदारुमयूरकम् ।
त्रिफला त्र्यूषणं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ॥ १३४ ॥
बस्तमूत्रेण विपचेत्तैलमेभिः सहौषधैः ।
नावनं तदपस्मारमुन्मादञ्च नियच्छति ॥ १३५ ॥
आर्द्रकस्वरसे नस्यं शृकगृधायपस्मृतिम् ।
हन्ति तन्मलधूपोपि तन्मलस्वरसोपि वा ॥ १३६ ॥
कृष्णं श्वानं स्थितमनशनं स्थापयित्वा हरेत्तं
पश्चाद्दध्ना सितविलयुतं भोजनं भोजयित्वा ।
तद्गूथोत्थासिततिलजदीपाञ्जनं लोचने द्राक्
सापस्मारं हरति लगितं नैम्बसारे शरावे ॥ १३७ ॥
वक्ररसोनवचाकुष्ठशिरीषयष्टीभिरञ्जनं नस्यम् ।
उन्मादापस्मारे बस्तमजामूत्रपिष्टाभिः ॥ १३८ ॥
(हारीते)

त्र्यूषणं हिङ्गु लशुनं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषनक्तमालाभ्यां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ १३९ ॥
गोमूत्रपिष्टैरेतैश्च वर्तिः नेत्राञ्जने हिता ।
चातुर्थिकमपस्मारमुन्मादञ्च नियच्छति ॥ १४० ॥
(क्षेमे)

सद्यःप्रसूतकृष्णशुनीजरायुर्मार्जारघातकश्वेतनखं खरमञ्जरीञ्च मानुषमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ति कृत्वा विशोष्य वस्तमूत्रेणाञ्जयेत् । एतदपस्मारोन्मादहृदयशूलविषूचिकानाशनम् ।

(वृन्द०)

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ १४१ ॥

(वाग्भटे)

उन्मत्तं शकृता मूत्रैरभिपिञ्चेदपस्मृतौ ॥ १४२ ॥

(नारायणीये)

समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैश्शारीरमानसैः ।
सञ्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ १४३ ॥
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात् पालयेत्सदा ॥ १४४ ॥
मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।
न ब्रूयाद्विपयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ १४५ ॥

(वाग्भटे)

इति योगरत्नसमुच्चये भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः त्रयोविंशः ॥

अथ नेत्ररोगादिचिकित्साधिकारः चतुर्विंशः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम् ।
रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिबर्हणम् ॥ १ ॥
उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।
दश द्वादश वा बिन्दून्द्व्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ २ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम् ।
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ३ ॥

वर्त्मपायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं मृदु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिप्लुतम् ॥ ४ ॥

(वाहट)

आश्च्योतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् । ॥ ५ ॥

(सद्वैद्ये)

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोफार्तिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ६ ॥
मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्ष्णि प्रयोज्यं घनदूषिके ।
लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ॥ ७ ॥
अञ्जनं लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ।
रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ८ ॥
तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु नयने तत्प्रसादनम् ।
प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम् ॥ ९ ॥
दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ।
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ॥ १० ॥
अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ।
पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ॥ ११ ॥
गुरौ मध्ये लघौ दोषे तान् क्रमेण प्रयोजयेत् ।
पिण्डस्य हरेणुमात्रं स्याद्द्विगुणं तन्मृदौ वदेत् ॥ १२ ॥
रसक्रियायास्तीक्ष्णाया निष्कं द्विगुणं मृदौ ।
चूर्णे च द्विशलाके तु तीक्ष्णे त्रिगुणं मृदौ ॥ १३ ॥
प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽत्यर्थं नाञ्जयेत् सदा ।
वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ १४ ॥
विरेकदुर्बले चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ।
अत्युद्रिक्ते बलाभे तु लेखनीयेऽधुना मते ॥ १५ ॥
काममह्न्यपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्ष्णि प्रयोजयेत् ।
[illegible] नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ॥ १६ ॥

दोषमस्रावयत् स्तब्धं कण्डूजाड्यादिकारि तत् ।
नाञ्जयेत् भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ॥ १७ ॥
क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ।
अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ॥ १८ ॥
अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते, दिनासुप्ते पिपासिते ।
अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबहुच्छघनकर्कशम् ॥ १९ ॥
अत्यर्धशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २० ॥
अथ समसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामाङ्गुष्ठेन वर्त्मोपरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनकादपाङ्गं यावदञ्जनं नयेत् ।
अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।
अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेन्नैवमञ्जनम् ॥ २१ ॥
नेत्रं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।
निष्पीडनं वा वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २२ ॥
अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २३ ॥
वर्त्मप्राप्ताञ्जनादोषो रोगान् कुर्यात्ततोऽन्यथा ।
नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ॥ २४ ॥
वातपित्तातुरे जिह्मे शीर्णपक्ष्माविलक्षणे ।
कृच्छ्रोन्मीलसिराहर्षसिरोत्पातवमोर्जुनैः ॥ २५ ॥
स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ।
आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरम्भदूषिके ॥ २६ ॥
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः ।
काले साधारणे प्रातस्सायं चोत्तानशायिनः ॥ २७ ॥
यवमाषमयीं पाली नेत्रकोशाद् बहिस्समाम् ।
द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ॥ २८ ॥

आपक्ष्माग्राद्योन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिमितासिते ॥ २९ ॥
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ३० ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेऽनिले दश ।
पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ३१ ॥
कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत् ।
पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ॥ ३२ ॥
इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।
स्वस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत् ॥ ३३ ॥
प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजाः ॥ ३४ ॥

(वाहटे)

आदित्यमग्निमादर्शमाकाशं मारुतं रजः ।
प्रतिभागश्च चन्द्रस्य धूमं च कृततर्पणः ॥ ३५ ॥
न पश्येद् दशरात्रं तु मैथुनं परिवर्जयेत् ।
व्यायाममुच्चैर्भाष्यं च दिवास्वप्नं तथैव च ॥ ३६ ॥
तर्पणं तर्पयत्यक्षि निष्प्रसुप्तमयेच्च तत् ।
दृष्टिप्रसादं स्थैर्यं च जनयेन्नात्र संशयः ॥ ३७ ॥

(गजवैदेहीये)

ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ।
पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ॥ ३८ ॥
यथादोषोपयुक्तं तु नातिप्रबलमोजसा ।
रोगमाश्च्योतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तरं ॥ ३९ ॥
सेकस्य कालो द्विगुणः पुटपाकात् क्रमान्मतः ।
अथवा कार्यनिर्वृत्तिरुपयोगात्तथा भवेत् ॥ ४० ॥
योगायोगौ स्नेहसेके तर्पणोक्तौ प्रचक्षते ।
सर्पिषा सुखोष्णेन योज्यस्सेको हिमेन वा ॥ ४१ ॥

(मद्रापा॰)

यथावद्*द्व्यङ्गुलविस्तारं स्वाङ्गुष्ठोदरमायतम् ।
द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् ॥ ४२ ॥
नेत्रायामत्रिभागं तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥ ४३ ॥
मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ।
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥ ४४ ॥
पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि च ।
पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतः परः ॥ ४५ ॥
कृष्णशुक्लगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतः परः ।
एकः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः ॥ ४६ ॥
द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चक्षुषि ।
जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥ ४७ ॥
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ ४८ ॥

विदाहसात्म्यातिविरुद्धशीत-
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुद्रवान्नैः ।
तीक्ष्णोग्रगन्धादतिहास्यभाष्य-
क्रोधादिशोकैः प्रततेक्षणाद्वा ॥ ४९ ॥

मद्याङ्गनानामतिसेवनेन
मूर्द्धाभिघाताम्बुनिमज्जनाभ्याम् ।
अव्यविच्छिरस्कोच्छ्रितशायिनश्च
ज्वरोपतापादृतुपर्ययाच्च ॥ ५० ॥

तृष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाष-
निषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च ॥ ५१ ॥

---

* विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितं (विस्तृतम्) इति शुक्तिसम्पुटमात्-रविनिवेशनेन इति पाठान्तरम् ।

रुग्वती पिल्का स्यादञ्जननामिका । यत्तु वर्त्म सन्निपाताद् बहिः शून्यमन्तः सूक्ष्मच्छिद्राश्चितं सास्रावमन्तरुदकं तद् विसवर्त्म । सरक्तैर्दोषैरकस्मात् मुहुरुत्सेधं म्लानवदुक्लिष्टवर्त्माख्यम् । सरक्तैर्मलैर्बाह्यान्तःश्यावं शूनं सकण्डूपारुक्क्लेदं वर्त्म श्यावपवर्त्माख्यम् । श्लिष्टाख्यवर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी । अन्तर्वर्त्म खरश्लक्ष्णसिकतोपमपिटकाचितं सिकतावर्त्म । यदा सपित्तं रक्तं वर्त्म विदहेत् तदा कृष्णं कर्दमोपमं कर्दममुच्यते । बहलैस्सवर्णैस्समैर्मांसैश्चितं बहलवर्त्म । कुकूणको नाम शिशोर्दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः । तेन बालः उच्छूनताम्राक्षः वीक्षणाक्षमः सवर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः स्यात् । दोषैः पक्ष्माशयस्थैः तीक्ष्णाग्राणि कण्टकाभानि खराणि भवन्त्यन्तर्मुखानि रोमाणि । तैर्घृष्टमक्षि शूयते । सदाप्यवर्त्मसंकोचं च । तैरुद्धृतैरल्पार्ह शान्तिः । स पक्ष्मोपरोधाख्यः । बहिर्वर्त्म कनीनके कठिनो ग्रन्थिरस्रपूयस्राव्यल्पजोनामा मुहुराध्मायते । सरक्तैर्दोषैरन्तर्वर्त्म मांसपिण्डाभश्वयथुरर्बुदो नाम ।

(वाहटे पाठ.)

आद्योऽत्र भेषजैस्साध्यो द्वौ ततोऽश्म वर्जयेत् ।
पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाञ्छस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ५६ ॥

कुट्टयेत् पक्ष्मसदनं छिन्द्याचेष्वपि चार्बुदम् ।
भिन्द्यालगणकुम्भीकाबिसोत्सङ्गाञ्जनाळजीः ॥ ५७ ॥

पोथकीसिकताश्यावश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ।
सकर्दमं सबहळं विलिखेत् सकुकूणकम् ॥ ५८ ॥
कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।
सासितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ ५९ ॥

कुम्भीकावर्त्मलिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।
यष्टिधात्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत् ॥ ६० ॥

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ६१ ॥

निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ ६२ ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ ६३ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृज्यासृक् ।
स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६४ ॥

यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ६५ ॥

ऊर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीश्च यवसक्तुभिः ।
तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ६६ ॥

कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे ।
समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ६७ ॥

विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।
रूक्षपक्ष्मवर्त्मशातनस्रंसनान्यतिलेखनात् ॥ ६८ ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।
पिटका व्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताः ॥ ६९ ॥

निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ।
लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ ७० ॥

पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ।
सिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचने ॥ ७१ ॥

पक्ष्मणां शातने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ।
ग्राहयेद्वा जलूकाभिः पयसेक्षुरसेन वा ॥ ७२ ॥

वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ।
संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ॥ ७३ ॥

ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ ७४ ॥

(पाहदे)

पोथकीर्विलिख्य शुण्ठीसैन्धवमागधिकाचूर्णैः अतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णांभसा खदिरसारादकीशिग्रुपत्रकषायेण सेचयेत् । ततश्चाम्रजम्बूप्रवालक्वाथेनाऽऽश्च्योतनं त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधुसंयुक्तेन । विडङ्गलाक्षादार्वीत्वग्गैरिकालमनोह्वाचूर्णैः क्षौद्रान्वितोऽञ्जनम् ।

(सङ्ग्रहे)

कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।
सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोह्वाकणताक्ष्यजैः ॥ ७५ ॥
वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ।
कर्तव्यं लगणेऽप्येतदशान्तौ वह्निना दहेत् ॥ ७६ ॥
कुकूणे लिखितं वर्त्म सुतासृग्वाम्बुजन्मभिः ।
धात्र्यश्मन्तकजम्बूत्थपत्रक्वाथेन सेचयेत् ॥ ७७ ॥
द्विनिशालोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।
कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ७८ ॥

(वाग्भटे)

मरिचबिडङ्गहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शः । मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपिष्टे पिण्डाञ्जनम् । शङ्खमनःशिलासैन्धवरसाञ्जनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया । लोहशिलाटिकामृदः कपाले नैकशः प्रतप्ताः स्तन्येन निर्वापिताः श्लक्ष्णचूर्णमञ्जनम् । लाक्षानिम्बमनःशिलागैरिकदार्वीत्वग्भिर्वा । पुनःपुनश्च धात्री वमनविरेचनैरुपपादयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

वृक्षाम्लदध्याज्यगुडं च तैलं
सक्षौद्रसिन्धुस्वरसं लवण्याः ।
ताम्रेण कंसे बहुशोऽवघृष्टं
कुकूणकं तत् सकृदेव हन्ति (?) ॥ ७९ ॥

(योगामृते)

कुकूणकहरं श्रेष्ठं मधुना सह सैन्धवम् ।
पिल्लाक्षि विनिहन्त्याशु शुक्लनाशनरुग्भम् ॥ ८० ॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचितं वर्त्म लेखनेनोत्क्लिष्ट रक्तं विस्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवलधूमनैर्योपयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

२५२५१

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ।
उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्तात् भागौ भागञ्च पक्ष्मतः ॥ ८१ ॥
यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्वार्द्रवाससा ।
अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ॥ ८२ ॥
सीव्येत् कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ।
बद्ध्वा ललाटे पट्टञ्च तत्र सीवनसूत्रकम् ॥ ८३ ॥
नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ।
मधुसर्पिःकवलिकां नचास्मिन् बन्धमाचरेत् ॥ ८४ ॥
न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैस्सेचयेद्रुजि ॥ ८५ ॥

(वाग्भटे)

व्रणवेदनायां वस्त्रवद्धेन यष्टीमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः परिषेकः । वटादिकषायाश्च सक्षीराः ।

(वाग्भटे)

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
गैरिकेण व्रणं युञ्ज्याच्चीर्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ८६ ॥
दहेद्वा(?)न्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलिम् ।
सन्दंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ८७ ॥
सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन दाहो मांसालजे पुनः ।
भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ८८ ॥

(वाग्भटे)

चिञ्चागृष्टीमयूरीसुरसलवणिकामृङ्गमार्गाङ्कुराणां
पत्रात्सारं समांशं सदधिमधुघृतैराज्यसिन्धूत्थतैलैः ।
युक्तं कांस्यघृष्टं स्फटिकयुतमिदं चाञ्जनं वर्त्मरोगं
पिल्लाख्यं चार्मरोगं शमयति निमिना प्रोक्तमेतद्यथैव ॥
अलं दारु-वचा पिष्टा सुरसापत्रवारिणा ।
छायाविशुष्का गुलिका क्लिन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ९० ॥

(सिद्धसारे)

इति वर्त्मरोगचिकित्सा ॥

जलास्रावः कफास्रावः उपनाहः रक्तास्रावः, पर्वणी, पूयास्रावः पूयालसोऽलजी क्रिमिग्रन्थिः इति नव रोगा वर्त्मशुक्लमण्डलसन्धिजाः। तत्र वायुर्जलवाहिसिरास्थः कनीनकाद्‌अश्रु स्रावयते रुग्रागशोफादिना स जलास्रावो नाम। कफात् श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलमश्रु स्रवेत् स कफास्रावः। दृष्टिसन्धौ महानपाको नीरुजः कण्डूमान् मृदुपिच्छिलो ग्रन्थिरुपनाहः। रक्तेन ताम्रो नातिमान्द्रो बह्वश्च स्रावो रक्तास्रावः। शुक्ले वर्त्मसन्धिमूला मुद्गमात्रा सदाहशूला ताम्रा पिटका पर्वणी। सा च भिन्ना रक्तमेव स्रवति। दोषास्सरक्ता वर्त्मसन्धेः कनीनकात्त्वङ्मांसमपाकृत्य सास्रपूयं स्रावयन्ति स पूयास्रावः। कनीनकसन्धिजश्शोफसंरम्भपूर्वकः पक्वस्सान्द्रपूतिपूयास्रावस्सवेदनः सूक्ष्मो व्रणः पूयालसो नाम। कनीनस्थान्तस्स्यादुद्दाहश्शोफः स्यात् साऽलजी। अपाङ्गे वा कनीने वा सन्धिगाः क्रिमयः सकण्डूपातोदं सपूयास्रावं ग्रन्थिं कुर्युः। स क्रिमिग्रन्थिः।

(वाग्भट भाष्)।

उपनाहक्रिमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः।
शस्त्रेण साधयेत् पञ्च सालजीनास्रवांस्त्यजेत्॥ ९१॥

(वाहट,

रसाञ्जनञ्च तुत्थं च यष्टीमधुकमेव च।
अञ्जनेन गर्भं पिष्टं जलास्रावविनाशनम्॥ ९२॥

(तन्त्रान्तरे)

उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च।
लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत्॥ ९३॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूत्थैर्बन्धीयात्पूर्ववत्ततः।
पटोलपत्रामलककषायेनाश्च्योतयेच्च तम्॥ ९४॥

पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसन्धित्रिभागतः।
वृद्धिपत्रेण वर्ध्यार्धे स्यादसृग्गतिरन्यथा॥ ९५॥

चिकित्सा चार्मवत्तत्र क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता।
पूयालसे सिरां विद्ध्येत्ततस्तमुपनाहयेत्॥ ९६॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं कर्म सर्वं यथाविधि।
सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः॥ ९७॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।
पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ९८ ॥
क्रिमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ।
त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ॥ ९९ ॥

(वाग्भटे)

शुक्तिकाशुक्लार्मबलासग्रथितपिष्टकसिरोत्पातसिराहर्षसिराजालशोणितार्मार्जुनप्रस्तार्यर्मस्नाय्वर्माधिमांसार्मसिरापिटका इति त्रयोदश रोगा शुक्लभागजाः । पित्तं वृद्धं शुक्ले श्यावकृष्णपीतान् पिशितनिभान् बिन्दून् वा सर्वं शुक्लमण्डलं मलाक्तादर्शतुल्यं वा कुर्यात् । स रोगस्सशकृद्भेदतृड्ज्वरः शुक्तिकाख्यः । कफाच्छुक्ले समं सितं चिरवृद्ध्यधिमांसं शुक्लार्माख्यम् । कफाच्छुक्ले नीरुजः सवर्णो बहलो जलबिन्दुनिभो मृदुरशोफो बलासग्रथिताख्यः । शुक्ले शालिपिष्टधवलस्त्वगुत्सेधो बिन्दुः पिष्टकाख्यः । रक्तेन रक्तराजीततं सवेदनमशोफाश्रु शुक्लं यदुच्यते स सिरोत्पातः । उपेक्षितस्स एव वा एव राजीर्वर्धयन् ताम्रमक्षि वीक्षणाक्षमञ्च कुर्यात् । स सिराहर्षः । शुक्ले रक्तं घनमुन्नतं सिराजालं सिराजालाख्यम् । शुक्ले समं पद्मनिभमधिमांसं शोणितार्माख्यम् । शुक्ले शशरुधिरनिभो नीरुगेको बिन्दुरर्जुनाख्यः । मरुत्कैर्दोषैर्नीरुजमाशुवृद्धि श्यावलोहितं विस्तृतं मांसं प्रस्तार्यर्मसंज्ञम् । स्नावराजिमदधिमांसं स्नाय्वर्मसंज्ञम् । शुष्कासृक्पिण्डवच्छ्यावं पृथु घनं मांसमधिमांसार्म । सरुग्दाहघर्षाः सर्षपोपमाः कृष्णमण्डलासन्नास्सिरावृताः पिटकास्सिरापिटकाख्याः ।

(वाग्भटे पाठः)

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ १०० ॥
तयोरर्थं तदपि द्रव्यैरर्मोक्तं यत्तु पञ्चधा ।
तच्छेद्यमसितभासं मांसस्नावसिरावृतम् ॥ १०१ ॥
चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।
पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलासाह्वयपिष्टकौ ॥ १०२ ॥

कफाभिष्यन्दवच्चैतु सिरान्यधमुपाचरेत् ।
जातीमुकुलसिन्धूत्थदेवदारुमहौषधैः ॥ १०३ ॥

पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिश्शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ १०४ ॥
(वाग्भट)

सैन्धवमरिचकट्फलशङ्खसमुद्रफेनैर्वर्तिः पिष्टकेऽञ्जनम् ॥

शुण्ठीशिग्रुफलपिप्पलीसैन्धवचूर्णो बीजपूररसाप्लुतोऽञ्जने पिष्टकमपहरति । तद्वत्त्रिकटुकट्फलचूर्णो बलासग्रथितं च ।
(वाग्भट)

रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुने क्रिया ।
सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १०५ ॥

सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णपिष्टं रसाञ्जनम् ।
अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्च्योतनं हितम् ॥ १०६ ॥

स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुकं मधुनाञ्जनम् ।
मधुना वाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १०७ ॥
(वाग्भट)

मातुलुङ्गरसेन सशर्करेण आश्च्योतनं मस्तुना वा ।
(वाग्भट)

अर्मोक्तं पञ्चधा तत्तु तनु धूमाविलञ्च यत् ।
रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्लवत्तस्य भेषजम् ॥ १०८ ॥

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं स सिन्धूत्थेन चाञ्जितम् ।
रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १०९ ॥

इत्थं संरोपिताक्षस्य प्रचलेर्माधिमांसके ।
भूतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनीश्च विशेषतः ॥ ११० ॥

अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणि कनीनकात् ।
बली स्याद्यत्र तत्रार्म बडिशेनावलम्बितम् ॥ १११ ॥

नात्यायतं मुचुण्ट्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदस्य मांसितम् ॥ ११२ ॥

कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
छिन्द्यात्कनीनकं रक्षेद्वाहिनीश्चाऽश्रुवाहिनीः ॥ ११३ ॥

कनीनकवधादश्रुनाडी चाक्ष्णि प्रवर्तते ।
छेदकर्मणि तथापाङ्गात् पश्यतोऽस्य कनीनकम् ॥ ११४ ॥
सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ ११५ ॥
बध्नीयात् सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ।
करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा ॥ ११६ ॥
सक्षौद्रैर्द्विनिशालोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।
कोरण्टमुकुलोपेतैर्मुञ्चेदेवाह्नि सप्तमे ॥ ११७ ॥
सम्यक् छिन्ने भवेत् स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान् ।
सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेल्लेखनबृंहणैः ॥ ११८ ॥

(वाग्भटे)

मूर्ध्नि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतं शीतांश्च प्रदेहान्दद्यात् । स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् । द्वितीये चाह्नि सायं प्रातर्मधुकसर्पिषा कोष्णेन शिरस्तथावबद्धमेव चाक्षि सिञ्चेत् । पश्चाद् कोष्णोदकानुपानं सर्पिः पीत्वा जीर्णे पथ्यमश्नीयात् । तृतीये दिवसे विमुच्य करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् । लोध्रमधुककिंशुकपटोलद्विहरिद्राकोरण्टमुकुलक्वाथेन मधुमिश्रेणाश्च्योतयेत् । सप्तमेऽहनि सर्वथा मुञ्चेत् । आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् । रागोपेते तु नेत्रे मूर्धविरेचनञ्च । अनुपशान्तरागे सिराविस्रावणम् । शान्ते नस्यम् । तिलान्सुलिखितान् मधुककाकोलीसुनिषण्णरूपञ्चमूलशर्करामृतशीते पयसि सप्ताहं भावितान् तेनैव पयसा पीडयेत् । मधुकशतावहाशारिवानन्तागरुकाकोलीहरेणुकैलावालुकचूर्णं च पीड्यमानेषु षोडशभागेन प्रक्षिपेत् । तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा चाष्टगुणेन सिद्धं नावनादक्षिरागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च । कृष्णगते तु व्रणे व्रणशुक्लवत् क्रिया । अर्मशेषे च लेखनाञ्जनानि । तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः स्वस्थता च । हीनच्छेदात्पुनर्वृद्धीरागाश्रुपातप्रकाशादर्शनाक्षमत्वादि च । अतिच्छेदादक्षिपाकस्तम्भस्फुरणास्रुतितिमिरसंरम्भशिरोनद्धवर्त्मानि । तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् ।

(संग्रहे)

सितामनश्शिलैलालवणोत्तमनागरम् ।
अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलार्द्धञ्च मधुद्रुतम् ॥ ११९ ॥

अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्मशोषजित् ।
त्रिफलैकतमद्रव्यस्त्वचं पानीयकल्किताम् ॥ १२० ॥

शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
पृथक् शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ १२१ ॥

सा मषी शोषिता पेष्या भूयो द्विलवणान्विता ।
त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ १२२ ॥

(काहदे)

चक्षुं मधुना घृष्टं लोहितार्मविनाशनम् ॥ १२३ ॥

(कल्या-)

कर्पूरं स्फटिकं वराटमरिचं दार्वी कणा सैन्धवं
तुत्थं पीतकरोहिणी जलधिजं फेनं तथा गैरिकम् ।
तार्क्ष्यं शङ्खमथाञ्जनं च मधुकं सञ्चूर्ण्य सम्यक्कृता
क्षौद्रेणैव रसक्रियेयमखिलानक्ष्यामयान्नाशयेत् ॥ १२४ ।

(धार-)

कर्पूरसैन्धवपुराणघृतोपकुल्याः
धात्रीफलोषणकपीतकरोहिणीश्च ।
पिष्ट्वाञ्जनं नयनयोर्मधुनैव दद्यात्
सर्वाक्षिवर्त्मविकृतिप्रशमाय वैद्यः ॥ १२५ ॥

कर्पूराब्दवराटिका त्रिफलिका सिन्धूत्थतुत्थाञ्जनं
तार्क्ष्यं पीतकरोहिणी हिमनिशे पुण्ड्राह्वपथ्याह्वयम् ।
फेनः केशमषी कटुत्रयगदौ लोध्रं च लौहं रजः
पिष्ट्वैतानि च मातुलुङ्गरससत्सर्पिर्मधुभ्यां युतम् ॥ १२६ ॥

एतद्धन्ति कुकूणकं सतिमिरं काचं च शुक्रव्रणं
नक्तान्ध्यं क्षतजं च शक्रनिहितं नाम्ना तु चन्द्रोदयम् ॥ १२७ ॥

(वन्ध्या-)

कर्पूरत्रिफलारसाञ्जनशिलापालाशनिर्यासक
तिक्तातार्क्ष्यजपाण्डुकृष्णवलयन्योपानवधेष्टकम् ।

यष्टीसैन्धवशंखफेनगिरिमृत्ताम्प्राम्रपुण्ड्राह्वयं
लोध्रांभोनिधिफेनकं च मधुना दार्वीरसेनाञ्जयेत् ॥ १२८ ॥
(तन्त्रा)-

कर्पूरं स्फटिकं वरा त्रिकटुकं तुत्थं निशायुक् तुटी
यष्टी लोध्रसुवर्णटङ्कणशिला मुक्ताप्रवालं मणिः ।
शंखं पीतकरोहिणी वरहिमं कारञ्जबीजं पयः
पिष्टं माक्षिकघृष्टमञ्जनमिदं नेत्रामयान् नाशयेत् ॥ १२९ ॥

कर्पूराञ्जनसीसपारदकणातीक्ष्णानि पिष्ट्वासकृत्
नन्द्यावर्तरसे विशोष्य मधुना पिष्ट्वा पुनर्भाजने ।
शार्ङ्गे स्फाटिक एव वा विनिहितं शुक्लार्मकाचापहं
तैमिर्यं च निराकरोति सहसा नेत्रेऽञ्जितं सर्वदा ॥ १०३ ॥

यन्माणिमन्थशशिपीतकरोहिणीनां
कृष्णारसाञ्जनयुजां क्रमवृद्धचूर्णम् ।
तन्नन्दिवर्तकुसुमस्वरसेन पिष्टं
क्षौद्रद्रुतं हरति वर्त्मगदार्मकाचान् ॥ १३१ ॥

गोदन्तं चन्दनं शङ्खं स्फटिकं सैन्धवं तथा ।
मनःशिलां च रजनीं मरिचश्च प्रयोजयेत् ॥ १३२ ॥

अर्मे च तिमिरे शुक्ले गोदन्तादि प्रशस्यते ॥ १३३ ॥

गोदन्तं कुक्कुटाण्डं करिवरदशनं कूर्मपृष्ठं वराटं
सारंगोद्भूतशृङ्गं जलधिमलमलं* ताम्रशंखं सतुत्थम् ।
कर्परं †शीतफेनं स्फटिकमपि मधूच्छिष्टमक्ष्णोर्निषिञ्चेत्
शुक्लारुग्वार्माधिमांसक्षतजमवसिरोत्पातहर्षान्विहन्ति ॥ १३४ ॥
(राजवैद्यीये)

सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।
न सिध्यन्त्यमेवासां पिळकानां च साधनम् ॥ १३५ ॥
(वाहटे)

* ताम्रचूर्णमिति पाठान्तरम् । † गर्दभास्थि इति—पा.

क्षतशुक्लशुद्धशुक्लाजकासिराशुक्लपाकात्ययशुक्राणीति पञ्च कृष्णभागगतरोगाः ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ।
छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ॥ १३६ ॥
पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ।
तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यन्तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ १३७ ॥
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ।
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ॥ १३८ ॥

(वाग्भटे)

निमग्नरूपं तु भवेत्तु कृष्णे
सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।
स्रावं स्रवेदुष्णमतीव यच्च
तत् सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ १३९ ॥
सितं यदाभात्यसितप्रदेशे
स्यन्दात्मकं नातिरुगस्रयुक्तम् ।
विहायसीवाभ्रदलानुकारि
तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १४० ॥

(पाठ-)

शंखशुक्लं कफात् साध्यं
नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ।
आताम्रपिच्छिलास्रस्रु-
दाताम्रपिटकातिरुक् ॥ १४१ ॥
अजाविट्सदृशोच्छ्राय-
कार्ष्ण्या रुग्यासृजाजका ॥ १४२ ॥

(वाग्भटे)

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्
सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः ।
विदार्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति
तच्चाजकं जातमिति व्यवस्येत् ॥ १४३ ॥

(सौश्रुते)

सिराशुक्रं मलैस्स्यात्तैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
सतोददाहताम्राभिस्सिराभिरवतन्यते ॥ १४४ ॥

अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुच्च तत्त्यजेत् ।
दोषैस्सास्रैस्सकृत्कृष्णं नीयते शुक्ररूपताम् ॥ १४५ ॥

धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्धदलाकृति ।
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ १४६ ॥

पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
यस्य वा लिङ्गनाशोन्तः श्यावं यद्वा सलोहितम् ॥ १४७ ॥

अत्युत्सेधावगाढं वा सास्रनाडीव्रणावृतम् ।
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ॥ १४८ ॥
(वाहटे)

दृष्टेः समीपे तु भवेत्तु यच्च
न चावगाढं न च संस्रवेद्धि ।
अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं
तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥ १४९ ॥
(पाठ)

अजका शुद्धशुक्रं च व्रणशुक्लं त्रयं तथा ।
एतच्छिन्नं स्मृतं साध्यं द्विच्छिन्नं याप्यमुच्यते ॥ १५० ॥
(तन्त्रा०)

शुक्लकेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्तमोक्षणविरेचनाश्च्योतनमुखालेपनस्यतर्पणपुटपाकान् प्रयुञ्जीत । तत्र व्रणशुक्ले त्रिवृद्भिर्बृंहेण त्रिविधकं सर्पिः पाययेत् सिराञ्च विध्येत् । दुष्टशेषञ्च पिण्डितमक्षिगमसृग्जलौकाभिरपहरेत् । मधुककाकोलीमृद्वीकोत्पलविदारीकाथेन मञ्जिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककाथिताजक्षीरेण वा सशर्करेणाश्च्योतयेत् । शीतैश्चास्य शिरोवक्त्रं दिह्यात् सिञ्चेच ।
(संग्रहे)

दोषानुरोधात् शुक्लेषु स्निग्धा रूक्षा वरा घृतम् ।
तिक्तमूर्ध्वमसृक्स्रावो रेकस्सेकादि चेष्यते ॥ १५१ ॥

---

१ धवलं कृष्णमिति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

त्रिफलावृद्धदारिणा पक्वं क्षतशुक्ले घृतं पिबेत् ।
सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ १५२ ॥

(वाग्भटे)

निम्नं तु शुक्लं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजाङ्गलरसैः । नीरुजं तर्पणपुटपाकाभ्याम् । तत्र तर्पणं मृगविष्किरपिशितं काश्मर्यसुनिषण्णकोत्पलमृणालशृङ्गाटककशेरुद्राक्षाक्षीरविदारीजीवनीयांश्च क्षीरेण पाचयेत् । तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चन्दनमधुशर्करानन्तानीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन पयसा विपक्वं पूर्ववद्योजयेत् । पुटपाकं च कुक्कुटसुवृभृतान्त्रं वेशवारीकृत्य चन्दनशारिवामधुकशर्करानन्तानीलोत्पलमपौण्डरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैस्संसृज्य प्रागिव कल्पयेत् । द्वित्वक्छिन्नमेवं यापयेत् ।

(सुश्रुते)

क्षीरेण यष्टीमधुकं क्वथितं शर्करायुतम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु परिषेकः प्रशस्यते ॥ १५३ ॥

तण्डुलीयकमूलेन क्षीरे सर्पिर्निपाचितम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु प्रशस्तं तर्पणं भवेत् ॥ १५४ ॥

(हारीते)

घननादधिफायष्टीमृणालोत्पलचन्दनैः ।
ससितैः कल्कितैः पक्वं सर्पिः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १५५ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थमक्षिपाकं निहन्ति तत् ।
अजकां व्रणशुक्लं च सेकाश्च्योतनतर्पणैः ॥ १५६ ॥
तण्डुलीयकपत्तूरनन्द्यावर्तं च तालजम् ।
हंसपादी च शुक्तिश्च दार्वी चिंचाप्रसूनकम् ॥ १५७ ॥
एतेषां स्वरसप्रस्थं यक्षद्भृङ्गनाचथा ।
स्तन्यं गोक्षीरसंयुक्तं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५८ ॥
सारिवा चन्दनं यष्टी मृणालोत्पलसैन्धवम् ।
कशेरुघननादं च तुल्यं स्यात् शर्करान्वितम् ॥ १५९ ॥
तर्पणाश्च्योतने कुर्यात् रागस्रावरुजापहम् ।
अजकं व्रणशुक्लं च अभिष्यन्दं च नाशयेत् ॥ १६० ॥

मत्स्याक्षीस्वरसे सिद्धं घृतं क्षीरचतुर्गुणम् ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वपत्तूरं तण्डुलीयकम् ॥ १६१ ॥
कल्कीकृत्य ततो योज्यं तर्पणाद्यैर्व्रणेषु च ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च रागशोफाजकासु च ॥ १६२ ॥
(योग-)

तटाकशुक्तिसारश्च स्तन्यदुग्धं च तालजम् ।
नन्द्यावर्तप्रसूनाच्च शिग्रुपल्लवतो रसम् ॥ १६३ ॥
क्षीरोत्थितं च सर्पिश्च पृथक् कुडुवमावपेत् ।
दार्वीचन्दनयष्टीभिः कर्षांशैर्विपचेत् घृतम् ॥ १६४ ॥
व्रणशुक्लमभिष्यन्दमास्रावं रक्तसंभवम् ।
तर्पणेन जयेत् सर्वान् नेत्ररोगान् न संशयः ॥
विदेहाधिपतिप्रोक्तं पञ्चामृतमिदं घृतम् ॥ १६५ ॥
(वृद्ध-)

अनन्तया चन्दनेन सितया मधुकेन च ।
उत्पलैश्च मृणालैश्च विदार्याश्च कशेरुकैः ॥ १६६ ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा सर्पिराजं विपाचयेत् ।
नस्येऽक्षिण तर्पणे देयं परिषेके विशेषतः ॥ १६७ ॥
तिमिरे काचरोगे च नेत्रशूले तथैव च ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च व्रणशुक्रे च पूजितम् ॥ १६८ ॥
अनन्ताद्यमिदं सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ १६९ ॥
(तन्त्रान्तरे)

नीलोत्पलं समधुकं चन्दनं जीवरानुर्मा ।
प्रपुण्डरीकं लोध्रं च मृणालं रक्तमुत्पलम् ॥ ॥ १७० ॥
कशेरुकं च कुमुदं चव्यामूलं सुगन्धिका ।
इन्दीवरं च तत्सर्वं पिष्ट्वा शीतं पचेद् घृतम् ॥ १७१ ॥
दुग्धाद्युन्मथ्य मज्ञातं तन्निद्ध तर्पणादिभिः ।
व्रणशुक्राभिष्यन्दरक्ताभारातिशूलजित् ॥ १७२ ॥
नीलोत्पलादिकमिदं विदेहाधिपनिर्मितम् ।

मधुना तालवृन्तस्य स्वरसश्शुक्लनुत् परम् ॥ १७३ ॥
यक्षाक्षिपत्रस्वरसाश्शिग्रुपत्ररसः पृथक् ।
नन्द्यावर्तप्रसूनस्य स्वरसो मधुना हितः ॥ १७४ ॥

(योग)

अव्रणरोगरुजाशान्तिं यदा यस्योपलक्षयेत् ।
तदा तदञ्जनैश्शुक्लं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ १७५ ॥

वैडूर्यस्फटिकशंखमुक्ताविद्रुमरूप्यायस्त्रपुताम्रसीसालमनश्शिलाकुक्कुटाण्डत्वक्समुद्रफेनरसाञ्जनसैन्धवैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रघृष्टाः प्रातस्सायं च प्रयुक्ता व्रणशुक्लनुदः ।

(सङ्ग्रहे)

वर्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ।
प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्लकम् ॥ १७६ ॥
दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ।
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ॥ १७७ ॥
क्षतशुक्लमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निरस्यति ।
तमालपत्रं गोदन्तं शंख फेनोऽस्थि गार्दभम् ॥ १७८ ॥
ताम्रञ्च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्लविनाशनी ।
रसानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्त्र्यूषणं तुटी ॥ १७९ ॥
करञ्जबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ।
सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्लघ्नमञ्जनम् ॥ १८० ॥
शुद्धशुक्ले निशायष्टीशारिवाशावराम्भसा ।
सेचयेल्लोध्रपोट्टल्या कोष्णाम्भोमग्नयाथवा ॥ १८१ ॥
बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ।
धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ॥ १८२ ॥
यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ।
तत्र कुर्वीत गुलिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ॥ १८३ ॥
महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्लहराः परम् ॥ १८४ ॥

(वाग्भटे)

अशाम्यति तु शुक्ले सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण

योजयेत् । अन्तरान्तरा च रक्तं विस्रावयेत् । अभिष्यन्दप्रतिषेधश्चेक्षेत ।

(समर्दे)

स्थिरे शुक्ले घने चास्य बहुशोपहरेदसृक् ।
शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ १८५ ॥
कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।
घर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ॥ १८६ ॥
कुर्याद्ञ्जनयोगौ वा श्लोकार्धगदिताविमौ ।
शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ १८७ ॥
सुरावन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।
धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लांगलिकोद्भवः ॥ १८८ ॥
दापितः श्लोपितश्चूर्णः शुक्लहर्षणमंजनम् ।
मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शंखक्षौद्रसमायुताः ॥ १८९ ॥
सारो मधूकान्मधुगान् मज्जा वाऽक्षात् समाक्षिका ।
गोक्षराश्चोद्धननाः शंख· फेनः समुद्रज· ॥ १९० ॥
वर्तिरर्जुनतोयेन पिष्टा शुक्लविनाशिनी ।

(वाइदे)

उत्तान पाणगाढ वा कर्कश्च नापि सव्रणम् ॥ १९१ ॥
शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ।
शुक्लमघर्षणं कार्यं सक्षौद्रैः सैन्धवेन तु ॥ १९२ ॥

(मद्रा·)

अपोत्सादनार्थं शुद्धशुक्ले गम्रदर्पणानि विदध्यात् । त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैन्धवेनाञ्जयेत् । तद्वत्पिप्पलीभिर्वा मरिचपिप्पलीशिरीषबीजसैन्धवैर्वा । कोलास्थिकतकफलमधुद्राक्षामधुकैर्वा मलासमपितोक्तक्षाराञ्जनैर्वा । नमदर्पणाद्रागाश्रुवेदनाशु सन्धावाञ्जनानि प्रयुञ्ज्यात् । शंख ताम्रे स्तन्येन घृष्ट सघृतैर्यवैश्शिरीषपत्रैश्च धूपयेत् । अंजन सन्धानांजनेनांजयेत् । तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरपत्रैः धूपितमञ्जनम् । मुद्गा निस्तुषाः स्तन्यपिष्टाः । सगणदर्भांकुरा घृतमान गोक्षीर ताम्रस्थाऽऽयसे ताम्रेण, घृष्ट प्रत्यञ्जनं वेदनाघ्नम् । यवगोधूमजीवनीयमानीचूर्णेन गण्डूषाश्वरोन्नारिक

स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्लश्चोत्सादयति । तद्वदानूपमांसवेशवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रः सिद्धः । अथैवमुपनाहमचलितस्याञ्जनम् । (संग्रहे)

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्लं बालादिभिर्लिखेत् ॥ १९३ ॥ (वाग्भटे)

ताप्यं मधुकसारो वा बीजं वाऽक्षस्य सैन्धवम् ।
मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्लशान्तये ॥ १९४ ॥
स्फटिकोपणयष्ट्याह्वशंखगोदन्तसैन्धवैः ।
समनःशिलाचन्दनैर्वर्तिः शुक्लघ्नी शिग्रुवारिणा ॥ १९५ ॥
समुद्रफेनदक्षांडत्वक्सिन्धूत्थैः सशंखकैः ।
शिग्रुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्लादीनञ्जनाल्लिखेत् ॥ १९६ ॥
दक्षाण्डत्वक्शिलाशंखकाचसैन्धवचन्दनैः ।
तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविनाशनः ॥ १९७ ॥
चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।
क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्लार्मादिविलेखनम् ॥ १९८ ॥
तुरङ्गपृथुकामूलं ताम्रं च परिषेचयेत् ।
धान्याम्लेन कृता वर्तिर्व्रणशुक्लविनाशनी ॥ १९९ ॥ (सिद्ध-)

गुलिकारनालकलितपञ्चमशुल्बांशहंसपादिकृता ।
पण्णवर्ति नेत्ररुजां प्रणुदत्यचिरेण सिद्धार्था ॥ २०० ॥
श्वेतधूलासतुलसी दुर्गन्धी हंसपादिका ।
पादप्रमाणताम्राः स्युः सर्वनेत्ररुजापहाः ॥ २०१ ॥
तत्पञ्चश्वेतकांबोजमूलं च समभागिकम् ।
चिञ्चापुष्परसैः पिष्टा वर्तिः स्यात्सव्रणार्मजित् ॥ २०२ ॥
ताम्राहितारसपीतकरोहिणीन्दु-
शौण्डीरसांजननदीजपुराणकांस्यैः ।
वर्तिः कृता सकलसंमितहंसपादी-
मूलैर्निहन्ति नयनामयजालमाशु ॥ २०३ ॥

त्रिनिष्कं श्वेतपूलासमूलं तुत्थञ्च निष्ककम् ।
प्रलचिञ्चाफलं निष्कं निष्कं हंसपदीजटा ॥ २०४ ॥
तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्ट्वा सप्तदिनं ततः ।
वर्तिः कृताञ्जिता स्तन्यैः स्यन्दार्मव्रणशुक्रजित् ॥ २०५ ॥

श्वेतपूलासमूलत्वक्त्रिभागं तुत्थमेककम् ॥
तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्टं सप्तदिनं ततः ।
स्तन्येन घृष्टा गुलिका सर्वनेत्रामयापहा ॥ २०६ ॥
(तन्त्रान्तरे)

विपचेत् पञ्चप(?) दार्व्या ग्राह्ये काञ्जिकस्य तु ।
तेन चार्धावशिष्टेन श्वेतदुर्गान्विकाघटा ॥ २०७ ॥
दशनिष्कामितं निष्कद्वयं ताम्रं च पेषयेत् ।
यावत्काञ्जिकमेव(?) स्याद्वर्तिः सर्वाक्षिरोगजित् ॥ २०८ ॥
तनूनि ताम्रपत्राणि चाङ्गेरीस्वरसे क्षिपेत् ।
सप्तरात्रं धान्यराशौ स्थापयेत्तत उद्धृतात् ॥ २०९ ॥
तस्मादेकतमो यष्ट्या भागा ग्राह्यास्त्रयस्तथा ।
पृथ्वीकामूलतः पिष्ट्वा काञ्जिकेनाथ तन्मुहुः ।
छायाविशुष्का गुलिका स्यन्दार्मव्रणशुक्रजित् ॥ २१० ॥

स्फटिकगैरिकताम्ररजोञ्जनं
रजनकं गरजश्च रसेन्द्रम् (?) ।
मुनिदिनं गलितागदता सम
जयति पिष्टमुदुम्बरलेपितम् ॥ २११ ॥
छायाविशुष्कं गुलिकीकृतं त-
दस्यामयान्योरतरानपोपान् ।
मदातरक्तव्रणशुक्रशूलं
पिल्लानकाम्बुसुनिमीलिशूल्यम् ॥ २१२ ॥
(सिद्धयोग)

गिरयुक्ते तदष्टिन्नं चिकित्स्या व्रणशुक्रवत् ॥ २१३ ॥
(वाग्भट)

अप्रशान्तमेवमर्मवत्साधयेत् । समाक्षिकं तु रसाञ्जनं प्रतिसारणम् । सप्तमे दिवसे कुक्कुटाण्डकपालस्फटिकचन्दनमनःशिलाभिर्श्ववराहदशनैश्च वर्तिं कृत्वाऽञ्जयेत् । उदधिकफशंखचन्दनैः अजापयःपिष्टैर्वर्तिर्मधुघृष्टा प्रत्यञ्जनं सिराशुक्लजित् । अनुपशमे पश्यति चातुरे किञ्चिदिष्टमेवासकृत् कुर्वीत ।

अजकामदृष्ट्युपघातिनीं कृष्णान्तजामसाविस्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् । सिराशुक्लवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ।

(संग्रह)

अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ॥ २१४ ॥

(वाहटे)

व्रणशुक्लाक्षिपाकाभ्यां कृष्णं भित्वा तु याऽजका ।
जायते दृष्टिदूरस्था तस्यास्त्वेषा क्रिया हिता ॥ २१५ ॥

(कृष्णा)

तटाकशुक्तिमाहृत्य स्थापयेदेकवासरम् ।
रिक्ते पात्रे ततस्तस्या मांससार मधुप्लुतम् ।
आश्च्योतयेत्ततो नश्येदजकाव्रणशुक्लकम् ॥ २१६ ॥

(तन्त्रा०)

तटाकशुक्तिजं मांसं स्तन्येन परिपेचयेत् ।
सघृतं लेपितं नेत्रे व्रणशुक्लाजकापहम् ॥ २१७ ॥

तटाकशुक्तिजे सारे सक्षीरं निपचेद् घृतम् ।
कतिकवैर्यष्टिमधुकतण्डुलीयकचन्दनैः ॥ २१८ ॥
तर्पणात् परिषेकाच्च व्रणशुक्लाजकापहम् ।
कुक्कुटाण्डकपालं च फेनकं शिग्रुबीजकम् ॥ २१९ ॥
समुद्रजिह्वा वैदेही सैन्धवं मारिचं तथा ।
जातीपुष्पश्च तत्सर्वं पेषयेच्छिग्रुवारिणा ॥
छायाशुष्का कृता वर्तिरजकां नाशयेद् ध्रुवम् ॥ २२० ॥
तटाकशुक्तिं घननादमूलं विपाचयेत्पंचपलं पृथक् तु ।
क्षीरस्य कंसे तु तदर्धशिष्टे निर्मथ्य जातं नवनीतमत्र ॥२२१॥

संगृह्य चाक्ष्णोरुपरि प्रक्षिपेत् सिद्धं घृतं वा पयसैव ताभ्याम् ।
निहन्ति दाहाश्रुविमोक्षणाक्षिसिराजकादिव्रणशुक्लपीडाः ॥ २२२ ॥
(तन्त्रान्तरे)

-समधुकसितकेतकाग्रस्वरस इहासाध्यमजकादिम् ॥ २२३ ॥
(काशी॰)

अजकादामसाध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्विधैः ।
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्रावणादिभिः ॥ २२४ ॥
कुर्यात् बीभत्सतां जेतुं शुक्लस्योत्सेधसाधनम् ।
नारिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ॥ २२५ ॥
भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ।
चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वर्णकरमञ्जनम् ॥ २२६ ॥
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ।
अजकां पार्श्वतो विद्ध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ॥ २२७ ॥
समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्रेणानुपूरयेत् ।
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥ २२८ ॥
सप्तरात्राद्व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ।
स्नेहाञ्जनञ्च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ॥ २२९ ॥
तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ २३० ॥
(वाग्भटे)

ताम्रस्य षोडशांशाः स्युर्मधुकस्य चतुर्दश ।
कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च दशैव तु ॥ २३१ ॥
सैन्धवस्याष्टभागास्तु पिप्पल्याश्च षडेव तु ।
रजतस्य तु चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च ॥ २३२ ॥
अजाक्षीरेण सप्ताहं पिष्ट्वा ताम्रे प्रलेपयेत् ।
बदरास्थिप्रमाणेन गुटिकां कारयेद् भिषक् ॥ २३३ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुक्लं कुकूणकम् ॥ २३४ ॥
तिमिरं पटलं मांसं हन्ति कण्डूं विशेषतः ।
द्विरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश ॥ २३५ ॥

कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युः वचायाश्च दशैव तु।
सैन्धवस्याष्टभागाश्च पिप्पल्याश्च षडेव तु ॥ २३६ ॥
अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रपात्रे प्रलेपयेत् ।
ताम्रादिगुलिका नाम्ना विदेहाधिपकीर्तिता ॥ २३७ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुल्कं कुकूणकम् ।
तिमिरं पटलं काचं हन्ति पिल्लं विशेषतः ॥ २३८ ॥
चन्दनगैरिकलाक्षाजातीमुकुलानि चाम्बुपिष्टानि ।
व्रणशुक्लघ्नी वर्तिः प्रसादनी सर्वतिमिरघ्नी ॥ २३९ ॥
दार्वी वरा मधुकमम्भसि नालिकेरे
पक्त्वाऽष्टभागपरिशिष्टरसं पुनस्तत् ।
सान्द्रं विपाच्य शशिसैन्धवमाक्षिकाढ्य
युञ्ज्याद् व्रणार्मतिमिरादिषु पिच्चटेषु ॥ २४० ॥
(वृद्धहारीते)

फलत्रयं दारुनिशां पलांशं पाचयेज्जले ।
प्रस्थे तु नालिकेरस्य अष्टभागावशेषिते ॥ २४१ ॥
पेषयित्वा क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यं पीतकरोहिणीम् ।
रसाञ्जनं गैरिकञ्च कर्पूरं चन्दनं तथा ॥ २४२ ॥
कतकं पिप्पलींश्चैव अर्द्धकर्षन्तु पेषयेत् ।
मधुना सह संयोज्य सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २४३ ॥
अर्मञ्च पिचकोपञ्च रागकण्डूं च नाशयेत् ॥ २४४ ॥
(तन्त्रान्त...)

इति संध्यादिरोगचिकित्सा ।

वातपित्तकफैस्संसर्गेण सन्निपातेन रक्तेन च जातानि षट् तिमिराणि । काचाः षट् । षट् च लिङ्गनाशाः तथा गम्भीरदृष्टिः ... पित्तविदग्धाख्यास्तथा नकुलान्धो नक्तान्ध उष्णविदग्धा अम्लविदग्धा धूमरः औपसर्गिकलिङ्गनाश इति दृष्टौ रोगाः सप्तविंशतिः ॥

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ २४५ ॥

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २४६ ॥
दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ २४७ ॥
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ २४८ ॥
नान्तिकस्थमधस्संस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ।
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ २४९ ॥
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वं वीक्षते नाधस्तनुचेलावृतोपमम् ॥ २५० ॥
यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ २५१ ॥
लिङ्गनाशं मलः कुर्वञ्छादयेद् दृष्टिमण्डलम् ॥ २५२ ॥
(वाहटे)

तत्र वातजे तिमिरे चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं च मुहुरीक्षते । जालमशकादींश्च पश्यति । तस्मिन् काचीभूते दृष्टिररुणा स्यात् । स आस्यमनासिकं पश्यति । चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं च । तस्मिन् प्रवृद्धे लिङ्गनाशभूते रजोधूमावृते च दृष्टिः स्फटिकारुणाभा हतदर्शना च । तत्रैव लिङ्गनाशे वातेन दृक्सिरासङ्कोचात् दृङ्मण्डलमन्तर्विशत्यसौ गम्भीरा नाम । पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतादिदीपितं नीलं च पश्यति । काचे तु काचनीलाभा दृष्टिरर्कपरिवेषादि ध्वंसद्रूपं च पश्यति । लिङ्गनाशे भृङ्गनीला निरालोका च दृक् स्यात् । तत्रैव पित्तात् दूरदर्शिनी ह्रस्वा च दृष्टिर्ह्रस्वाख्या । तत्रैव पीतापीताभदर्शना दृष्टिः पित्तविदग्धाख्या । कफेन तिमिरे स्निग्धं श्वेतं शङ्खकुन्दाद्याचितमिव रूपं पश्यति । काचे तु सिताभा दृष्टिः निष्प्रभेन्द्वर्काचितमिव पश्यति । तस्मिन् लिङ्गनाशभूते मूर्तो दृष्टिगतः कफः स्निग्धो दर्शननाशनः पद्मपत्रस्थजलबिन्दुरिव चलो लक्ष्यते । स उष्णे संकुचितः छायायां विसर्पी च शङ्खकुन्दाद्याभः शुक्लिमा न स्यात् । रक्तजे तिमिरे रक्तामभीक्ष्यते । काचे तु रक्ता कृष्णा वा दृक् स्यात् ।

तादृगेव च पश्यति । लिङ्गनाशेऽपि तथैव दृष्टिः स्यात् निष्प्रभा हतदर्शना च । संसर्गसन्निपातेषु संसृष्टलिङ्गान् तिमिरादीन् विद्यात् ।

द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचिता मलैः ।
नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ २५३ ॥

दोषा दृशं स्थगयन्ति । दिवार्ककरस्पृष्टा विलीना लीनाः स्युः । तेनाऽह्नि सुखमीक्षते । रात्र्यान्धः । स रोगो नक्तान्धः । उष्णतप्तस्य सद्यश्शीतजलावगाहादूष्मा त्रिदोषरक्तसंयुक्तो नेत्रं याति । तेन शुक्लभागमालिन्यमहन्याविलदर्शनं रात्र्यान्ध्यं दाहश्च स्यात् । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या । अम्लाशनात् सार्द्रदोषैस्साकण्डूक्लेदा दृगम्लविदग्धाख्या । शोकज्वरातितप्तस्य वाताद्यो धूमाविलां धूमदर्शिनीं दृशं कुर्युस्स धूमराख्यः । योऽल्पसत्वः सहसा रूपमद्भुतं भास्वरं वा पश्यति तस्य क्षुद्रा वाताद्या नयनं गतास्तेजस्संशोष्य दृष्टिं नष्टदर्शनां वैडूर्यवर्णामव्यथां कुर्युः । स लिङ्गनाशः औपसर्गिकाख्यः । तत्र वर्जयेत् विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि । षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः । शेषांस्तु साधयेत् ।

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥

तिमिरं काचतां याति काचोप्यान्ध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥ २५४ ॥

(वाहटे)

चित्रकमूलत्रिफलापटोलयवसाधितं पिबेदम्बु ।
सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिरं च विशेषतो हन्ति ॥ २५५ ॥

(भिषक्सुरौ)

सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ २५६ ॥

(वाहटे)

सदानलिखात्रिफलां विचूर्णितां
घृतप्रगाढां तिमिरेथ पित्तजे ।
समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ २५७ ॥

(सुश्रुतात्)

गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं
हितं तु तैलं तिमिरेषु नावनम् ।
हितं घृतं केवलमेव पैत्तिके
त्वजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥ २५८ ॥

(पाहतु)

शुक्लैरण्डान्मूलमथोग्रां शतपुष्पां
पुष्पोद्भूतं यच्च बृहत्यास्तगरञ्च ।
पक्कं तैलं तैस्सपयस्कैस्तिमिरघ्नं
नस्यश्रेष्ठं व्याधिषु चोर्ध्वेष्वपरेषु ॥ २५९ ॥

(योगशतके पाइदे च)

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।
आयसपात्रनिपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ २६० ॥

(पाइदे एक्कूदे च)

तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्वाथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥
प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीलोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ २६२ ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयसैन्धवैः ॥ २६३ ॥
सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।
पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ २६४ ॥
हन्ति तच्छुक्लतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।
पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेव्यवरावृषम् ॥ २६५ ॥
सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेदर्मणेऽम्भसः ॥ २६६ ॥
तदाढके द्विपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
मुस्ताभूनिम्बयष्टयाह्वकुटचोदीच्यचन्दनैः ॥ २६७ ॥

सव्योपचव्यैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णाक्षिरोगजित् ।
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठजित् ॥ २६८ ॥
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णविदाहजित् ।
त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ २६९ ॥
तेन तुल्यपयस्केन त्रिपलापलकल्कवान् ।
अर्द्धप्रस्थो घृतात् सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ २७० ॥
युक्तं पिबेत्तत् तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।
यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ २७१ ॥
पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत् समैः ।
अजाक्षीरवराधात्रीमार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ २७२ ॥
महात्रैफलमित्येतत् परं दृष्टिविकारजित् ॥ २७३ ॥

(पाठदे)

त्रिफलाक्वाथकल्केन सपयस्कं शृतं घृतम् ।
तिमिराण्यचिराद्धन्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ २७४ ॥

(सिद्धसारे.)

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ।
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ॥ २७५ ॥
मासमेकं दिवाहारः पिबन्नामलकोदकम् ।
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ॥ २७६ ॥
प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात् पथ्यां पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैस्सततं तिमिरातुरः ॥ २७७ ॥
मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुत्थैः ।
सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २७८ ॥
चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगलमक्ष्णोः ।
तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २७९ ॥
मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २८० ॥
निर्दग्धं बदराङ्गारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितम् ॥ २८१ ॥

क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयम् ।
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ॥ २८२ ॥
पट्टलोध्रनिशापथ्याकणैलाञ्जनफेनकैः ।
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मातचूर्णितम् ॥ २८३ ॥
हन्ति काचार्मनक्तान्ध्यरक्तराजीः सुशीलितः ।
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ॥ २८४ ॥

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत् कुर्याद् गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ २८५ ॥

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं मविषाज्यमजापयः ।
यष्टीरसं च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २८६ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका
नेत्रे युक्ता साञ्जनाऽनञ्जना वा ।
तैमिर्यार्मस्रावपैच्छिल्यपैल्ल
कण्डूं जाड्यं रक्तराजीं च हन्ति ॥ २८७ ॥

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥

मरिचानि दशार्धपिचु-
स्ताप्यात्तुत्थात्पले पिचुर्यष्ट्याः ।
क्षीरार्द्रदग्धमञ्जन-
मपतिसारास्यमुत्तमं तिमिरे ॥ २८९ ॥

अक्षबीजमरिचामलकत्वक्-
तुत्थयष्टिमधुकैः जलपिष्टैः ।
छाययैव गुटिकाः परिशुष्का
नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ २९० ॥

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थाञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकण्डूहन्ता ॥ २९१

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान्।
क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्थयेत् ॥ २९२ ॥
तत्र यन्नवनीतं स्यात् पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम्।
अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ २९३ ॥
कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात्फलमञ्जनम्।
रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ २९४ ॥

(१३।७)

मनोह्वा सैन्धवं व्योषं शङ्खनाभीरसाञ्जनम्।
फल्गुं चन्दनं फेनो विकृतानि हैमतोत्थ॥ २९५ ॥
कुक्कुटाण्डकपालं च जलपिष्टा सुखावती।
हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचतैमिर्यशुक्लकान् ॥ २९६ ॥

(सद्ग्रहे)

मधुकमरिचपिप्पली मलोध्रा
तगरजनी त्रिफला हिमाम्बुपिष्टा।
तिमिरपटलकाचकण्डुहन्त्री
विमलकरी विमलेति विश्रुता सा ॥ २९७ ॥

(सारेश्वर)

क्षपणमेकं पिष्ट्वा दद्याद्विकन्याश पुष्पाणि।
तिमिरेञ्जयेदथैकं मरिचाढ्यं द्रोणपुष्पि पुष्पियुतम्(?)॥२९८॥

(सिद्धयोगे)

मरिचामलकैः फलम्बबीजैः
क्रमवृद्धोत्तरभृङ्गतोयपिष्टैः।
तिमिरं पटलं निहन्ति काचं
सुकृतं कर्म यथाकृतं कृतघ्ने ॥ २९९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लिकुचपक्वफलोदकसंस्थितं
मरिचमर्ककरैरथ शोषितम्।
दृषदि वारिनिघृष्टमिदं नृणा
तिमिरकाचनिशान्ध्यजिदञ्जनात् ॥ ३०० ॥

(कुत्रचित्

नीलोत्पलपत्रशतं मुद्गशतं यवशतं च निस्तुपकम् ।
मालत्याः कुसुमशतं पिप्पल्याः तण्डुलशतं च पञ्चशती ॥३०१॥
एषा वर्तिर्लिखिता यवनैः (कुहचन) शिलास्तम्भे ।
चन्दमनन्धं कुरुते यस्य च नोत्पाटिते नेत्रे ॥ ३०२ ॥
शतमुत्पलपत्राणां मुद्गानां तावदेव च ।
पिप्पलीतण्डुलशतमेभिः सौवीरकं समम् ॥ ३०३ ॥
एतच्छ्लक्ष्णीकृतं चूर्णं वृद्धानां तिमिरापहम् ।
अशीतितिलपुष्पाणि मरिचानि च षोडश ॥ ३०४ ॥
पञ्चाशज्जातिपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
इयं चन्द्रप्रभा नाम वर्तिस्तिमिरनाशिनी ।
क्लेदकण्डूप्रशमनी मलकाचविनाशिनी ॥ ३०५ ॥

(एतत् ग्रंथं चन्द्रप्रभा)

चिञ्चादलस्वरसपिष्टमुकुन्दिवीजं
कंसे प्रलिप्य परिशोष्य सदातपेन ।
तैलं ततः सुतमिदं शशिपादभागं
योज्यं दृशास्तिमिरे तिलमात्रमक्ष्णि ॥ ३०६ ॥

शशिटङ्कणदन्तगोपण-
फणालिकारचूर्णं दृढमद्भिसलिले ।
पिष्टं कारयनिघृष्टं
तिमिरार्जुनकाचपटलनाम् ॥ ३०७ ॥

नागपारदधात्रीन्द्रवत्नाज्यकणमन्थरैः ।
रसाञ्जनसिताधात्रीयोगो नेत्रामयापहः ॥ ३०८ ॥

मरिचकणमरिचकपालं
पिष्ट्वा भृङ्गासवेन सक्षौद्रम् ।
मुनिदिनकांस्यनिघृष्टं
तिमिरार्जुनपटलकाचन्नम् ॥ ३१० ॥

वेदाग्निभूतवसुधातुरसाश्च सिन्धु-
कृष्णोग्रताम्रमधुकाह्वयकुम्भभागाः ।
शुल्योपिताजपयसा मुनिवासरपिष्टाः
स्यन्दाधिमन्थतिमिराविहरा च वर्तिः ॥ ३११ ॥

वारणसारथिविष्णोर्मातुलगोसर्पकच्चभसितैः ।
पिष्टैस्तलपोटरसे वर्तिर्नयनामयघ्नी द्राक् ॥ ३१२ ॥

(सन्त्रा-)

भूभुजगमष्टनिष्कं तुत्थ निष्कद्वयं मरिचशुक्लम् ।
निष्कं च मरिचमेतत् तिमिरघ्नं निम्बतैलपरिपिष्टम् ॥ ३१३ ॥

(वृद्ध-)

फलत्रयं चापि कटुत्रयं च
ज्योतिष्ककारञ्जनिलङ्गबीजम् ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं सताम्रं
सिन्धूद्भवं च स्फटिकं सदाह्वम् ॥ ३१४ ॥

वचाञ्जनं गैरिकचन्दनं च
द्राक्षा निशा शाबरलोध्रकं च ।
तुत्थं च पीताह्वयरोहिणी च
पेष्य करञ्जस्वरसेन सर्वम् ॥ ३१५ ॥

तुत्थादिभागाद् द्विगुणो वचादिः
प्रपुण्डरीकादिगणस्त्रिभागः ।
शेषश्चतुर्भाग इयं निहन्या-
द्वर्तिः सुनेत्री सकलाक्षिरोगान् ॥ ३१६ ॥

काचं सपुष्पं पटलं व्रणं च
कोथं च कण्डूं तिमिरं शुक्लणम् ।

त्रिफला त्रिकटूनि बिल्ववचा-
हरितालरसाञ्जनमञ्जाणम् ।
शवराह्वयताम्ररजःस्फटिक
सुरसाञ्जनिकानरमातिरसैः ॥ ३२४ ॥
अथ मार्कवनीरकपूररसैः
सुरया पयसा च गवा मधुना ।
घृततोऽपि च सप्तदिनानि कृता
द्रववर्तिरियं नलमध्यगता ॥ ३२५ ॥

तिमिरे पटल इत्यादि पूर्ववत् ।

(अन्या ,

दोषानुरोधेन च नैकशस्त
स्नेहास्रविस्रावणरेकनस्यैः ।
उपाचरेदञ्जनमूर्धबस्ति-
बस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ३२६ ॥

सामान्य साधनमिदं प्रतिदोषमतःशृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥ ३२७ ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्तत' ।
त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ३२८ ॥
एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेत विरेचनम् ।
समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ३२९ ॥
अष्टभागस्थिते तस्मिन् तैलप्रस्थं पय समम् ।
पलान्वितयजीवन्तीजरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ३३० ॥
यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।
लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ३३१ ॥
वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषादृगाश्रयान् ।
केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिकृत् ॥ ३३२ ॥
सितैरण्डजटासिंहीफलदारुस्थानतैः ।
शताह्वाबिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितम् ॥ ३३३ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयार्त्तिजित् ।
वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ॥ ३३४ ॥
पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ॥ ३३५ ॥
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचनम् ॥ ३३६ ॥

(वाहटे)

स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरवृक्षाङ्कुरैः शृतम् ।
नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरं जीवनीयसितोत्पलैः ॥ ३३७ ॥

(वृद्धे)

सौवीराञ्जनतुत्थक-
शृङ्गीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
पञ्चांशं पञ्चांशं
त्र्यंशमर्धकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ३३८ ॥
श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणभृतं घृतम् ।
विध्येत् सिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥ ३३९ ॥
क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

(वाहटे)

मनोह्वाशङ्खशिग्रुपूत्यमरिचैस्तिमिरं जयेत् ।
वर्तिःप्रगाढमप्याशु शुद्धपिष्टामयामे च ॥ ३४० ॥

(वृद्धे)

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्य प्रसादनैः ॥ ३४१ ॥
गासयानरुद्धोभयपिहिता-

तच्छ्रृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्घने ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ३४५ ॥
काचेष्वेषा क्रिया युक्त्या सिरां यन्त्रनिपीडनात् ।
आस्राव्य स्युर्मला दद्यात् स्राव्ये त्वस्रे जलौकसः ॥ ३४६ ॥
गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४७ ॥

शिलासैन्धवकासीसशङ्खव्योषरसाञ्जनैः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४८ ॥

नकुलान्धे त्रिदोषोत्थतैमिर्यविहितो विधिः ।
रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ॥ ३४९ ॥
तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ।
दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धेऽञ्जनमुत्तमम् ॥ ३५० ॥

संनिवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन् पचेत् ।
ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ३५१ ॥
घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।
सिद्धं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ३५२ ॥
(वाग्भटे)

क्षौद्रधात्रीरसाभ्यां वा द्विहरिद्रारसाञ्जनैः ।
अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ॥ ३५३ ॥

गोशकृद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीयुतैः ।
कालानुसारीतालीसपत्रयष्ट्याह्वनागरैः ॥ ३५४ ॥
(सुश्रुते)

सिन्धूत्थतैलं स्तनजोपणं च
शार्ङ्गेष्टपत्रस्वरसेन घृष्टम् ।
ताम्रेण नक्तान्ध्यमिदं निहन्या-
न्निम्बस्य बीजं मधुनाञ्जनं वा ॥ ३५५ ॥
(योगरत्ने)

सतैलं द्रोणपुष्पाम्बु कृष्णा वा सशकृद्रसा ।
कर्णविड्वाथ राक्षौद्रमञ्जनात् क्षणदान्ध्यनुत् ॥ ३५६ ॥

(नारायणीये)

मुनितरुदलरसयुक्तं
दिनकरकरशोषितं मरिचम् ।
पुनरपि तेन विघृष्टं
प्रणुदति दोषान्ध्यमञ्जनं तीव्रम् ॥ ३५७ ॥

शङ्खच्छकृद्गवाक्षा वैदेही पित्तमाजं वा ।
आजौ यकृत्प्लिहानौ खादेज्जम्ब्वम्भसा दग्ध्वा ॥ ३५८ ॥

(सिद्धयोगे)

खादेद्यकृत्प्लिहानौ च माहिषौ तैलसर्पिषा ॥ ३५९ ॥

(वाग्भटे)

गोदन्तमथ पिप्पल्यः सैन्धवं गैरिकं तथा ।
एतैः कृत्वा तु गुटिका नक्तमान्ध्यस्य भेषजम् ॥ ३६० ॥

(वृन्द०)

कृष्णा वा गोशकृद्रसेति ।

([illegible])

धूमरक्ताम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ।
स्निग्धं निरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ ३६१ ॥
गोशकृद्रसदग्धाज्यैस्त्रिफलं शस्यतेऽञ्जनम् ।
स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णा तापा स्वसिरा । ३६२ ॥
तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यात्तथाम्लानि शिराव्यधः ॥ ३६३ ॥

सर्वोपरागानलविद्युदादि-
निरीक्षणेनोपहतेक्षणस्य ।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि योज्य
तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ३६४ ॥

चिन्ताभिघातशीतोदभीत्यान्ध्यं दृक्कामलात् ॥ ३६५ ॥

चिरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात्।
विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात्॥ ३६६॥
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत्।
यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम्॥ ३६७॥
(वाग्भटे)

तमालत्रुटिकुङ्कुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली-
सिताञ्जनमयोरजो मरिचकाकमाचीत्वचः।
सयष्टिमधुकाञ्जनान्युदधिफेनमक्ष्यामये-
ष्वनुत्तममतोऽञ्जनं विमलमाशु तैमिर्यहृत्॥ ३६८॥

लिङ्गनाशे नीलिका पटलमान्ध्यमिति पर्यायाः।
(सुश्रुते)

विध्येत् सुजातं निश्चेष्टं लिङ्गनाशं कफोद्भवम्।
आवर्तक्यादिभिष्षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः॥ ३६९॥
सोऽसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः।
शलाकयावकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते॥ ३७०॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत् पुनः।
श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः स्यादुपद्रवैश्चिरात्॥ ३७१॥
श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः।
तस्यान्यदोषाभिभवात् भवत्यानीलता गदे॥ ३७२॥
(वाग्भटे)

तत्र श्वेतारुणावर्तवदनवस्थिता, दृष्टिरावर्तकी। अरूक्षीरले-
शेनेव कूर्चिकापिण्डेनेव चाऽऽचिता शर्करा। शालिशूकाभराज्या-
वृता राजीमती। स्निग्धविषमदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका। कांस्य
समच्छाया चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रकी। नैकवर्णा छत्रनिभा छत्रकी।
ता न विध्येत्।

न विध्येदसिराहर्षाणां न तृट्पीनसकासिनाम्।
नाजीर्णभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम्।
नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासंपूर्णां च नीलिकाम्॥ ३७३॥
(संग्रहे)

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।
देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ३७४ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।
अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुते मलम् ॥ ३७५ ॥

स्वां नासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।
कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तदर्धार्धमपाङ्गतः ॥ ३७६ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलां धृताम् ।
दैवच्छिद्रे नयेत्पार्श्वादूर्ध्वमामन्थयन्निव ॥ ३७७ ॥

सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरत् ।
विध्येत् सुविद्धे शब्दः स्याद्रुक् चाम्बुलवस्रुतिः ॥ ३७८ ॥

सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेद्दृष्टिमण्डलम् ॥ ३७९ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
उच्छिङ्घनाच्चापहरेद् दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ ३८० ॥
स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षि बाह्यतः ।
अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ।
घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बद्ध्वाक्षि शाययेत्ततः ॥ ३८१ ॥

विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ।
निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हितं त्वथ ॥ ३८२ ॥

(वाहट)

यथाशक्ति चैनमुपलालयेत् । उद्गारकासक्षवथुष्ठीवनोत्कास-
नानि त्वधः परिहरेत् । स्नानाम्बुपानदन्तधावनाधोमुखासनशयनानि
त्र्यहम् । स्नेहादीनपि चैवेत ।

(गदाहे)

शङ्कितो न्यस्येत्सेको गाढं कोष्णेन सर्पिषा ।
मन्त्रोपायमन्तः सात्म्यमन्नगतान् मधुरं द्रवम् ॥
विलेपी वा व्यदाद्यास्य यावत्पुनरत्याचि सेवयेत् ॥ ३८३ ॥

वातघ्नैस्सप्तमे त्वह्नि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ ३८४ ॥

(वाहटे)

तृतीये चाह्नि मुक्त्वाक्षि परिषेचयेदेरण्डपल्लवशृतेन दुग्धोष्णेन दुग्धेन । जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा । तद्वल्लघुना पञ्चमूलेन । ततः पूर्ववद् बध्नीयात् । ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहम् । सप्तमे तु दिवसे सर्वथा मोक्षयेत् । दशमे वा भोजयेदेनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषत्स्नेहलवणं यवान्नमुष्णोदकद्वितीयं विलेपीं वा । एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्तन्ते ॥

(संग्रहे

यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेराप्यैर्यलाभतः ।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्ताणि सहसा नावलोकयेत् ॥ ३८५ ॥
शोफरागरुजादीनामधिमन्थस्य चोद्भवः ।
अहितैर्बन्धदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ ३८६ ॥
कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकशारिवाः ।
मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ ३८७ ॥
लोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैश्छागलं पयः ।
शृतमाश्च्योतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ॥ ३८८ ॥
सिरां तथानुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
मन्थोक्तां च क्रियां कुर्याद् व्यधे रूढेऽञ्जनं मृदु ॥ ३८९ ॥

(वाहटे)

वेध्येऽक्ष्णि कार्ये स्वेदादौ नियमोऽयं विधीयते ।
स्वेददाहप्रतीमर्शान् सद्यो विद्धे तु सेचनम् ॥ ३९० ॥
अवपीडं तृतीयेऽह्नि युञ्ज्याच्चद्वज्जलौकसः ।
सप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरेकं बस्तिकर्म च ॥ ३९१ ॥

(सङ्ग्रहे)

आद्रकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
विद्धेऽक्ष्णि सगुला वर्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३९२ ॥

(वाहटे)

व्रणवच्चाक्षिरोगेषु भोज्याभोज्यानि निर्दिशेत् ।

अविधारितवेगस्य भजतोऽञ्जननावनम् ।
त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्नुतेऽन्तरम् ॥ ३९३ ॥

त्रिफलामश्नतो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतम् ।
भुक्त्वा चापिबतस्तोयं तिमिरं लघु शाम्यति ॥ ३९४ ॥

सुष्टु भव्यं सुकन्यां च स्कन्दं च्यवनमश्विनौ ।
षडेतान् यः स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ ३९५ ॥
(तन्त्रा०)

इति दृष्टिगतचिकित्सा ।

अथ सर्वाक्षिरोगचिकित्सा ।

वातपित्तश्लेष्मरक्तैश्चत्वारोऽभिष्यन्दाश्चत्वारोऽधिमन्थाः, तथा हताधिमन्थान्यतोवातवातपर्ययाः शुष्काक्षिपाकसशोफाल्पशोफाक्षिपाकात्ययाम्लोषिता इति षोडश सर्वाक्षिगदाः । तत्र वातजेऽभिष्यन्देऽल्पशोफता शङ्खादितोदः शुष्काल्पदूषिकता शीताच्छस्रुतिः स्निग्धोष्णोपशयश्च भवन्ति । स चोपेक्षितः सन् अधिमन्थो भवेदतितीव्रवेदनः सकर्णनादभ्रमः । सोऽप्यपचाराद्धताधिमन्थो भवेत् । तत्रानेकरूपा वेदना दृष्टिहा व्रणश्च स्यात् । यदा वायुर्मन्यादिषु तीव्रवेदनां कुर्वन् शोफरागरहितमक्षि साश्रु सङ्कोचयति , स रोगोऽन्यतोवाताख्यः । अस्य तोदरुजादिकं कुर्वन् वातो निरन्तरं वाक्षि कुर्यात् । स वातपर्ययः । पित्तजेऽभिष्यन्दे सदाहधूमायनं सशोफरागः पीतोष्णाश्रुः क्षारोक्षितव्रणसमाक्षश्च स्यात् । तज्जेऽधिमन्थे ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डाभमक्षि स्यात् । कफाभिष्यन्दे तु जाड्यातिशोफकण्डूनिद्रान्नानभिनन्दाः सान्द्रसितपिच्छिलाश्रुता च भवति । तज्जेऽधिमन्थे कृष्णमण्डलोन्नतिः शुक्लभागोन्नतिः सरागः पांशुपूर्णाभाक्षता च । रक्तस्यन्दे रक्ताश्रुदूषिका शुक्लभागरक्तता पित्तस्यन्दलिङ्गं च । तज्जेऽधिमन्थे नेत्रं बन्धूकाभं स्पर्शासहमसृक्स्रावाग्निकणाभकृष्णभागमन्याभेदनमुत्पाटनमिवाक्षि च स्यात् ।

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिका गदाः ।
शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ ३९६ ॥

वातपित्ताभ्यां घर्षतोदरुच्छोन्मीलननिमीलनशीतेच्छाशूलपाकयुक्तमक्षि स्यात्। स शुष्काक्षिपाकाख्यः।

सर्वैर्दोषैः सशोफोऽक्षिपाकः स्यात्। तत्र शोफः सकण्डूदाहः पक्वोदुम्बराभशुक्लभागत्वमनयस्थितशीतोष्णपिच्छिलविशदाच्छवर्नं बहु चाश्रु स्यात्। तल्लिङ्गोऽल्पशोफाक्षिपाकस्तत्र शोफस्याल्पता स्यात्। अक्षिपाकात्यये शोफदाहकलुषाश्रुता कफदिग्धकृष्णभागता सङ्क्लेदरागशुक्लतानयस्थितवेदना च। पित्तरक्तोल्वणैर्दोषैरम्लतां नीतोत्सारो नेत्रं प्राप्य श्यावलोहितं सतोददाहपाकयाविलदर्शनं च कुर्यात् अयमम्लोषितः। इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः॥

इत्यधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत्।
वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं
सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः।
रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वत्रिरात्रा
न्मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव॥३९७॥

प्रागेव एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनम्।
कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात्॥ ३९८॥
दाहोपदेहरागाश्रुशोफशान्त्यै बिलालकम्।
कुर्यात् सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः।
सरसाञ्जनयष्ट्याह्वनतचन्दनसैन्धवैः॥ ३९९॥

(वाग्भटे)

रसाञ्जनाभयादार्वीगैरिकैः सैन्धवान्वितैः।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः॥ ४००॥

(सिद्धसारे)

हरीतकीसैन्धवरसाञ्जनैश्च
सगैरिकैः स्वच्छजलप्रपिष्टैः।
बहिः प्रलेपं नयनस्य कुर्यात्
सर्वाक्षिरोगोपशमाय मर्त्यः॥ ४०१॥

(यत्न्ये. अमितप्रभोये)

ताम्बूलशिग्रुकरवीरशिरीषदन्ती-
श्यामादधित्थसुरसासुमनार्जकानाम् ।
प्रत्येकशो मधुयुतः स्वरसोऽञ्जनेन
कोपं नवं नयनयोः सहसैव हन्ति ॥ ४०२ ॥
(चन्द्र०)

ताम्बूलपत्रं लवणेन मिश्रं
किञ्चिच्च तैलेन तु सम्प्रदिग्धम् ।
दीपप्रतप्तं च करेण घृष्ट्वा
तस्माद्रसो हन्ति नवाक्षिरोगान् ॥ ४०३ ॥
(वृद्ध०)

मुस्तायवामृताव्याघ्रीपटोलत्रिफलाजलैः ।
क्वथितं पाययेद्वारि सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ॥ ४०४ ॥
(चन्द्रटे)

ससैन्धवं लोध्रमथाज्यभृष्टं
सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ।
आश्च्योतनं नेत्रयनस्य कण्डूं
दाहं च रागं च रुजां च हन्ति ॥ ४०५ ॥
(अमितप्रभीय)

एरण्डज मूलं क्षीरं साज्यमाश्च्योतनं हितम् ।
शुल्बं लवणोदीच्ययष्टीमधुरसान्वितम् ।
भावयेत् ताम्रपात्रे वा मन्थरं दधिमर्दितम् ॥ ४०६ ॥
(तिसटाचार्य)

षोडशभिः सलिलपलैः
पलं तथैकं कटंकटेर्याः सिद्धम् ।
सैन्धवमागधियुतः
क्षौद्रयुतः सर्वदोषहरपि नेत्रे ॥ ४०७ ॥
(वाहट)

क्षीरेण यष्टिमधुकं पाचितं शर्करान्वितम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४०८ ॥

घृतेन दार्वीत्रिफलाक्वाथसेकोऽक्षिशूलनुत् ।
दार्व्याः क्षीरकषायश्च सर्वाभिष्यन्दसेचनम् ॥ ४०९ ॥

(हारी)

व्योषाभयातुल्यकषायिलोध्र-
मूर्तैः सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।
ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्ति-
र्वार्त्तिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ४१० ॥
वातपित्तकफसन्निपातजां
नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।
शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः
शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ४११ ॥
आरण्यच्छगणरसे पटावबद्धाः
सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे
नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ४१२ ॥

(वाह)

श्वेतलोध्रत्वचं बहिर्विलिखितां निम्बपत्रकल्केन प्रदिग्धां पुटपाकविपक्वामर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टययुक्तां श्लक्ष्णचूर्णीकृतां वस्त्रबद्धामक्षिण्यवकिरेत् । एतदवगुण्ठनं शूलरोगदाहाश्रुश्वयथुकण्डूपाकक्लेदोपदेहहरम् । तथैव च पोट्टलिकयाश्च्योतनकालेऽन्तर्गोमाप्लुतयाऽश्च्योतयेत् ।

(सङ्के)

काञ्जिककल्कितकफलिपिष्टमभिष्यन्दमाशु नाशयति ।
कंसे मस्तुनिघृष्टो दत्तोऽक्ष्णो बहिर्लेपात् ॥ ४१३ ॥
उत्तमकन्याक्षीरं पादनिषिक्तं नयनशिरोगहरम् ।
किंशुकपल्लवतोयं सपटु यथा पूरितं श्रोत्रे ॥ ४१४ ॥
मर्दितपन्नगवल्लीमयूरहरिगन्धिकादलं स्तन्ये ।
चेलनिषिक्तं जिघ्रन् नयनशिरोगं नरो जयति ॥ ४१५ ॥

१. पोपा इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

नवनवनीतसनाथं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं सुखयति जित्वा घर्पांश्रुणी सहसा ॥ ४१६ ॥

अतिमसृणं सितमसितं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं सुखयति जित्वा घर्पांश्रुणी सहसा ॥ ४१७ ॥

चिश्चापल्लवपूरितचित्रकुमारीं विदध्य सम्पुटिताम् ।
तत्स्वरसे कतकफलैर्घृष्टं मरिचं जयत्यभिष्यन्दम् ॥ ४१८ ॥

कंसे कृशोदरीदुग्धं नवनीतेन घट्टितम् ।
माहिषेण बहिर्लेपाद्दञ्जनाद्धाक्षिरोगनुत् ॥ ४१९ ॥

लिकुचरसेनायःपत्रे घृष्टं मधुकं अलं ताक्ष्र्यकं क्षिप्तं - बहुशः घर्पांश्रुणी विजित्य प्रसादयति ।

मूलेन हंसपद्याः काञ्चिकपिष्टेन नयनमालिम्पेत् ।
जिघ्रन्वा जयति नरो मयूरमूलं नवाक्षिरुजम् ॥ ४२० ॥

दरमरिचतैलयुक्तं पद्ममूलं विघृष्य लिकुचरसे ।
आयसपात्रे हन्यात् नेत्रविकारं बहिर्लेपात् ॥ ४२१ ॥

(वाग्भटगुर०)

सलवणदधिगतं मत्स्यचक्षुः समूल
स्नानजतिलजयुक्तं कंसताम्रेण घृष्टम् ।
नवनयनविकारं क्षिप्रमेतन्निहन्त्या-
घाम इव मिलभानोर्भानुमाले मयूरीः ॥ ४२२ ॥

(तन्त्रा०)

वर्षाभूमूलमिन्दूत्थं नारीमिश्रेण संयुतम् ।
नस्यं कुर्यादभिष्यन्दे मस्तके निमिरंशेण ॥ ४२३ ॥

कटुतुम्बं मधुकं शुण्ठी सैन्धवं च मनःशिलम् ।
तद्विपक्वं घृतं नस्यात्तिमिराणां विनाशनम् ॥ ४२४ ॥

(योगरत्नसमुच्चये)

नासि निर्गुन्तिर्निर्गुण्डी-
पत्रैस्त्र्यम्बकनिर्गुण्डीदलैः । _

नश्यति, नेत्ररुजा द्रा-
गुर्वी लज्जेव मदनशरैः ॥ ४२५ ॥

(वाग्भटः)

अङ्गनास्तनपयोभिरेरकं
कंसताम्रपरिघट्टितं रजः ।
निम्बपत्रतिलमुद्गसर्षपै-
र्धूपितं हरति नेत्रवेदनाम् ॥ ४२६ ॥

(वृन्दः)

तुत्थं ताम्रे मस्तुघृष्टं तु जाला-
भिष्यन्दार्मस्रावशुक्लेऽञ्जनं स्यात् ।
शुल्वे घृष्टं धूपितं सर्पिषाम्बु
शिग्रोः पत्राश्चैत्रपथ्यारुजघ्नम् ४२७ ॥

(योगामृ)

तुत्थाक्षधात्रीफलमध्यबीजै-
स्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्तिम् ।
तयाञ्जयेदस्रमतिप्रवृद्ध-
मक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ४२८ ॥

(परस्ये)

रसाञ्जनं शृङ्गिवेरमभया तुत्थकं शुभम् ।
यथोत्तरं द्विगुणितैस्तैर्वर्तिरपराजिता ॥ ४२९ ॥
हन्ते वातादभिष्यन्दतिमिराणि कुकूणकम् ।
पोथकीः पिटकाः पिल्लानर्माणि च नियच्छति ॥ ४३० ॥
लिप्त्वर्कं तुत्थकं वारान् गोजले पञ्चविंशतिम् ।
स्तन्ये वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदञ्जनम् ॥ ४३१ ॥

(सङ्केप)

तत्रैव ।

पथ्यातुत्थे तुल्ये तुल्यो मरिचस्तयोरियं गुलिका ।
कौमारीति पृथिव्यां प्रथिता नयरोगनाशाय ॥ ४३२ ॥
गोसर्पिषि निष्पक्वा क्षीरनिषिक्ता च सारिमेददला ।
उपरि दृशोः परिलिप्ता हरति रुजं शोथयत्यथ ॥ ४३३ ॥

(अमृतसार?)

श्वेतपूलाममूलत्वचतुर्थे चिञ्चाग्रसूनजैः ।
रसैः पिष्ट्वा कृता वर्तिर्माभिष्यन्दशूलनुत् ॥ ४३४ ॥

(वृद्ध-)

तरुणमुरुपूगपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।
वाताभिष्यन्दरुजां सद्यो विनिघ्नन्ति सक्तुपिण्डिकाचोष्णा ॥ ४३५ ॥

(वाग्भट)

वाताभिष्यन्दिनमादावेव जाङ्गलरसैर्भोजयित्वा दशमूलरास्नात्रिफलाक्वाथेन जीवनीयकल्केन च पयोयुक्तं सिद्धमितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् । रास्नाभीरुदशमूलबलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्विन्नानां बाष्पेण ललाटगण्डादिषु स्वेदः । रास्नादिभिरेव सिद्धं तैलं सर्पिर्नावनम् । एवंविधैरेव च नाडीस्वेदं कुर्यात् । एवमप्यनुपशान्तरुजः सिरां मोक्षयेत् । स्नेहस्वेदविष्यन्दं हि वातदुष्टमसृङ् निह्रियमाणं नानिलप्रकोपाय । पुनश्च स्निग्धाय विरेचनं दद्यात् । शुद्धं च वातप्रतिश्यायवदास्थापयेदनुवासयेच्च । उद्धृतसरेण गव्येन दध्नाम्लेन *ताम्रभाजनमालिम्पेत् । नीलीभूतं च विशुष्कं मस्तुना वर्तयः कृता छायाविशोषिता वाताक्षिरोगं जयन्ति ॥

बृहत्यैरण्डमूलत्वकशिग्रुमूलैः ससैन्धवैः ।
वर्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥ ४३६ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।
अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ४३७ ॥

(वाग्भट)

अनुपशमे पूर्वोक्तमेव च व्यत्यासेन कुर्यादिति ।

(संग्रह)

पुराणं पवने सर्पिः पित्ते शर्करयान्वितम् ।
व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ ४३८ ॥

स्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।
आनुपूर्व्याऽथवा सर्पिः शिरोदनलेपनम् ॥ ४३९ ॥

* 'राजन' इति मुद्रितसंग्रहे

उष्णेन शूले दाहे च पयःसर्पिर्घृतैर्हिमैः।
तिमिरप्रतिषेधं च युञ्ज्यादीक्ष्य यथायथम् ॥ ४४० ॥
(वाहटे)

पित्ताभिष्यन्दाधिमन्थयोः शर्करावचूर्णितं सर्पिः पानं तिक्तादीनामन्यतमं वा। मधुककटकटेरीनिर्यूहः सितास्तन्यवा नाश्च्योतनम्।
(सुश्रुते)

मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षार्द्धिमधुकोत्पलैः।
क्वाथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ ४४१ ॥
श्वेतलोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम्।
वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ४४२ ॥
(वाहटे)

एवमसिद्धौ सिराव्यधः। पुनः स्निग्धस्य त्रिफलाकाश्मर्यक्वाथशर्करात्रिवृच्चूर्णैर्विरेकः।
(सुश्रुते)

सुमनःकोरकाः शङ्खत्रिफला मधुकं बला।
पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ ४४३ ॥
(वाहटे)

काश्मर्यस्वरसपिष्टः शारिवाशर्करावल्को नस्यम्। इक्षुरसपिष्टं वा नष्टयाह्वम्।
(सुश्रुते)

न्यग्रोधादूर्ध्वं क्षीरसर्पिश्च नस्यं
पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थे ॥ ४४४ ॥
(वाट)

घृतशुक्लोक्तं चात्र तर्पणं पुटपाकश्च।

श्लेष्माभिष्यन्देऽधिमन्थे च त्र्यहमुपवासयेत्। तीक्ष्णानि धूमकवलनावनानि। शिग्रुपल्लवरसो मधुमिश्र आश्च्योतनम्। व्योषत्रिफलक्वथ यवक्षारावचूर्णितं सर्पिः पाययेत्। ततः सिराव्यधो विरेकश्च। मरिचहरिद्राभयाञ्जनैर्वा जलपिष्टा वर्त्तिः। हरीतकी तुत्थं च समभागं तुत्थादष्टांशेन मरिचमेषा वर्त्तिः कुमारी सर्वश्लेष्मशिरोगघ्नी। कण्ड्वां मनःशिलासैन्धवश्वेतमरिचैर्मातुलुङ्गरसपिष्टैर्वर्त्तिः।

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ॥ ४४५ ॥

रक्तजं पुनरभिष्यन्दमधिमन्थं च पित्तवदुपक्रमेत । स्तन्येक्षुरसशर्करोदकान्यतमेन वा आश्च्योतयेत् । पुनः पुनश्चास्य रुधिरमवसेचयेत् सिराव्यधेन जलौकोभिश्च । घृतमण्डः शर्करामधुरनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तः सिद्धो नस्यमिति ।

(संग्रहे)

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन वाणुना ॥ ४४६ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।
सर्पिर्युतं स्तन्यपिष्टमञ्जने च महौषधम् ॥ ४४७ ॥

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान्मल्लकसम्पुटे ।
दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ॥४४८॥

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ।
सेकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्वाथत्रिवृद्घृतैः ॥ ४४९ ॥

श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं तान्तवे स्थितम् ।
उष्णाम्बुना प्रमृदितं सेकः शूलहरः परम् ॥ ४५० ॥

सन्धावाथ मधुञ्जीव धर्षरागाश्रुरुग्धरान् ॥ ४५१ ॥

शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृतार्कैः शम्यापत्रैः धूपितं तद्यवैश्च ।
नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षं वेदनाश्वातितीव्राः ॥४५२॥

उदुम्बरफले लोह्रे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।
साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुघर्षजित् ॥ ४५३ ॥

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।
घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ४५४ ॥

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतोषधवेदने ।
स्तन्येनाश्च्योतनं कुर्यात्त्रिः परं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ४५५ ॥

(वाग्भटे)

अबद्धास्थि सहकारमांसं त्रिफलत्वच समतान्नचूर्णपीपरसैन्धवोपेतं गव्येन दध्ना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे लेपयेत् । शुष्कं शुष्कं तथैव पिष्ट्वा पुनर्लेपयेत् । एवत्सप्तभिः सप्ताहैः पिण्डाञ्जनं कृतं सर्वाक्षिपाकाश्रुघर्षशोफरागनर्मोपचयघ्नम् । इदमपि शोफानुवृत्तौ पुनरसावसेकः शिरोविरेकश्च ।

(प्रमदे)

अम्लोपिते मधुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ।
उक्लिष्टाः कफपित्तास्रानिचयोत्था. कुकूणकः ॥ ४५६ ॥
पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो बिसः ।
पोथक्यम्लोपितोत्पारयाः स्यन्दमन्थाः विनानिलात् ॥४५७॥
एतेऽष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ।
चिकित्सा पृथगेतेषां स्व स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ॥ ४५८ ॥
पिल्लीभूतेषु सामान्यादथ पिल्लाक्षिरोगिणः ।
स्निग्धस्य छर्दितवतः सिराव्य गहृतासृजः ॥ ४५९ ॥
विरिक्तस्य च नर्मान्तु निर्लिखेदाविशुद्धितः ।

(वाहटे)

सकृल्लेखनादशुद्धौ पुनर्लेखयेत् । अञ्जकाभिश्च ग्राहयेत् । तुवरिकाफलत्रयरोचनाक्वाथेन मधुमता सायं प्रातः सदा प्रक्षालनं अञ्जनान्ते च कषायपु नपछनकषायेण ।

(सद्गहे)

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च त्रिंशति. ।
त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४६० ॥
पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।
तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४६१ ॥
करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ।
संक्षुद्य साधयेत् क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ४६२ ॥
अञ्जनं पिल्लभपथ्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।
रसाञ्जनं सर्जरसो रीतिपुष्पं मनःशिला ॥ ४६३ ॥
समुद्रफेनं लशुनं गैरिकं मरिचानि च ।
अञ्जनं मधुना घृष्ट क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ४६४ ॥

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ।
भावितं वस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ४६५ ॥

सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्खनाभयः ।
मताम्ररजसो वर्तिः पिल्लशुक्रकनाशनी ॥ ४६६ ॥

अलं च सौवीरकमञ्जनं च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥

(वाहटे)

सुरसारसपिष्टैर्वा वचार्कं देवदारुभिः ॥ ४६७ ॥

(संग्रहे)

कुण्डलिकाफलसलिलं द्विकंसघृष्टं समेतगृहधूमम् ।
मधुतैललवणयुक्तं हिनस्ति पिशिताश्रितामक्ष्णोः ॥ ४६८ ॥

(अमृताञ्जलौ)

चिञ्चानिम्बकरञ्जताललवणीकुण्डल्यलर्कोद्भव-
स्तैलव्योषयुतो रसः सलवणः सक्षौद्रकर्पूरकः ।
कारञ्जेन नवेन ताम्रमयके दण्डेन घृष्टोऽञ्जनं
शोफक्लेदविदाहरागजिदिदं पिल्लापहं शस्यते ॥ ४६९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

चिञ्चापत्रस्वरसे परिपिष्टा दृषदि लवणमृत्स्नासौ ।
गुलिकीकृतार्मकण्डूस्यन्दाधिमन्थतिमिरपिल्लघ्नी ॥ ४७० ॥

घृतमरिचौ हुताशभ्रंशौ पिष्ट्वातिमसृणमाज्येन ।
पिल्लाविलमक्ष्यक्तं मासात् घनपक्ष्ममालं स्यात् ॥ ४७१ ॥

मधुकररसबहुभावितचेलमपीधूसरं नवनीतम् ।
मूत्रे पिष्टमजाया हन्याद् पिल्लं बहिर्लेपात् ॥ ४७२ ॥

अतिपुरुषायुषमाक्षं मूलं ताम्रे निघृष्टमम्लेन ।
अञ्जनमतुल्यमखिलां पिल्लायां हन्ति नेत्ररुजाम् ॥ ४७३ ॥

सितकुसुमवेगगन्ध्या मूलं ताम्रे निघृष्टमम्लेन ।
अञ्जनमतुल्यमेतत् तिमिरार्जुनवर्त्मरोगपटलेषु ॥ ४७४ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदार्वीरसेन
श्वेतं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था
श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थे मषी सा ॥ ४७५ ॥

कार्पासमूलजं भस्म योषित्क्षीरेण घर्षयेत् ।
कंसे ताम्रेण पिल्लाक्षे तदञ्जनमनुत्तमम् ॥ ४७६ ॥

षडङ्घ्रितोयेन पिचुं सुभावितं
दग्ध्वा शरावद्वितयेन कज्जलम् ।
आदाय तुल्यामय कांस्यकिङ्किणीं
पिष्ट्वाजमूत्रेण ततोऽमुनाणुशः ॥ ४७७ ॥

सम्मिलितं तद्द्वितयं महिषीनवनीतसंयुक्तम् ।
कंसनिघृष्टं बहुशः पिल्लामयमाशु नाशयति ॥ ४७८ ॥

मन्दिरधूमं कंसे कुण्डलिकाफलरसेन संघृष्टम् ।
महिषीनवनीतयुतं क्षपयति पिल्लाक्षमस्यक्ता ॥ ४७९ ॥
(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलास्थिभवं बीजं निम्बकं चालं पृथक् पृथक् ।
पथ्या धात्री हरिद्रा च कुण्डली द्विगुणं पृथक् ॥ ४८० ॥

इष्टकारेणुलवणमृद्वल्लीनिम्बपल्लवम् ।
त्रिगुणं चपलासिन्धुनागसूतं चतुर्गुणम् ॥ ४८१ ॥

पञ्चैव पञ्चलोहं तु गोनागक्षारतीक्ष्णकम् ।
चतुष्पलं स्यात् स्फटिकं षट्पलं च शिलाह्वयम् ॥ ४८२ ॥

पलार्द्धं पलमात्रं वा सर्वं पिष्ट्वा रसैर्भिषक् ।
तिन्तिणीलवणीनिम्बशृष्टिर्मोर्वी च सातला ॥ ४८३ ॥

यक्षाक्षी च तदुद्भूतैः कंसपात्रे प्रलेपयेत् ।
सप्ताहे समतिक्रान्ते तत्रैव परिशोषयेत् ॥ ४८४ ॥

पुनः संचूर्ण्य संयुञ्ज्याच्छिलामात्रं रसाञ्जनम् ।
मर्दयन्नवनीतेन माहिषेण समेन तैः ॥ ४८५ ॥

एतदौदुम्बरे कांस्ये आश्मे वा भाजने स्थितम् ।
पिल्लादीनि निहन्त्याशु वर्त्मरोगान् सुदारुणान् ॥ ४८६ ॥
(सिद्धयोगे)

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ ४८७ ॥

चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ४८८ ॥

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।
पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ४८९ ॥

मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
शाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गलं डाडिमं सिताम् ॥ ४९० ॥

सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसम् ।
आतपत्रं पदत्राणं विधिवद् दोषशोधनम् ॥ ४९१ ॥

वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणानि च ॥ ४९२ ॥

विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

(भा॥इ॰)

ताम्बूलचंक्रमणशाकजलाभिषेक-
पानीयमैथुनपरागबहुप्रलापान् ।
तेजोनिरीक्षणदिवाकरधामधूम-
वातानिहाक्षिगदिनः परिवर्जयेयुः ॥ ४९३ ॥

निष्पावानपि मूलकदधिमयक्षारशुक्तपिष्टान्नान् ।
पिण्याकतक्रकाञ्जिकफकुलत्थांश्च वर्जयेन्नेत्रार्थी ॥ ४९४ ॥

ग्राम्यधर्मो रजो धूमः स्वेदो वातातपौ हिमः ।
निद्राच्छेदो दिवास्वप्नः सलिले चातिमज्जनम् ॥ ४९५ ।

क्षुधया सततं पीडा सततं चातिभोजनम् ।
इत्येते द्वादश बाधा विवर्ज्याश्चक्षुरिच्छता ॥ ३९६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लवणानि तथैवाम्लं कटुकं च विवर्जयेत् ।
माषसूपं तिलकृतं पिष्टमौरभ्रमामिषम् ॥ ४९७ ॥

अभिष्यन्दि च यत्किञ्चित् सदा तत्परिवर्जयेत् ।

(चतुष्पष्टी रोगाधिकारणे)

वल्लूरं माषसूपं च मत्स्यान् सर्वांश्च शुक्तकम् ॥ ४९८ ॥
लकुचं करमर्दं च पक्वं तालफलं तथा।
त्रपुसान्यालुपांश्चैव कर्कारु च विवर्जयेत् ॥ ४९९ ॥
कपित्थं मातुलुङ्गं च बिसमाम्रमरुष्करम् ।
शृङ्गिबेरं करञ्जं च शिग्रुमापक्वमूलकम् ॥ ५०० ॥
शुष्कशाकानि सर्वाणि दध्युदश्विच्च वर्जयेत् ।
करीरगुम्भवल्लूरफञ्जीनालीककलायकम् ॥ ५०१ ॥
मूषिकाश्रावणीसेलुनालीशाकं च वर्जयेत् ।
आजंमांसं तथा मद्यं तथौरभ्रं तथा मूत्रम् ॥ ५०२ ॥
दधि तक्रमपि क्षीरं सर्वं शुक्तं विशेषतः ।
मद्यं पिष्टमयं चैव सर्वं च तिलसंस्कृतम् ॥ ५०३ ॥
अभिष्यन्दीनि सर्वाणि गुरूणि च विशेषतः ।
नात्यश्नीयात् सदा प्राज्ञो मधुरे भक्ष्यभोजने ॥ ५०४ ॥
अभिष्यन्देषु सर्वेषु शुक्लेषु तिमिरेषु च ।
पयो विधिभृतं शीतं सदैवानुपिबेत् सुखम् ॥ ५०५ ॥
तथामलकसंघृष्टमम्लार्थमुपकल्पयेत् ।
काममाम्रातकं दद्यात् डाडिमं चाम्लशीलितः ॥ ५०६ ॥
शालयश्च पुराणा ये लघवश्चक्षुषो हिताः ।
व्रीहयो यवगोधूमा नीवाराः कोरदूषकाः ॥ ५०७ ॥
मुद्गान् मसूरान् सूपार्थे तुवरीं चैव योजयेत् ।
कुलत्थयूष सघृतं सूपवर्जमुपाहरेत् ॥ ५०८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कृष्णाश्वाः कृष्णवत्सायाः गोः पयः सर्पिरेव च ॥ ५०९ ॥
पानेऽक्षितर्पणे नस्ये परमं चक्षुषे हितम् ॥ ५१० ॥

(चक्रदत्ते)

तस्मिन् वातजे कर्णशूलेऽर्धावभेदकस्तम्भश्रोत्रशून्यताश्चिराच्च पाकः । पक्वे त्वल्पलसीकास्रावश्च । पित्तजे दाहश्वयथुज्वराः, शीघ्रपाकः । पक्वे तु पीतास्रावश्च । कफजे मूर्धादिगौरवकण्डूशोफमन्दरुजा, उष्णेच्छा । पक्वे तु श्वेतघनास्रावश्च । रक्तादभिघातादिदूषितात् पित्तलिङ्गं च, किञ्चिद् वातिकलिङ्गं च शूले स्यात् । सन्निपातजे शोफो ज्वरः, तीव्ररुजाः, श्रोत्रजाड्यं । पक्वे घनसितासितरक्तपूयस्रुतिश्च । वायुना कर्णनादः । कफानुगो वायुरुपेक्षितो नादो वा कृच्छ्रादुच्चैःश्रुतिं क्रमाद् बाधिर्यं च कुर्यात् । तद् बाधिर्यम् । वायुशोषितेन कफेन स्रोतोलेपात् रुजा गौरवं पिधानं च स्यात्, स प्रतिनाहः । कफाच्छ्रोत्रे कण्डूस्तदाख्यः । कफात् कर्णशोफस्तदाख्यः । पित्तविदग्धेनकफेन सपूतिक्लेदः कर्णः, पूतिकर्णः । वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजाः क्रिमयः, खादन्तस्तीव्ररुजाः कुर्युः, स क्रिमिकर्णकः । कण्डूयनात् कर्णे क्षते जाते पूर्वलिङ्गः क्षतविद्रधिः स्यात् । कर्णजातविद्रध्यर्शोर्बुदाः तदाख्यया स्मृताः । तेषु रुक्, पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च जायते । गर्भे वातसङ्कुचिता शष्कुली कूचिकर्णः । गर्भजः पिप्पलीसमो मांसाङ्कुरः पिप्पल्याख्यः । सन्निपातात् सवर्णः सरुजः शोफो विदारिका, सा चोपेक्षिता पक्वा कटुतैलसमस्रुतिः, कृच्छ्राद्रूढा च सङ्कुचिता कर्णशष्कुली स्यात् । वायुना पालिशोषस्तदाख्यः । वायुना तन्त्रीव कृशा दृढा च पाली तन्त्रिका । चिरं विमुच्य सहसा वर्धितेकर्णे वायुना परिपोटयानरुणः शोफः परिपोटः । गुर्वाभरणभाराद्यैः सरुग्दाहरागस्फोटपाकक्लेदः पित्तरक्तजः शोफो उत्पाताख्यः । वातकफात् सवर्णः कण्डूमान्नीरुजः पालिशोफ उन्मन्थाख्यः । दुर्विद्धकर्णे वर्द्धिते सकण्डूरुग्दाहपाकः सन्निपातश्वयथुर्दुःखवर्धनाख्यः । कफासृक्क्रिमिजाः सकण्डूरुक्लेदाः पिटकाः लिह्याख्याः । ताः उपेक्षिताः पालीं लिह्युः ॥

(तन्त्रान्तरे)

पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः ।
एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यांस्तु साधयेत् ॥ ५१७ ॥

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागशः ।
कर्णशूले पवनजे पिबेद् रात्रौ रसाशनः ॥ ५१८ ॥

वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णे स्विन्नं च पूरयेत् ।
पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ॥ ५१९ ॥

तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ।
रसैःकवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ॥ ५२० ॥

गणे वासहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ।
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ॥ ५२१ ॥

महतः पञ्चमूलस्य काष्टात् क्षौमेण वेष्टितात् ।
तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ॥ ५२२ ॥

योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् काष्ठात् कुष्ठाच्च सारलात् ।

(वाहटे)

अश्वत्थपत्रस्वरसवन्महावृक्षस्वरसोऽपि योज्य इति ।श्रेयसीदेवदारु-काकोलीकुष्ठनिकुम्भबीजैः क्षीरपिष्टैस्तिलयुक्तैः कर्णं बहिर्लेपयेत् । सर्व-धान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकां एरण्डपत्रावच्छादितं कर्णे स्वेदार्थं प्रणयेत् । पुनः पुनश्च नाडीस्वेदान् पिण्डस्वेदांश्च । वातव्याधिप्रति-श्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥

(संग्रहे)

सपदि तु सर्षपतैलं विजयति कर्णोदयं शूलम् ।
सुरतरुसर्षपसिद्धं तिलजं वा सिन्दुवाररसे ॥ ५२३ ॥ ॥

(सिद्ध०)

रसोनं रविपत्रेण पुटपक्वं प्रसाधयेत् ।
कदुष्णस्तद्रसः सद्यः कर्णशूलविनाशनः ॥ ५२४ ॥

वाहटे

तीव्रशूलार्दिते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
बस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ५२५ ॥

(सिद्धसारे

वर्जयेच्च शिरःस्नानं शीताम्भःपानमह्न्यपि ।
पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत् ॥ ५२६ ॥

द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२७ ॥

(वाहटे)

माक्षिकं वा। मधुकपद्मककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः॥

(संग्रहे)

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे।
लशुनार्द्रकशिग्रूणां शुरंग्या मूलकस्य च ॥ ५२८ ॥

कदल्याश्च रसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे।
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ॥ ५२९ ॥

सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान्।
स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ॥ ५३० ॥

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत्।
शुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ॥ ५३१ ॥

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलञ्च पूरणम्।
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ॥ ५३२ ॥

(वाहटे)

रसाञ्जनमार्कववैजयन्तीशिग्रुलशुनार्द्रकसुरह्लीमूलकदलीनां वा पृथक्समस्तानां रसेन मधुना वा रक्षोघ्नतैलेन वा कर्णं चास्य पूरयेत्। धान्याम्लक्वथितदशमूलबाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत्। कफघ्नांश्च गण्डूषान् धारयेत्।

(सङ्ग्रहे)

रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां चाशु विमोक्षयेत्।
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ॥ ५३३ ॥

युंज्याच्छालीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत्।
स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं च द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ॥ ५३४॥

पुरेण धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत्।
शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ॥ ५३५ ॥

नादबाधिर्ययोः कुर्यात् वातशूलोक्तमौषधम्।
श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥ ५३६ ॥

(वाहटे)

बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् । इतरत् तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोबस्तिबस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबन्धमवेक्ष्य साधयेत् । तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव विरेचयेत् । कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् । कर्णासन्नं जलौकोभिः । ततो बस्तिकर्ममूर्धतैलनस्यधूमान् कर्णपूरणं च शीलयेत् । तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण क्वाथयेत् । तेन क्वाथेन सितामधुकबीजकबीजकल्केन च पयोयुक्तं तैलं विपाचयेत् । तत्तैलमुष्णं शीते बिल्वक्वाथे प्रक्षिप्य मन्थयेत् । यावत् पिण्डीभूतमुद्धृत्य चैतत् पुनरन्यत्र बिल्वोदके मन्थयेत् । ततश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि मधुकगन्धचन्दनगर्भे साधितमाशु कर्णपूरणात् बाधिर्यं नाशयति ॥

(संग्रहे)

एरण्डशिग्रुतरुणमूलकारपत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ ५३७ ॥
यष्ट्याह्वक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५३८ ॥
पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिसित्वक्स्वर्चिकोषणैः ।
सशुक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्रावसुतिनादनुत् ॥ ५३९ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिग्रुरसाञ्जनम् ॥ ५४० ॥
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैन्धवम् ।
भूर्जग्रन्थि बिडं मुस्ता मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ५४१ ॥
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ।
पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ॥ ५४२ ॥
कण्डूक्ष्वेळनबाधिर्यपूतिकर्णत्वरुक्क्रिमीन् ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ॥ ५४३ ॥
यदि शुष्काविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ।
सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥ ५४४ ॥

(वाग्भटे)

कर्णशूलः प्रणादश्च बाधिर्यं क्ष्वेल एव च ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्य भेषजं विदुः ॥ ५४५ ॥
(सुश्रुतार्दौ)

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशोधनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत्, मातुलुङ्गरसस्य वा, सशुक्तक्षौद्रसैन्धवस्य । शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ततो घृतमण्डेन पूरयेत् । नस्यं च शीलयेत् ।
(समदे)

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्ड्वां कफापहम् ।
नस्यादि तद्वच्छोफे च कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ५४६ ॥
कर्णस्रावोदितं कुर्यात्पूतिक्रिमिककर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्रिमिकर्णके ॥ ५४७ ॥
(वाहटे)

विशेषतस्त्वत्र क्रिमिघ्नो विधिः, तथा सर्षपतैलेन पूरणं, हरितालचूर्णनता गोमूत्रेण वा, वार्ताकबीजेन धूपनम् ।
(समदे)

धूपन कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ।
कर्णक्ष्वेले हितं तैलं सार्षपं चैव पूरणे ॥ ५४८ ॥
(वाहशुद्वा)

बस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेन समन्वितम् ।
सशब्दक्लेदवाहे च पूतिकर्णे च शस्यते ॥ ५४९ ॥
वरणार्ककपित्थाम्रजम्बूपल्लवसाधितम् ।
पूतिकर्णं हरेत्तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ५५० ॥
(सिद्धसारे)

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
पूरणं पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ५५१ ॥
(वाहशुद्वा)

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रियाः ।
पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ५५२ ॥
अर्शोऽर्बुदेषु नासावद्, आमा कर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत् साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ५५३ ॥

पालिशोपेऽनिलश्लेष्मशूलान्नस्यलेपनम् ।
स्वेदं च कुर्याद् स्विन्नां च पालिमुद्वर्तयेच्चिलैः ॥ ५५४ ॥
प्रियालबीजयष्ट्याह्वहयगन्धायवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ५५५ ॥
शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालिनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ५५६ ॥
पालिं छित्वा तु संक्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
याप्यैवं तन्त्रिकाख्यापि परिपोटेऽप्ययं विधिः ॥ ५५७ ॥
उत्पाते शीतलैर्लेपो जलूकाहृतशोणिते ।

(वाहटे)

उन्मन्थे तीक्ष्णैः शिरोविरेकः । तिलसर्षपलोध्रहरिद्राद्वयैरुद्वर्तनम् । परिलेहिकायाः कर्णपाल्यास्तालीसतमालैलाकट्फलरसाञ्जनैर्लेपः । तालपत्र्यश्वगन्धार्कसैन्धवनावल्गुजवाजिगुरसलाङ्गलिकाभिर्गोधाकुलीरवसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यञ्जनम् । तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसाञ्जनशिरीषैः ।

(संग्रहे)

दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचनम् ॥ ५५८ ॥
लाक्षाविडङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
स्विन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ५५९ ॥
पिलुक्षारैरालिम्पेद्‌रजनीमूत्रकल्किनैः ।
कीटजैर्गुदिकारञ्जबीजशम्याककल्कलैः ॥ ५६० ॥
अथवाभ्यञ्जने वर्ग्यो कटुतैलं विपाचयेत् ।
मनिश्यपत्रमरिचमदनैर्लेदिराव्रणे ॥ ५६१ ॥

(वाहटे)

सर्वेषु च पालिरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यङ्गस्वेदनस्याग्निविसर्पणानि यथार्हं प्रयुञ्जीत । कृष्णानां गोधारगरसमाभिः ।

(संग्रहे)

निर्गुण्डिजातिरविभृङ्गरसोनरंभा-
वार्ताकशिग्रुसुरसार्द्रककारवल्यः ।
तेषां रसे तिलजं शृतमाशु नाद-
बाधिर्यशूलमपहन्ति च पूतिकर्णम् ॥ ५६२ ॥
(योगामृते)

निर्गुण्डीरविशिग्रुमौर्वितुलसीधुर्धूरतालोद्भवे
रम्भावर्वरमूलकालिरजनीगृष्ट्यार्द्रकोत्थे रसे ।
राज्युग्रालशुनकुष्ठपटुभिर्व्योपाग्निसर्जैः शृतं
तैलं बस्तजलेन कर्णजगदान् षड्विंशतिं नाशयेत् ॥

आजे मूत्रे साधितं बिल्वमज्जा दध्ना चैतत्तैलमाशु व्यपोहेत् ।
कर्णस्रावं पूतिकर्णं सशूलं बाधिर्यं च क्ष्वेळनं कर्णगूथम् ॥
(ग्रन्थान्तरे)

कुष्ठशुण्ठीवचादारुशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
बस्तमूत्रे शृतं तैलं पूरणाच्छ्रवणार्तिजित् ॥ ५६५ ॥
(सिद्धसारे)

सौवीरशुक्तार्द्रकमातुलुङ्गमांसीरसैर्गुग्गुलुसैन्धवैश्च ।
विपाच्य तैलं कटुकं निषिञ्चेत् तत्कर्णयोः कर्णरुजोपशान्त्यै ॥
(वररुचि)

तरुणं कार्पासफलं पिष्ट्वा तैलं विपाच्य तद्बिन्दून् ।
श्रवसि निदध्याद्विद्वान् वाञ्छति यदि पूयमुन्माष्टुम् ॥ ५६७ ॥
(काञ्चीपुरवासी-)

रम्भार्कपत्रस्नुक्छिग्रुकन्दनिर्गुण्डिकार्द्रकात् ।
मौर्वीसोमलतापीलुगोकर्णलशुनाद् रसैः ॥ ५६८ ॥

मस्त्वजामूत्रधान्याम्लैः पृथक्प्रस्थं समन्वितैः ।
पक्वं सर्षपतैलं च चतुर्थांशसमन्वितम् ॥ ५६९ ॥

वचाविषतुरुष्काण्डहिङ्गुसिन्धुनतामयैः ।
कुलीरक्षीरसंयुक्तैः पृथक् सम्यक्पलोन्मितैः ॥ ५७० ॥

सम्यक् सिद्धं परिस्राव्य स्थापयेच्छुद्धभाजने ।
एतत्तैलं नरेन्द्राणां कर्णरोगविनाशनम् ॥ ५७१ ॥

विशेषतः कर्णशूलं बाधिर्यं कर्णपूयताम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं तैलं वैद्यानां कीर्तिकृत् परम् ॥ ५७२ ॥
(आश्विनीये)

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
शुद्धासं लगयेच्छ्रे सयच्छिद्रे विशोधनम् ॥ ५७३ ॥
(वाहटे)

त्र्यहाच्चतुरहाद्वा सलिलेन परिषिच्य पिचुं सूत्रं चापनयेत् न चाशुद्धरक्तं अतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं सन्दध्यात् । कर्णे वोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत् ।

न घस्मरस्य नात्युष्णेनाविशुद्धतनोरपि ।
(संग्रहे)

सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत्पिचुम् ॥ ५७४ ॥
सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समस्थिरम् ।
सुपक्ष्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५७५ ॥

जलशूकं स्वयंगुप्तारजन्यौ बृहतीफलम् ।
अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५७६ ॥
मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकामसपर्णजम् ।
छुच्छुन्दरीकालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७७ ॥
जतुका जलजन्मा च तथा शाबरकन्दकम् ।
एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५७८ ॥
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।
(वाहटे)

भूमिकदम्बस्वरसे दाडिमकल्केन तिलसमांशं वा ।
कर्णकुचलिङ्गयोनीर्विवर्धयति यथेष्टमालेपात् ॥ ५७९ ॥
कर्णाद्यभिवृद्धिः स्यात्कपित्थफलतालपत्रिकापुरतात् ।
महिषीक्षीराद्युद्धृतदधिमरभवाज्यलेपेन ॥ ५८० ॥
अश्वगन्धा तथाल्यागुचन्दनं चैव पेषयेत् ।
सर्षपैः सह तत्कल्कैः कर्णवर्द्धनमुत्तमम् ॥ ५८१ ॥
नवनीतं वचामूलं मापसक्तु तथैव च ॥ ५८२ ॥

पद्मपत्रं शताह्वा च लेपयेत् प्रमदास्तनम् ।
स मंवर्धयति क्षिप्रं प्रयोगात् सप्तरात्रतः ॥ ५८३ ॥
(चन्द्रटे)

कुटचं करवीरं च लाङ्गलीकन्दचित्रकम् ।
अश्वगन्धामपामार्गं तिलतैलेन चूर्णितम् ॥ ५८४ ॥

कर्णवर्द्धनमेतत्तु लेपनात् स्तनवर्धनम् ।

तुलसीजलशूककुक्कुटाण्डं
बृहतीभिश्च वराहकर्णमेतत् ।
महिषीघृतगोघृतेन सिद्धं
ध्वजकर्णस्तनवर्धनं करोति ॥ ५८५ ॥

भूमिकदम्बस्य रसः कृष्णतिलं माहिषं च नवनीतम् ।
दिनकरकिरणविपक्वं करोति पटहोपमं कर्णम् ॥ ५८६ ॥
(अन्या तरे)

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पालिशोषे प्रकीर्तितान् ॥ ५८७ ॥
(सक्षुटे)

कर्णेऽम्बुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयेत वा ॥ ५८८ ॥

कीटे स्रोतोगते कर्णे पूरयेल्लवणाम्बुना ।
शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ॥ ५८९ ॥

अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ।
छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ ५९० ॥

त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ।
सीव्येद्गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ॥ ५९१ ॥

नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरित्वचम् ।
कपोलबन्धं संदध्यात् सीव्येन्नासां च यत्नतः ॥ ५९२ ॥

नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ।
आमतैलेन सिक्त्वा तु पत्तङ्गमधुकाञ्जनैः ॥ ५९३ ॥

शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
ततो मधुघृताभ्यक्तं पथ्याचारिकमादिशेत् ॥ ५९४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ॥

पृथग्दोषैर्निचयात् रक्तेन च पञ्च प्रतिश्यायास्तथा दुष्टप्रतिश्याय, भृशक्षव, नासाशोष, नासानाह, घ्राणपाक, नासास्राव, पीनस, दीप्ति, पूतिनास, पूयरक्त, पुटक, नासार्शो नासार्बुदा इत्यष्टादश नासागतरोगाः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ ५९५ ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धाः वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ ५९६ ॥
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातजे प्रतिश्याये भृशक्षवमुखशोषस्वरसाददन्तकर्णशिरोरुजश्चिरात्पाकः शीताच्छकफस्रुतिश्च ।

पित्तजे तृट्ज्वरघ्राणपाकास्ताम्रोष्णपीतास्रावश्च । कफजे कासश्वासारुचिवमिगुरुमाधुर्यं शुक्लघनस्रुतिश्च ॥

सर्वजः सर्वलिङ्गोऽकस्माद्वृद्धिहानियुतश्च । रक्तजे श्वासपूतित्वमस्रस्रुतिः श्रोत्रादिषु कण्डूः पित्तलिङ्गं च । उपेक्षया सर्वे दुष्टतां यान्ति । तस्मिन् दुष्टप्रतिश्याये यथोक्तोपद्रवाधिक्यमग्निमान्द्यज्वरश्वासकासोरःपार्श्वरुजो गुरुपूतित्वं पूयाभासितारक्तग्रथितकफस्रुतिः, क्रिमिप्रादुर्भावश्च । सर्वेषु पक्वेषु गात्रलाघवं क्षवथुशमः पीतघनकफस्रुतिर्गन्धरसज्ञानं च लिङ्गम् । तीक्ष्णाघ्राणादिना तृणादिभिरन्यैर्वातकोपनैर्नासातरुणास्थ्नि विघट्टिते वायुः क्रुद्धो रुद्धगतिर्भृशं क्षवथुं कुर्यात् । स भृशक्षवः । वायुः सकफो नासास्रोतः शोषयन् कृच्छ्रोच्छ्वासं धूमपूर्णमिवात्मत्वं कुर्यात्, असौ नासाशोषः । कफरुद्धेन वायुना नासानद्धत्वं नासानाहः, तत्र निश्वासोच्छ्वासरोधात् स्रोतः पिहितमिव स्यात् ।

पित्तेन नासान्तस्त्वङ्मांसपाकस्सदाहशूलो घ्राणपाकाख्यः । कफादच्छजलाभिस्रावो नासास्रावः, स तु निश्यधिकः । कफो नासास्रोतो रुद्ध्वा सघुर्घुरुच्छ्वासं पीनसाधिकवेदनमपीनसं कुर्यात् । तेनास्थावेरिव नासा सदा क्लिन्ना, पिच्छिलपीतघनस्रावा च । रक्तेन नासा दग्धेव स्यात् । स्पर्शासहा धूमाभश्वासा दहतीव च सा दीप्तिः । गलतालुमूले दुष्टैर्मलैर्वासितो वायुः सकफो मुखनासिकात् पूतिर्निर्गच्छेत्, स पूतिनासः । निचयादभिघाताद्वा सशिरोरुग्दाहो नासान्तः पूयासृक्स्रावः पूयरक्ताख्यः । पित्तकफरुद्धेन मरुतान्तः शोषितः कफः पुटतां याति, तत्पुटकम् । नासाजातार्शोऽर्बुदानि सदाख्यानि ।

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसं प्रततं क्षुतम् ।
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥ ५९७ ॥
अष्टादशानामित्येषां यापयेद् दुष्टपीनसम् ।
सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ॥ ५९८ ॥
स्नेहनस्वेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ।
वासो गुरूष्णं सुघनं शिरसः परिवेष्टनम् ॥ ५९९ ॥
लघ्वम्लस्निग्धलवणमुष्णं भोजनमद्रवम् ।
धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ॥ ६०० ॥
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ।
बालमूलकजो यूपः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ॥ ६०१ ॥
कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ।
जिघ्रेच्चोरकतकार्वीवचार्तास्युपकुञ्चिकाः ॥ ६०२ ॥

(वाग्भटे)

पाचनार्थं च गुडार्द्रकक्षीरान्निकटुकाजमांसमद्याम्लभोजनानि । घृताक्तं सक्तुं धूमं च पिबेत् । पक्के, तु शिरोविरेचनमवपीडनं च युञ्ज्यात् ।

(सङ्ग्रहे)

व्योषतालीसचविकातिन्त्रिणीकाम्लवेतसम् ।
साग्न्यजाजीद्विपलिकमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥ ६०३ ॥

---

१. 'वाष्पुप' इति मुद्रितपाठः ।

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ।
पञ्चपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ॥ ६१५ ॥

(वाग्भटे)

महापद्मपलं वा नागरं वा पयसा पिबेत् । कृष्णादशमूलशुण्ठी यवैरण्डमूलक्वाथसिद्धेन पयसा उत्तमाङ्गं स्वेदयेत् । ससैन्धवं सर्पिर्वा शिरोविरेचनं च ।

(सङ्ग्रहे)

स्वेदनस्यादिकां कुर्याच्चिकित्सामर्दितोदिताम् ।
पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ ६१६ ॥

परिषेकान् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ।
कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ॥ ६१७ ॥

(वाग्भटे)

ततस्तीक्ष्णधूमकवलयवाक्षचणकप्रायाहारनाडीस्वेदैरुपाचरेत् । तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुविद्धो मुद्ग आहारः । यथासात्म्यं च रूक्ष-तीक्ष्णोष्णम् ।

कटुतीक्ष्णशृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ।

तीक्ष्णानि च निरूहानुवासनानि । अरिष्टांश्च पानार्थम् । एवमप्यशान्तौ हिङ्गुक्षारामरदारुविपक्वं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् । पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुञ्जीत ।

रक्तजे पैत्तिको रक्तपित्तोक्तश्च विधिः ।

(सङ्ग्रहे)

क्रियाभिराभिः प्रशमं नोपगच्छेद् यदा सदा ॥ ६१८ ॥
वयः कालं बलं वीक्ष्य सिरावेधमुपाचरेत् ।

(कृष्णात्रेये)

यक्ष्मक्रिमिक्रमं कुर्यान्न्यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ ६१९ ॥

(वाग्भटे)

क्रिमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

सर्पिर्मुस्ताहरिद्रानागरयवक्षारपूतीककरञ्जरेणुकाभिरजाविगोमूत्रदधिभिश्च सिद्धं पाययेत् दुष्टप्रतिश्याये ॥

(महायाने संग्रहे च)

क्षवथौ पुटकाख्ये च तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।
शुण्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ ६२० ॥
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ॥ ६२१ ॥

(वाहटे)

नासाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं
सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।
सर्पिष्पानं जाङ्गलैर्भोजनं च
यद्यान्यत् स्यात् क्लेदि शीतं हितं च ॥ ६२२ ॥

(सौश्रुते)

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजने रसैः ।
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ॥ ६२३ ॥

(वाहटे)

नासापाके पित्तहृत् संविधानं
कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं वा ।
हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च
साज्याः सेकाः योजनीयाश्च लेपाः ॥ ६२४ ॥

(सौश्रुते)

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिकं स्रुतौ ।
कफपीनसवत् पूतिनासापीनसयोः क्रिया ॥ ६२५ ॥
लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्लाहिङ्गुकणागुडैः ।
अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ॥ ६२६ ॥
शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।
सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ॥ ६२७ ॥

(वाहटे)

पूर्वोद्दिष्टे पूतिनासे च जन्तोः
स्नेहस्वेदौ स्रंसनं छर्दनं च ।
युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं लघु स्यात्
उष्णं तोयं धूमपानं च काले ॥ ६२८ ॥

तुलसीस्वरसे सिद्धं कुन्दुरुष्कभमन्वितम्।
पूतिनासं भृशं हन्यात्तैलं दुष्टजलस्रुतिम्॥ ६२९॥
गृञ्जनस्वरसे सिद्धं मुनिवृक्षरसेन वा।
तैलं सिद्धं समिन्धृत्थं पूतिनासमपोहति॥ ६३०॥
(हारिश्चन्द्रे)

सुरसव्योपकुष्ठैस्तु लाक्षाकट्फलयोजितैः।
सर्विलङ्गं पचेत्तैलं सार्षपं पूतिनासजित्॥ ६३१॥
(बिन्दुसारे)

विडङ्गसिन्धुयष्ट्याह्वदेवदारुपमन्वितैः।
पचेन्नामामयासिमं तैलं नस्यप्रयोगतः॥ ६३२॥
पूयरक्ते नवे कुर्याद्रक्तपीनमवत् क्रमम्।
अतिप्रवृद्धे नाडीवत् ॥ ६३३॥
(वाहटे)

अर्शांसि विधिवत्क्षारेणाग्निना वा दहेत्। स्थूलानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा दाहानन्तरं शीतां क्रियां योजयेत्।
(संग्रहे)

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालवणाग्निकैः।
कल्कितैर्घृतमध्वक्तां घ्राणे वर्तिं प्रयोजयेत्॥ ६३४॥
शिग्रुवाहिनावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत्।
(वाहटे)

चित्रकाग्निकसिन्धूत्थैर्बीजैश्च सुरसोद्भवैः॥ ६३५॥
कण्टकारीसमायुक्तैरर्कक्षीरसमन्वितैः।
चविकासहितैस्तुल्यैर्गोमूत्रपरिपेषितैः॥ ६३६॥
घ्राणोत्थानि हरेत्तैलमर्शांसि परिसाधितम्।
(बिन्दुसारे)

पक्वं सखण्टगण्डीरवाकुचीव्योषधान्यकैः॥ ६३७॥
भव्यक्षारयवक्षारवह्निधारैस्तु साधितम्।
घ्राणजानि हरेत्तैलमर्शांस्यभ्यञ्जनाद् ध्रुवम्॥ ६३८॥

अर्बुदं बडिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण मूले सर्वं छिन्द्यात्। ...ने चोच्छिद्यते। चेलप्रमृष्टे च व्रणं शलाकया दहेत् तैलेन वा।

अग्निदग्धं प्रक्षयेत्, ततः शिशिरैः प्रदेहैः। मांसमेदःसन्निपातार्शोऽर्बुदानि चैवं साधयेदिति।

हीनच्छेदात्पुनर्वृद्धिरतिच्छेदात्स्वरक्षयः।
गन्धाज्ञानं च वीसर्पो मूर्छा छिन्द्यादतः समम् ॥ ६३९ ॥
(संग्रहे)

निर्गुण्ड्या रसपात्रे तु तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
त्रिगन्धव्योषपर्पाभूजीरकद्वयसैन्धवैः ॥ ६४० ॥
मयूरबीजसहितैराजक्षीरेण तच्छृतम्।
नस्याभ्यङ्गाच्छिरःकर्णनासामयहरं परम् ॥ ६४१ ॥
(तन्त्रान्तरे)

हिङ्गुव्योषविडङ्गकट्फलवराकृत्नीदगगन्धान्वितैः
द्राक्षाहिमवतीकलिङ्गकयवैः पुष्पैस्तथा सौरसैः।
इत्येभिः कटुतैलमेतदनले मन्दे सम्पूत्र शृतं
पीतं नासिकया यथाविधि भवेन्नासामयेभ्यो हितम् ॥
(योगमुक्तौ)

इति नासारोगचिकित्सा।

मत्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम्।
माषसूपदधिक्षीरशुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ ६४३ ॥
अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम्।
धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् ॥ ६४४ ॥
क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणाः दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान्।

पृथग्दोषैः निचयेन रक्तेन मांसेन क्षतेन मेदसा चाष्टावोष्ठकोपास्तथा खण्डोष्ठार्बुदजलार्बुदा इत्येकादशोष्ठगता रोगाः। वाताद्द्विधाकृत ओष्ठः खण्डोष्ठः। वातजावोष्ठावपि स्तब्धौ महान्तौ कृष्णकर्कशावोष्ठौ। पित्तजे तीक्ष्णामर्दौ। सर्षपाभपिटकाचितौ महार्दौ। कफजे शीतावल्दौ गुरू सवर्णपिटकाचितौ च। निचयादनेकवर्णौ पूतिस्रुतौ विषमपाकिनौ च। रक्तजे रक्ताभौ मसृणौ रुधिरस्रुतौ च। अत्र रक्तघनात् खर्जूराभमर्बुदं स्यात्। मांसजे मांसपिण्डाभौ मक्षिका

च । मेदोजे मृदू सशोफकण्डूतैलाभक्लेदौ । क्षतजे ग्रथितौ पाटनयुतौ कण्डूलौ च । वातकफादोष्ठे जलबुद्बुदाभं जलार्बुदम् । अत्र मांसरक्तोष्ठार्बुदं निचयोष्ठकोपं च वर्जयेत् । शेषान् शस्त्रौषधैः साधयेत् ।

खण्डोष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ॥ ६४५ ॥
यष्टिज्योतिष्मतीलोध्रश्रावणीशारिवोत्पलैः ।
पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥ ६४६ ॥

(वाहटे)

वातज ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुसर्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यङ्गः । तेनैव समधुकचूर्णेन प्रतिसारणम् । तदभ्यक्तेन पिचुना प्रच्छादनम् । एरण्डपल्लवैः क्षीरोत्क्वाथितैः नाडीस्वेदः । खण्डोष्ठोक्तं नावनं शिरोभ्यङ्गश्च । पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्विस्रावणम् । पत्तङ्गयष्टीविसरुहाविपक्वं सर्पिरभ्यङ्गः ।

(संग्रहे)

तैः सिद्धं घृतमिति ।

(वाग्भटे)

रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रतिकुर्यात् । कफजे जलौकोभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्राव्य व्योषपाठायवक्षारस्वर्जिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।

(संग्रहे)

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ।
स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ॥ ६४७ ॥
प्रियङ्गुलोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ।
सक्षौद्रैर्घर्षणं तीक्ष्णैः छिन्ने शुद्धे जलार्बुदे ॥ ६४८ ॥
अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ।

(वाहटे)

हरिद्रालोध्रमधुकमालतीद्विहरेणुके ॥ ६४९ ॥
तगरैर्विपक्वं तैलं रोपणम् ।

(संग्रहे)

सस्नेहं दशमूलाम्बुगण्डूषः प्रचलद्द्विजे ।
तुत्थलोध्रकणा श्रेष्ठा पत्तङ्गमधुघर्षणम् ॥ ६५५ ॥
स्निग्धाः शील्याः यथावस्थं नस्यान्नकवळादयः ।

(वाहटे)

चन्दनपद्मकमधुकनिदारिकश्लेष्मनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकर्षभशर्कराणां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसाद्द्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्स्यगण्डूषप्रयोगात् परं दशननयनश्रवणबलकरम् ।

(सङ्ग्रहे)

तिक्ताब्दतेजनीपाठानिशाबुकुलोध्रकुष्ठजम् ॥ ६५६ ॥
ससमङ्गारजो घर्षात् दन्तकण्डूपसतोदाजित् ।

(सिद्धसारे)

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ॥ ६५७ ॥
सुखोष्णमथ शीतं वा तिलकल्कोदकं हितम् ।
खदिरायोमरापार्थसद्यन्त्यहिमाग्र्यकैः ॥ ६५८ ॥
गण्डूषोऽम्बुभृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ।

(वाहटे)

मदिराखदिरासनलोहमल-त्रिफलाककुभैरिमेदयुतैः ।
सलिलं क्वथितं तिलतैलयुतं दृढयत्यचिराच्चलितं दशनम् ॥

(तन्त्रान्तरे)

तैलं पक्वं समतलपोटरसे नाळिकेरदुग्धभवम् ।
वयसि गळितेऽपि दन्ता गण्डूषयतो न विगळन्ति ॥ ६६० ॥

(काञ्चीपुरवासी)

अधिदन्तकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम् ।
क्रिमिदन्तमिवोत्पाट्य वह्निनोपचरेत्ततः ॥ ६६१ ॥
अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।
अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ ६६२ ॥
क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

(वाहटे)

मूषाकर्परपाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणम् ॥ ६६३ ॥
सदा च दन्तधावनादीन् सेवेत ।

(सङ्ग्रहे)

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ ६६४ ॥
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ ६६५ ॥
गुळेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।
सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं क्रिमिशूलनुत् ॥ ६६६ ॥
हिङ्गुकट्फलकासीसस्वर्जिकं कुष्ठमेलजम् ।
रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ ६६७ ॥
(वाहटे)

एभिरेव च सिद्धं तैलं गण्डूषः । दृढमूढमूलमांसे सरुजे विस्रावणम् ।
(संग्रहे)

पाठादार्वीपीतिकारुष्करसमङ्गामुस्ताविक्तालोध्रतेजोवतीनाम् ।
चूर्णं क्षौद्रैर्घर्षणं दन्तमांसं पाकास्रावं तोदकण्डूं च हन्ति ॥६६८॥

क्षौद्राज्यकृष्णा वदनेन धार्या शूले द्विजानामथ वाकुचीनाम् ।
कल्कं तथा हिङ्गुरुरोष्णमत्र चाले द्विजानां बकुलास्थि तद्वत् ॥
(योगार्णवम्)

अजाजी शृङ्गिबेरं च विल्वकानि च सैन्धवम् ।
मधुतैलेन संपेष्य दन्ताग्रे सन्निधापयेत् ॥ ६७० ॥

गण्डीरमग्निना दग्ध्वा भस्म संगृह्य बुद्धिमान् ।
दन्तान्तरं मर्दयेत दन्तशूलविनाशनम् ॥ ६७१ ॥
फलैर्बृहत्यास्तैर्धूमः पिप्पल्यायेन तथैव च ।
अपनोदन दन्तानां सद्यः शूलं विनश्यति ॥ ६७२ ॥
(हारीते)

देवदारु च निर्गुण्डी शिग्रुमूलं पुनर्नवम् ।
अरिमेदत्वचं शुण्ठीं लशुनं गन्धकं तथा ॥ ६७३ ॥

पञ्चाङ्गुल पृथक् सद्यो दन्तमूलेन धारयेत् ।
दन्तरोगेषु सर्वेषु श्रेष्ठं शूले विशेषतः ॥ ६७४ ॥

सिद्धार्थकं नागकं चोष्मकं गन्धसर्षपान् ।
धारयेत्पाप्मुनान् कल्कं चूर्णं वा धारयेन्मुखे ॥ ६७५ ॥

कोष्णं शुक्तेन मूत्रैर्वा मण्डेनोष्णोदकेन वा ।
दन्तशूलं हरेद् घोरं विद्रधिं पिळकार्बुदान् ॥ ६७६ ॥
अधिजिह्वोपजिह्वे च श्लेष्मास्रावाधिमांसकम् ॥

(योगे)

अतिमदाते द्विजशूले तदुपरि संस्थाप्य रामठं विदहेत् ।
एवमिह गण्डीरोत्थक्षारेण विमर्दयेदथवा ॥ ६७७ ॥

(सिद्धयोगे)

चलपोटकतैलम् ।

रामठलवणोपेतं तैलं यन्नालिकेरस्य ।
चलपोटकरमसिद्धं चलदन्तशूलापहं सद्यः ॥ ६७८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

गण्डूष ।

तोयेन शुण्ठीपक्वेन कल्कीकृत्य तिलानथ ।
तेन कोष्णेन गण्डूषो विधेयो दशनार्तिषु ॥ ६७९ ॥

(योगे)

नस्यम् ।

नस्यं जीमूतोत्थैः सलिलकणैः पञ्चपैः कृतं विदुषाम् ।
विजयालय इव निखिलां द्विजपीडामाशु नाशयति ॥ ६८० ॥

(काशीपुरवासी)

दन्तमुद्धृत्य दाह ।

चलन्तं वा पतन्तं वा बलवद्वेदनान्वितम् ।
दन्तमुद्धृत्य तन्मूलं तैलाग्निभ्यां विनिर्दहेत् ॥ ६८१ ॥

(महायाने - सिद्धसारे च)

दन्तोद्धरणविधि ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।
एवमप्युद्धरेद्दन्तं पूर्वं मूलाद् विमोक्षितम् ॥ ६८२ ॥
सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।

गण्डूषादयः ।

तैलं सगन्धयाहरजो गण्डूषो मधु वा ततः ॥ ६८३ ॥

ततो विदारीयष्ट्याह्वशृङ्गाटककशेरुभिः ।
तैलं दशगुणक्षीरसिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ ६८४ ॥

दन्तुद्धरणम् ।

कृशदुर्बलवृद्धानां बालाबालानां च नोद्धरेत् ।
नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ ६८५ ॥
एषामप्युद्धृते स्निग्धः स्वादुः शीतक्रमो हितः ॥

(वाहृते)

हनुमोक्षसमुद्दिष्टां कुर्यादर्दितवत् क्रियाम् ॥ ६८६ ॥
उद्धृते चोत्तरे दन्ते समूले स्थिरबन्धने ।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ॥ ६८७ ॥
काणः संजायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद् भिषक् ॥ ६८८ ॥

दन्तरोगिणां वर्ज्यानि ।

फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ ६८९ ॥

(पाठशुद्धौ)

दन्तमूलगता रोगाः ।

सीतादोपकुशदन्तपुप्पुटदन्तविद्रधिसुषिरमहासुषिराधिमांसक-
विदर्भास्तथा पूयवहाः पञ्चनाड्यः इति त्रयोदश दन्तमूलगता रोगाः ।
कफासृग्भ्यां दन्तमांसं पूतिमृदुक्लिन्नासितमकस्मादस्रयाहि शीर्यते च
स सीतादः । पित्तासृगुत्थः पाक उपकुशाख्यः । तत्र दन्तमांसं
दह्यते सोत्सेधं सकण्डुरक्तं रक्तवाहि च, दन्ताश्च चलाः मन्दरुजाः
मुखं च पूति स्यात् । द्वयोस्त्रिषु वा दन्तेषु कफासृग्भ्यां कोलास्थि-
निभः शीघ्रपाकः तीव्ररुक् शोफो दन्तपुप्पुटकाख्यः । दन्तमांसे मांसै-
रन्तर्बहिर्मलैः सरुग्दाहः, पक्वे पूयास्रावः शोफो दन्तविद्रधिः । दन्तमूले
पित्तरक्तजः सरुजो लालास्रावी मांसशातनः शोफः सुषिराख्यः ।
॥ एव ससंनिपातज्वरो वा शीर्णदन्तवेष्टनः सपूयास्रस्रुतिः महा-

१. 'पोथी' २. 'बन्धन:' ग. पाठः-

सुषिराख्यः । कफेन दन्तान्ते हनुकर्णरुजाकरो भोजनविघातकः कीलनिभः शोफोऽधिमांसाख्यः। दन्तमांसेऽभिघातजः ससरम्भो दन्तचालनो महाञ्छोफो विदर्भः । साध्यदन्तमांसरोगोपेक्षया सूक्ष्मा पूयस्राविणी त्वङ्मांसास्थिभेदनी गतिः स्यात् ता दन्तनाड्यः पृथग्दोषनिचयशल्यनिमित्ताः पञ्च, नाडीविज्ञाननिर्दिष्टैर्लिङ्गैर्विज्ञेयाः तेष्वसाध्यो महासुषिरः, सन्निपातजा नाडी च ।

तेषां चिकित्सा ।

विस्राविताऽस्रे सीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः ॥ ६९० ॥
तत्क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ।
(वाग्भटे)

तथा व्योषयवक्षारमनःशिलासैन्धवदार्वीत्वग्भिः, एभिरेव चौषधैर्गुलिका सर्वमुखरोगहराः ।

सीतादे स्रुतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ्य त्रिफलामुस्ता गण्डूषः सरसांजनः ॥ ६९१ ॥
प्रियङ्गवश्च मुस्तं च त्रिफला च प्रलेपनम् ।
(वाङ्गसेने)

उपकुशस्य चिकित्सा ।

दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ॥ ६९२ ॥
मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ।
ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ॥ ६९३ ॥
लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ।
सक्षुद्रशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ॥ ६९४ ॥
सुखोष्णो घृतमण्डोऽस्तु तैलं वा कवलग्रहः ।
घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ६९५ ॥
(वाग्भटे)

पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः । (सुश्रुते)

क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ।
पिप्पलीं सर्षपाञ्छ्वेतान्नागरं नैचुलं फलम् ॥ ६९६ ॥
सुखोदकेन संसृज्य कवळं चापि धारयेत् ॥

(पाठश्रुवी)

दन्तपुप्पुटस्य चिकित्सा ।

दन्तपुप्पुटके स्विन्ने छिन्ने भिन्ने विलेखिते ।
यष्टयाह्वस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ॥ ६९७ ॥

(वाहटे)

दन्तपुप्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
सपञ्चलवणक्षारं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ ६९८ ॥

(पाठश्रुवी)

दन्तविद्रधिचिकित्सा ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवळलेपनम् ।
घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकाळीयवोद्भवैः ॥ ६९९ ॥
रक्षेत् पाकं हिमैः, पक्वः पाट्यो, दाह्योऽवगाढकः ॥

(वाहटे)

त्रिफलासुमनोरिष्टक्वाथो गण्डूषः । यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मण्डो नस्यम् ।

(सद्वे)

दन्तसुषिरस्य चिकित्सा ।

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
लोध्रमुस्ताभिसिश्रेष्ठातार्क्ष्यपचङ्गकिंशुकैः ॥ ७०० ॥
सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।
यष्टीलोध्रोत्पलानन्ताशारिवागरुचन्दनैः ॥ ७०१ ॥
सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
छित्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ७०२ ॥

---

१. 'सर्षपांश्चैवनागरं' ख. पाठः.

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ७०३ ॥

(वाहटे)

अधिमांसस्य चिकित्सा ।

अधिमांसकमचिरोत्थितं स्रावयेत् । चिवृद्धन्तु बलिशेन मुचुण्ठ्या वा गृहीत्वा, मण्डलाग्रेण छित्त्वा, तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् । कटुतीक्ष्णैः कवलस्तैलं वा यवक्षारावचूर्णितम् ।

(सङ्ग्रहे)

क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलाश्चात्र कीर्तिताः ॥

(पारसुद्री)

विद्रधिचिकित्सा ।

विद्रधे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।
क्षारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम् ॥ ७०४ ॥

(वाहटे)

दन्तनाडीचिकित्सा ।

दन्तनाडीमेषयित्वा, संवृतां शस्त्रेण विवृतयित्वा तदाश्रितं दन्तमथोपमुद्धृत्य शलाकया दहेत् । कुब्जामवगाढामनेकगतिं वा गुलमधुसिक्थान्यतमपूर्णाम् ।

(संग्रहे)

धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ।
क्षीरिद्रुमाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तच्छ्रृतम् ॥ ७०५॥

(वाहटे)

नाडीशोधनतैलम् ।

दन्तीखदिरसारमदनस्वादुकण्टककाथे लोध्रवालकोशीरदेवदारुमञ्जिष्ठामधुककल्कविपक्वं तैलं सर्षपतैलं वा नाडीशोधनरोपणम् । प्रपौण्डरीकहरिद्राद्वयमधुकमधुच्छिष्टलोध्रकट्फलशर्करायवकचन्दनमूर्वापोदकावास्तुकतण्डुलीयकमञ्जिष्ठाम्लिकाकपित्थपत्रैर्वा । धूमासृक्स्रावणनावनानि शीलयेत् । नस्यं च बिल्वमधुकमुस्तासिन्दुवारीखदिरमञ्जिष्ठोशीरसुरसासिद्धं तैलम् । नाडीसाधनं चेक्षेत ।

(संग्रहे:

पाठादिचूर्णम् ।

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-
तिक्तापीताह्वीलोध्रतेजोवतीनाम् ।
चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-
पाकास्रावाणां नाशनो चर्वणेन ॥ ७०६ ॥
(वाहट)

(एतत् सङ्ग्रहे शीतादचिकित्सिते तेजोवतीत्यादि पठितम् ।)

नागरादितैलम् ।

नागरस्य तुले द्वे स्तः स्यात्तुला चित्रकस्य च ।
देवदारु तदर्धं स्यात् तदर्धं द्विकरञ्जकम् ॥ ७०७ ॥
मुस्तारिमेदत्रिफला छन्नीदन्त्यर्कगुग्गुलु ।
तदर्धमिति संगृह्य पचेद् द्रोणद्वयेऽम्भसः ॥ ७०८ ॥
तैलाढकं विपक्तव्यं कार्षिकैः कल्कितैरिमैः ।
शटीपुष्करशार्ङ्गेष्टारेणुकापिप्पलीत्रयैः ॥ ७०९ ॥
भार्ङ्गीरास्नामधूच्छिष्टनिशाद्वयवचाम्बुदैः ।
चतुर्जातकमञ्जिष्ठाचन्दनागरुपद्मकैः ॥ ७१० ॥
मांसीलोध्रवराकुष्ठैः क्षीरद्विगुणसंयुतम् ।
तत् पक्वं विनिहन्त्याशु मुखजान् सकलामयान् ॥ ७११ ॥
पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्योन्मर्दनवस्तिभिः ।
पतितानां च दन्तानां भूयो बध्नाति तत्पदम् ॥ ७१२ ॥

अरिमेदक्षीरिवृक्षतैलम् ।

अरिमेदत्वचो ग्राह्यं नवं पलशतं भवेत् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवल्काच्छतं तथा ॥ ७१३ ॥
चतुर्द्रोणे जले पक्त्वा चतुर्भागावशेषिते ।
तैलाढकं पचेत्तत्र कार्षिकैः कल्कितैरिमैः ॥ ७१४ ॥
यष्टीत्रिजातमञ्जिष्ठानागपत्रीलोध्रकट्फलैः ।
क्षीरिवृक्षारिमेदत्वङ्मुस्तागरुहिमद्वयैः ॥ ७१५ ॥
कर्पूरजातीतक्कोलमांसीधातकीगैरिकैः ।
मृणालमिसिवैदेहीपद्मकेसरकुङ्कुमैः ॥ ७१६ ।

लाक्षासमङ्गाबृहतीबिल्वमध्यसुरद्रुमैः ।
शैलेयसरलस्पृक्कापलाशरजनीद्वयैः ॥ ७१७ ॥
प्रियङ्गुतेजसीपार्थमदयन्तीफलत्रयैः ।
कालेयपुष्करजटाव्याघ्रीमदनसंयुतैः ॥ ७१८ ॥
जाते चिक्कणपाके तु परिस्राव्य निधापयेत् ।
तत्रस्यपानगण्डूषवस्त्यभ्यङ्गेषु योजयेत् ॥ ७१९ ॥
मुखजानामयान् हन्ति विशेषाद् दन्तरोगजित् ।
जिह्वागण्डोष्ठरोगेषु चलदन्ते च शस्यते ॥ ७२० ॥
मुखोत्थितानां सर्वेषां व्रणानां रोपणं परम् ॥

(ग्रन्थान्तरे)

अरिमेदादितैलम् ।

अरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमाहृत्य खण्डशः कृत्वा ।
तोयाढकैश्चतुर्भिः प्रक्वाथ्य चतुर्थशेषेण ॥ ७२१ ॥
क्वाथेन भिषक्मतिमान् तैलस्यार्धाढकं शनैर्विपचेत् ।
कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठालोध्रमधुकानाम् ॥ ७२२ ॥
अरिमेदमरिचकट्फललाक्षान्यग्रोधतोयदैलानाम् ।
कर्पूरागरुपद्मकलवङ्गतकोलजातीनाम् ॥ ७२३ ॥
पतङ्गपद्मगैरिकशतपुष्पाधातकीनां च ।
सिद्धं भिषग् त्रिदश्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ७२४ ॥
परिशीर्णदन्तविद्रधिसौषिरमांसादन्तहर्षेषु ।
क्रिमिदन्तदन्तचलनप्रघूष्मयेषु जीर्णेषु ॥ ७२५ ॥
मुखदौर्गन्ध्येषु तथा भागुक्तेष्वामयेषु नृणाम् ।
धार्यं मुखेन मुखजेष्वस्तु संरोपणार्थाय ॥ ७२६ ॥

(चाक्षुषे)

अरिमेदलाक्षादितैलम् ।

कुट्टयित्वा पलशतं अरिमेदत्वचो नवम् ।
क्वाथयेत्सलिलद्रोणे यावत्पादावशेषितम् ॥ ७२७ ॥

१, 'शरद्रुम' इति पाठभेदः । २ मांसेषु' स पाठ॰

ततः कल्कीकृतैरेतैः तैलस्यार्धाढकं पचेत् ।
यष्टीमधुकमञ्जिष्ठालोध्रैलामुस्तगैरिकैः ॥ ७२८ ॥
लाक्षारिमेदखदिरवचाकट्वङ्गकट्फलैः ।
कर्पूरनागकुसुमधातकीचन्दनद्वयैः ॥ ७२९ ॥
शारिवापद्मकोशीररजनीद्वयवंशजैः ।
लवङ्गजातीकटुकतक्कोलैः कुष्ठसंयुतैः ॥ ७३० ॥
कार्षिकैश्च पृथक् सिद्धं स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
प्रातः सायं च भुक्त्वा च गण्डूषं धारयेत्ततः ॥ ७३१ ॥
दन्तेषु प्रचलेष्वेतत् विशीर्येत्सु स्फुटत्सु च ।
प्रम्लूनक्षतमांसेषु दन्तनाळीषु विद्रधौ ॥ ७३२ ॥
विदर्भदन्तोपकुशसुषिरेषु च पूजितम् ।
मुखोत्थितानामयांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७३३ ॥

प्रभञ्जनं तैलम् ।

नष्टद्राक्षातिबालाश्च स्वक्तुलापरिमेदकात् ।
द्रोणेऽपां विपचेत् पादशेषेऽस्मिन् क्षीरसंयुतम् ॥ ७३४ ॥
लाक्षारससमं तैलप्रस्थं पिष्टैः पचेदिमैः ।
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेसरपद्मकैः ॥ ७३५ ॥
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैर्धातक्या च पलोन्मितैः ।
एतत्प्रभञ्जनं नाम तैलं गण्डूषधारणात् ॥ ७३६ ॥
हन्ति दन्तामयान् सर्वान् दन्तमूलगतान् व्रणान् ।
अन्यान् मुखोत्थितान् रोगान् कुर्याद् दन्तांश्च सुस्थिरान् ॥ ७३७ ॥

शरपुङ्खतैलम् ।

शरपुङ्खशिफापरिपक्वजले
तिलजं विपचेदभयासहितम् ।

---

१ 'दर्भारिवचा' इति पाठभेदः ।
२ 'नष्टद्राक्षातिबालाश्च कटुला[illegible] ।
[illegible] द्रोणेऽपां विपचेत् [illegible] ॥
[illegible] तु [illegible] तु [illegible] । इति [illegible]

वदनेन घृतं द्विजरोगहरं
वदनामयमाशु हरेदखिलम् ॥ ७३८ ॥
(तन्त्रान्तरे)

शुक्लकाथेऽभयाकल्कसिद्धं तैलं द्विजार्तिहृत् ।
(नावनीते)

चिंचकादितैलम् ।

चित्रकत्रिकटुश्रेष्ठा वचा भार्ङ्गी च रोहिणी ।
मुस्तैलाकट्फलं लोध्रं निम्बतक्षोलसैन्धवम् ॥ ७३९ ॥
अरिमेदत्वचो जातिपत्रं हिमनिशाद्वयम् ।
कल्कीकृत्य पचेन्नालिकेरदुग्धे चतुर्गुणे ॥ ७४० ॥
तैलमस्थं ततो धार्यं मुखे व्योपरजोयुतम् ।
चलन्ति ये च दन्ताश्च विश्लिष्टा ये च वेष्टनात् ॥ ७४१ ॥
स्थिरा भवन्ति ते दन्ता दन्तशूलं च नश्यति ।
सर्वेषु मुखरोगेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ७४२ ॥
(योगे)

जिह्वारोगनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैस्त्रयो जिह्वाकण्टकास्तथा जिह्वालसाधिजिह्वा उपजिह्वा इति षड् जिह्वागता रोगाः ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ।
जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता ॥ ७४३ ॥
शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ।
कफपित्तादधःशोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ॥ ७४४ ॥
मत्स्यगन्धिर्भवेत् पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ।
कफपित्तादधो जिह्वामूले जिह्वाग्रसन्निभः ॥ ७४५ ॥
(वाग्भटे)

साङ्कुरो लालोपास्तम्भवान् शोफोऽधिजिह्वाख्यः कण्डूरुजा-स्यवाहारविघातदृच । जिह्वोपरि साङ्कुरशोफः उपजिह्वाख्यः । एषु जिह्वालसं वर्जयेत्, पकाम्रधिजिह्वकां च ।

जिह्वाकण्टकचिकित्सा ।

कुर्याद्वातोत्थकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ।
जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते ॥ ७४६ ॥
प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ।
तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपत्र्यूषणादिभिः ॥ ७४७ ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।

(वाहटे)

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ।
गृह्णीयात्कवलांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ॥ ७४८ ॥

(वाग्भटे)

करञ्जद्वयनिर्गुण्डीसुरसीदेवदारुभिः ।
त्रिपिप्पलीकमुद्रैश्च क्राथो जिह्वारुजापहः ॥ ७४९ ॥

(सिद्धसारे)

पुनर्नवाभयाविश्वमरिचक्वथितेन च ।
गवां मूत्रेण गण्डूषो जिह्वाकण्टकनाशनः ॥ ७५० ॥
त्रिफलां खादिरं सारं अरिमेदपुनर्नवौ ।
पक्त्वा गण्डूषणं कुर्याज्जिह्वाकण्टकशान्तये ॥ ७५१ ॥

(योगे)

जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः । न चात्र शस्त्रमवचारयेत् । सिरां तु विध्येत् । अधिजिह्वामुन्नम्य बडिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । तीक्ष्णाश्च नस्यादयः । उपजिह्वां शाकपत्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण वा विस्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ।

(सुश्रुते)

जिह्वारोगेषु सर्वेषु सिरां विध्येत्तदाश्रयाम् ।
हरेद् रक्तं जलूकाभिस्तोदशोफविनाशनम् ॥ ७५२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

शिलादिचूर्णम् ।

शिलालदार्वीपटुयावशूक-
निशाचरा गोघृतमाक्षिकाभ्याम् ।

नस्तेन धार्यो द्विजमूलकण्ठ-
जिह्वोष्ठताल्वामयजित् क्षणेन ॥ ७५३ ॥

(योगामृते)

गण्डूषादियोगाः ।

व्याघ्रीबलामृताबिल्वसुरसादेवदारुभिः ।
कषायं क्षौद्रसंयुक्तं जिह्वारोगविनाशनम् ॥ ७५४ ॥

कट्फलं खदिरः शुण्ठी तिक्ता दारु पुनर्नवम् ।
अरिमेदद्वयं दार्वी यवानी तैः शृतं जलम् ॥ ७५५ ॥

गण्डूषं मधुसंयुक्तं कुर्याज्जिह्वामयापहम् ।
जिह्वालसे विशेषेण धारयेत्सततं नरः ॥ ७५६ ॥

भार्ङ्गीबृहतीशुण्ठीकणादारुपुनर्नवम् ।
निर्गुण्डीमरिचीमूलं तैः क्वाथस्तैलसंयुतः ॥ ७५७ ॥
जिह्वालसे विशेषेण शस्तो जिह्वामयापहः ॥

चित्रकादिचूर्णम् ।

चित्रकं शृङ्गवेरं च पिप्पल्यो मरिचानि च ।
यवक्षारो हरीतक्यश्चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ॥ ७५८ ॥

एतैरेवौषधगणैरवपीडं प्रयोजयेत् ।
नस्याय तैलं विपचेदुपजिह्वाप्रशान्तये ॥ ७५९ ॥

निर्गुण्ड्यादितैलम् ।

निर्गुण्डीमरिचीभृङ्गजातीनां च रसाढके ।
तैलं प्रस्थं पचेद्धीमान् कल्कैरेतैश्च कार्षिकैः ॥ ७६० ॥

कणाभार्ङ्गीवचाशिग्रुसितसर्षपनागरैः ।
हिङ्गुपाठाग्निमन्थैश्च शुण्ठीमन्थवकुङ्कुमैः ॥ ७६१ ॥

हन्ति जिह्वामयान् सर्वान् विशेषादुपजिह्विकाम् ।
यद्यपि मुखरोगांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७६२ ॥

(ग्रन्थान्तरे)

शुण्ठीग्रन्थिकपिप्पलीसुरसिकाभार्ङ्गीमधूच्छिष्टकं
कृष्णाचव्यहरेणुजीरकघनं कुष्ठं विडङ्गागरुं ।

गान्धीचित्रकदीप्यकक्रिमिहरं दन्ती त्रिजातं तत-
श्चूर्णं क्षौद्रयुतं गलोद्धरसनारोगाञ्जयेद्घर्षणात् ॥ ७६० ॥

महायानादादाय श्लोकीकृतम् ॥

तालुरोगनिदानचिकित्सा ।

तालुपिटका गलशुण्डिका तालुसंहत्यर्बुदकच्छपपुप्पुटतालुपाकतालुशोषा इत्यष्टौ तालुगता रोगाः ।

तालुमांसेऽनिले दुष्टे सतोदघनास्रावाः खरा बह्व्यः पिटकाः स्युस्ताः तालुपिटकाख्याः । सरक्तात् कफात् तालुमूले मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः प्रलम्बो नासयाहारमीरयन् कण्ठोपरोधतृट्कासवमिकरः शोफो गलशुण्डिकाख्यः । तालुमध्ये निरुङ्मांसचयस्तालुसंहतिः । रक्तात् तालुमध्ये पद्मनिभः शोफोऽर्बुदम् । कफात् तालुमध्ये कच्छपाकारो नीरुजः शोफः कच्छपः । मेदःकफाभ्यां कोलाभो नीरुजः शोफः पुप्पुटः । पित्तान्महारुजः पूयास्रावी पाकः पाकाख्यः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।
तेषु कच्छपतालुपिटकार्बुदान् न साधयेत् ॥ ७६४ ॥

(ग्रन्थान्तरे)

कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ।

(वाहटे)

वृद्धायान्तु अलाबुबीजनिभमसिराततमग्रमुपरि जिह्वाया निविष्टं बडिशेन सुचुट्या वा यल्लेवेष्टिताभ्यां वामाङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मण्डलाग्रेणात्यग्रे नातिमूले छिन्द्यात् । अच्छेदादनुपशमः शोफो, लालादिर्वा । अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणम् ॥

(सश्रुते)

नोच्छिद्यं नैव हीनं च त्रिभागं च्छेदयेद् भिषक् ॥ ७६५ ॥

(पाटवृन्दे)

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटैः ।
छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ७६६ ॥
कटुकातिविषापाठानिम्बरास्नावचाम्बुभिः ।

(वाहटे)

१. 'कं' अ. पाठः. २. 'रास्' अ. पाठः.

क्षारसिद्धेषु यूषेषु मुद्गखाप्यशने हितः ॥ ७६७ ॥

(पाठशुद्धौ)

¹तिक्ता व्योषाग्निसिन्धूत्थतेजोह्वाग्रनिशामयैः ।
सागारधूमैः सक्षौद्रैर्घर्षयेद्गलशुण्डिकाम् ॥ ७६८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

तालुसङ्घाते, पुप्पुटे, कच्छपे च नवे विधिरयम् । शस्त्रकर्मणि तु विशेषः । अत्र हि विलेखनम् ॥

(सङ्ग्रहे)

सङ्घाते पुप्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ।
अपक्के तालुपाके तु नागीसक्षौद्रताक्ष्र्यजैः ॥ ७६९ ॥

घर्षणं कवलः शीतैः कषायमधुरौषधैः ।
पक्केऽष्टापदवत् भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ॥ ७७० ॥

वृषनिम्बपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ।
तालुशोषे सतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ॥ ७७१ ॥

कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ।
धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ॥ ७७२ ॥

(वाग्भटे)

स्निग्धो धूमः तृष्णाघ्नमन्नपानम् ॥

(सङ्ग्रहे)

कण्ठरोगाः ।

पृथग्दोषैरसृजा निचयेन च पञ्चरोहिण्यः । तथा शालूकः वृन्दः तुण्डिकेरिका गलौघः वलयं गलायुकः शतघ्नी गलविद्रधिः गलार्बुदं पवनकफमेदोभिः त्रयो गलगण्डाः स्वरघ्नश्चेत्यष्टादशकण्ठगताः रोगाः ।

*जिह्वामूले च कण्ठादौ दारुणा मार्गरोधिनः ।
मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ ७७३ ॥

---

१ 'सतृष्णस्य' ख ग पाठः.
* 'जिह्वाप्रबन्धने' क ख ग पाठः.

सा वातजा कण्ठास्यशोषकरी अलसं हनुश्रोत्ररुककरी च। पित्तजा सतृड्मोहज्वरोषा क्षिप्रजा क्षिप्रपाका, सरागा, स्पर्शासहा च। कफजा पाण्डुपिच्छिला स्यात्। रक्तजा सस्फोटा, तप्ताङ्गारामा, कर्णरुककरी, पित्तलिङ्गा च। सर्वजा सर्वलिङ्गान्विता, गम्भीरपाका च। कण्ठे कफोल्बणैः मलैर्ग्रथितोन्नतः कोलाभो मार्गरोधनः शोफः शालूकः। गळपार्श्वगस्सदाहज्वरो वृत्तोन्नतः श्वयथुर्वृन्दाख्यः। कण्ठे हनुसन्धिजः कार्पासफलाभः कठिनो मन्दरुजः शोफस्तुण्डिकेरिका। कण्ठे मूर्धगौरवलालातन्द्राज्वरकरो गळमार्गे अर्गळोपमः वहिरन्तःशोफो गळौघाख्यः। तादृगायतोन्नतः शोफो वलयाख्यः। कण्ठे दोषैरेको नैको वा मन्दरुजः कृच्छ्रोच्छ्वासभोजनो मांसकीलः पृथुमूलः शिलायुकाख्यः। भूरिमांसाङ्कुरायुक्ता सतृड्ज्वरा शतघ्नी नाम। व्याप्तसर्वगळः पूतिपूयनिभास्रावी महारुजः शोफो गळविद्रधिः। दोषैः कण्ठादौ जिह्वावसाने रक्तो नीरुगपाकः शोफो गळार्बुदाख्यः।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गळगण्डो भवेद्बहिः।
वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् ॥ ७७४ ॥

वातजः कृष्णोऽरुणो वा तोदकृष्णराजियुतो वृद्धस्तालुगळशोषास्यवैरस्यकरः। कफजो गुरुः सवर्णः स्थिरः शीतः वृद्धस्तालुगळलेपास्यमाधुर्यकरः ॥

मेदसा श्लेष्मवद्धानिवृद्ध्योः सोऽनुविधीयते।
देहं वृद्धश्च कुरुते गळे शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ७७५ ॥

वातेन जायमानः स रोगः नाम्ना स्वरहा स्यात्, येन नरः शुष्ककण्ठो हतस्वरस्ताम्यन् प्रसक्तश्वासी श्लेष्मरुद्धानिलगतिश्च। एतेषु गळौघस्वरघ्नशतघ्नीगळार्बुदवलयानि, त्रिदोषाद्रक्ताच्च रोहिण्यौ सकृच्छ्रोच्छ्वासस्वरसंशमतीतवत्सरं गळगण्डं च न साधयेत् ॥

(तन्त्रान्तरे)

कण्ठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावघर्षणगण्डूषादयस्सिराव्यधो रसाञ्जनेन्द्रयवदार्वीनिम्बक्वाथपानम् ॥

(सङ्ग्रहे)

---

१. 'क्षिप्रजयनपाका' इति पाठान्तरम्।

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ।
श्रेष्ठान्योषयवक्षारदार्वीद्वीपिरसाञ्जनैः ॥ ७७६ ॥

सपाठातेजनीनिम्बैः शुक्तगोमूत्रसाधितैः ।
कवलो गुलिका चात्र कल्किता प्रतिसारणम् ॥ ७७७ ॥

निचुलं कटभी मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्बुदशोफहा ॥ ७७८ ॥

(वाग्भट)

तालीसपत्रगृहधूमपञ्चकोलकैलामरिचपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैः यवक्वाथेन गुलिकाः कृताः सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमाः ॥

(वाग्भट)

कुलत्थमुद्गनिर्गुण्डीशुण्ठीवत्सकसम्भवः ।
क्वाथः कणारजोयुक्तः सक्षौद्रः कण्ठरोगहा ॥ ७७९ ॥

(वृद्धहारीत)

वत्सकातिविषापाठाकटुतिक्तापाठाब्दाः समाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेया गलरोगे समाक्षिकाः ॥ ७८० ॥

(हारीतमन्त्रे)

साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम् ।
घर्षणं धूमपानं च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ ७८१ ॥

(वाग्भट)

अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ।
अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु पट्टयुक्तनखेन वा ॥ ७८२ ॥

पञ्चमूलाम्बुकल्कस्तैलं गण्डूषधारणम् ।
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सितासौद्रप्रियङ्गुभिः ॥ ७८३ ॥

घर्षयेल्लोध्रपत्तङ्गैः कवलः क्वथितैश्च तैः ।
उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायाससम्भवाम् ॥ ७८४ ॥

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ७८५ ॥

अपामार्गफलश्वेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकेरीगलायुषु ॥ ७८६ ॥

(वाग्भटे)

अमर्मस्थं सुपक्वं च भेदयेद्गलविद्रधिम् ।

(पाठशुद्धौ)

विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनाताक्ष्यगैरिकैः ॥ ७८७ ॥

सलोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ।
गलगण्डः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतशोणितः ॥ ७८८ ॥

तिलैर्बीजैश्च लद्वोमाप्रियालशणसम्भवैः ।
उपनाहो व्रणे रूढे प्रलेपश्च पुनः पुनः ॥ ७८९ ॥

शिग्रुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ।
कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ॥ ७९० ॥

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्जिकेन वा ।
गडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ॥ ७९१ ॥

साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ।
कर्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविम्लापने त्वति ॥ ७९२ ॥

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्यास्नुविषाणिकाः ।
गुञ्जालाबुशुकाख्याश्च पलाशक्षारकल्किताः ॥ ७९३ ॥

मूत्रस्रुतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ।
साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ॥ ७९४ ॥

कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥

(वाग्भटे)

पर्यायतश्च स्वेदं शोणितावसेचनं च । तथानुपशमे पाचयित्वा व्रणवद्भावमुपाचरेत् ।

(संग्रहे)

पाकक्रमोऽप्यनयोर्विधेयो
नैवेन पाकं गतयोः कथञ्चित् ।
षड्बिन्दुकसौद्रयुताः समूत्रा
भक्ष्या यथाप्रापि रसाश्च सौद्राः ॥ ७९५ ॥

सभृङ्गिबेराः सपटोलनिम्बा
हिताय देया गळगण्डरोगे ॥ ७९६ ॥
(पाठशुद्धौ)

मेदोद्भवे सिरां विध्येत् कफघ्नं च विधिं भजेत् ।
असनादिरजश्चैनं मातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७९७ ॥
(वाग्भटे)

एवमप्यशान्तौ शस्त्रेण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् । दाहयोग्यं वा वसाघृतक्षौद्राद्यन्यतमेन यथावद्दहेत् । रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशोधनरोपणम् ॥
(संग्रहे)

हंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृक्षकैः शृतम् ।
जलं तु गळगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ७९८ ॥
लशुनं सैन्धवं शुण्ठी मातुलुंगार्कपूतिकम् ।
निर्गुण्डीसर्षपं चैव वचां पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ ७९९ ॥
गळगण्डविनाशाय स्नुहीपत्ररसायुतम् ॥
(हारीतसंहितायाम्)

मुखपाकनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैर्निचयाद्रक्तेन च पञ्चमुखपाकाः । वर्धोर्ध्वगुदार्बुदौ पूत्यास्यता चेत्यष्टौ सर्वमुखगता रोगाः । सर्वसरो वा वातो मुखस्यान्तर्व्रणान् रूक्षारुणान् कुर्यात्, तत्र ताम्रावोष्ठौ जिह्वा स्फुटिता कण्टकावृता शीतासहा स आतुरः कृच्छ्रेण मुखं विवृणोति, स रोगो मुखपाकाख्यः । पित्तजे दाहोषा-तिक्तास्यता क्षारसिक्तसमव्रणाश्च । रक्तजे पित्तवत् । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमास्पिच्छिला व्रणाश्च । सान्निपातिकैः सर्वैः सर्वलिङ्गो मुखपाकः स्यात् । अर्शोगुल्मादिभिरधःप्रतिहतो वायुरूर्ध्वं याति मुखपूतित्वं कुर्वन्, स ऊर्ध्वगुदः । अन्तः कपोले कफः पाण्डुश्यावमर्बुदं कुर्यात् । तद्घट्टनच्छेदनादिभिर्वर्धते । सान्निपातिकैः पूतिमुखत्वं स्यात् दन्तकाष्ठादिविद्विषो नरस्य । तेष्वसाध्यावूर्ध्वगुदार्बुदौ ॥

१ छेदनभेदनादिभि ' च, 'छेदनमर्दनादिभि ' ग पाठ

मुखपाकेषु धावनीयौषधानि ।

मुखपाकेषु सामान्यतः त्रिफलाक्वाथो मधुमान् । अन्ये च तिक्तकटुकषाया मुखधावनाः ॥

(संग्रहे)

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ८०० ॥
क्वथितास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुबेरादिगणोऽथवा ॥ ८०१ ॥

(वाग्भटे)

खदिरसारार्धतुलां विंशतिगुणेऽम्भसि क्वाथयित्वा तं क्वाथं सगैरिकमादर्वीप्रलेपात् साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् । एतन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाशनम् ।

अयमेव च पृथक् कल्पो यष्टीमधुकपटोलीनिम्बाटरूषकजातीलोध्रारिमेदत्रिफलाजम्बूखदिरत्वचाम् । खदिरसारतुलामरिमेदवल्कलतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं क्वाथयेत् । अवतारितं परिस्रुतं च पुनराघनीभावात् । घनीभूते शीते च कार्षिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेत्, चन्दनपद्मकोशीरसरलमञ्जिष्ठाधातकीमुस्तप्रपौण्डरीकमधुकत्रिफलाचातुर्जातकलाक्षानलदतार्क्ष्यशैललोध्ररजनीसमङ्गापाठाकट्फलैलाघनपतङ्गागरुगैरिकाञ्जनानि । पलिकांश्च जातीफललवङ्गकक्कोलकटुकान् । कर्पूरार्धकुडवं च । ता गुलिका वदनस्थाः सर्वान् मुखरोगान्नाशयन्ति । सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति । एषामेव कल्ककषायैस्तैलं साधितं कवले नियुञ्ज्यात् ॥

(संग्रहे)

खदिरेणैता गुलिकास्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।
अनुशीलयन् प्रतिदिनं वृद्धोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ८०२ ॥

(वाग्भटे)

मुखपाके गण्डूषः ।

जातीपत्रामृतालाक्षायष्टिदार्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ८०३ ॥

(सिद्धसारे)

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ता-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ८०४ ॥
पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ ८०५ ॥
(चाङ्गदे)

त्रिफलासैन्धवं मुस्तं समभागं प्रपेषयेत् ।
क्षौद्रेण सह संसृज्य मुखपाकेषु लेपयेत् ॥ ८०६ ॥

हरिद्रादितैलम् ।

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं पद्मकेसरम् ।
तैलमेतैर्विपक्वं तु मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०७ ॥
ह्रिवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला तण्डुलीयकम् ।
एतानि मधुयुक्तानि मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०८ ॥
(हारीतसंहि०)

वातादिमुखपाकानां चिकित्सा ।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णा पटोला मतिसारणम् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ८०९ ॥
(चाङ्गदे)

पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षाक्षौद्रैर्गण्डूषः, मधुरद्रव्यसिद्धं पयःपानं, कवलो, नस्यं च ॥
(सङ्ग्रहे)

पित्तात्मके पित्तहरश्च कल्पः कफात्मकश्च कफे विधिः ।
लिम्पेच्छाकादिपत्रैश्च पिडकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ८१० ॥
(चाङ्गदे)

यथा दोषोदयं कुर्यात् सन्निपाते चिकित्सितम् ।

१. 'हरीत' ग. पाठः २. 'पटोला' ग. पाठः

मधेऽर्बुदे प्रतिसारणादय ।

नचेऽर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ८११ ॥
स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः कषायो गण्डूष इष्यते ।
गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ८१२ ॥

पूतिमुखे धूमादयः ।

धमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ।
समङ्गाधातकीलोध्रफालिनीपद्मकैर्जलम् ॥ ८१३ ॥
धावनं मदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥

(वाग्भटे)

स्वर्जिकाहिङ्गुगृहधूममनःशिलालाशुण्ठीविलङ्गतेजोवतीभिर्गुलिकाः कृत्वा मधुद्रुता मुखपरिशोधनार्थं दद्यात् । सीतादोपक्रमोक्तं च कुर्यात् । नस्यधूमकवलांश्च शीलयेत् ।

(वृन्दे)

मुखदौर्गन्ध्ये गण्डूषादयः ।

तिक्तानि दन्तकाष्ठानि कषायकटुकानि च ।
गण्डूषो मुखदौर्गन्ध्ये तिक्ततैलेन शस्यते ॥ ८१४ ॥
लोध्रमेलावराचव्यं पिप्पलितण्डुलानि च ।
एतच्चूर्णं मधुयुतं प्रधानं मुखधावनम् ॥ ८१५ ॥
ताम्बूलस्य दलं शुष्कं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
सक्षौद्रं धारयेद्वक्त्रे मुखदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८१६ ॥
पिप्पल्येलामुस्तावराक्षमयष्टयाह्वकुष्ठचूर्णकृताः ।
गुलिकाः पूतिमुखानां भिषजा मुखधारणे कार्याः ॥ ८१७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पिचुमन्दशलाकोद्भवचूर्णैः प्रातर्विघर्षणाद्वदनम् ।
दरदलितसरसिजोदरसोदरगन्धोपमं भवति ॥ ८१८ ॥
त्रिकटुत्रिफलागारधूमसिन्धूत्थचित्रकैः ।
चूर्णितैः शर्करीयुक्तैर्घर्षणं मुखरोगनुत् ॥ ८१९ ॥

१ 'मुखधावने' इति पाठान्तरम् ।

द्विक्षारत्रिफलाव्योषविलङ्गपटुचित्रकम् ।
श्लक्ष्णं सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे विधिना लोलयन् पचेत् ॥ ८२० ॥
मुखरोगेषु सर्वेषु शस्तः सोऽयमुदाहृतः ॥

(हारीतसंहिते)

खदिरं राजवृक्षं च न्यग्रोधं च हरीतकीम् ।
गोमूत्रे क्वाथयेत्तेन गण्डूषो मुखरोगनुत् ॥ ८२१ ॥

(योगसारे)

जातीपत्रारिमेदत्वगमृतानागराम्बुदैः ।
क्वाथोऽयं मुखरोगेषु शस्तो गण्डूषधारणे ॥ ८२२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलाखदिरार्जुनलोहमलैः
सकरञ्जशिफैः सह मागधिकैः ।
घृततैलयुतं सलिलं वदने
निहितं वदनामयजित् ... ॥ ८२३ ॥

(योगामृते)

फलत्रयादिगुटिका ।

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्त-
यष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुम्भिकाणि ।
मुस्ताहरिद्राद्वयपथ्यावशूक-
वृक्षाम्ललोध्राम्लकवेतसं च ॥ ८२४ ॥
अश्वत्थजम्ब्वाम्रपलञ्जयत्वक्
त्वक्पाहिमारात् खादिरस्य सारः ।
क्वाथेन तेषां घनतां गतेन
तच्चूर्णयुक्ता गुलिका विधेया ॥ ८२५ ॥
सा धारिता हन्ति मुखेन नित्यं
जिह्वौष्ठतात्वादिगदान् सकृच्छ्रान् ।
विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-
गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीता ॥ ८२६ ॥

---

१. 'खेदवत' ख. ग. पाठ-.
२. 'वृक्षाम्लकाम्लामृथवेतसाख' इति मुद्रितपुस्तकपाठ ।

द्राक्षागुडूच्यादिकषायः ।

द्राक्षागुडूचीसुमनःप्रवाल-
दार्वीयवासात्रिफलाकषायः ।
क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं
सर्वामयान्वक्त्रगतान्निहन्ति ॥ ८२७ ॥

कालकचूर्णम् ।

गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः ।
मुखदन्तगळविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥ ८२८ ॥

पीतकचूर्णम् ।

दार्वीत्वक्सिन्धूद्भवमनःशिलायावशूकहरितालैः ।
धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगळामये समध्वाज्यः ॥ ८२९ ॥
(हारे)

तिक्तकचूर्णम् ।

मुस्तं त्रिकटुकं पाठा त्वक् बीजं वत्सकस्य च ।
निम्बं पटोलं कटुका हरिद्रा धन्वयासकम् ॥ ८३० ॥
जातीप्रवालमूनिम्बमधुकं सरसाञ्जनम् ।
त्रायमाणा गुडूची च त्रिफला चेति चूर्णयेत् ॥ ८३१ ॥
चूर्णोऽयं तिक्तको नाम कवलप्रतिसारणात् ।
दन्तमूलास्यगलजान् रोगान् सर्वान्निपोहति ॥ ८३२ ॥
(चाकुवे)

गोमूत्रहरीतकी ।

गोमूत्रक्वथितविलीनविग्रहाणां
पथ्यानां जलधिमिषुहृमापिबतानाम् ।
वक्त्रं नरमनघोऽपि वक्त्ररोगाः
भोक्तारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ ८३३ ॥
(हारे)

खादिरतैलम् ।

खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
चन्दनजोङ्गकङ्कुमपरिपेलवबालकोशीरैः ॥ ८३५ ॥
सुरतरुलोध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविलङ्गैः ।
स्पृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतङ्गैः ॥ ८३६ ॥
तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षांशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।
हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गाढीं दृढं श्रुतिं च चाराद्दीम् ॥
बाणोत्पलशतमुदकद्रोणे पक्त्वा पलार्धिकैश्च रसे ।
यष्टीखदिरानन्ताजम्ब्वाम्रैः साहिमारनीलोत्पलकैः ॥ ८३८ ॥

तैलप्रस्थं पाचयेत् श्लक्ष्णपिष्टै-
रेभिर्द्रव्यैर्वारितं तन्मुखेन ।
रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्
स्थैर्यं धत्ते दन्तपङ्क्तेश्चलायाः ॥ ८३९ ॥

(...दते)

गण्डूषः ।

खदिरत्रिफलादार्वीपार्थक्षीरिद्रुमोरिमेदे ।
कषाये व्योषरजनीदार्वीलोध्रवटाङ्कुरैः ॥ ८४० ॥
तैलं प्रसिद्धमास्यस्थं सर्वास्यामयनाशनम् ।
गोमूत्रत्रिफलाकल्कासिद्धं तैलं (चतुर्गुणम् ? च तद्गुणम्) ॥
मरिचौषधनिर्गुण्डीचित्रकान् काञ्जिके पचेत् ।
तत्क्वाथे नालिकेरस्य तैलं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ ८४२ ॥
हिङ्गुत्रिजातत्रिकटुत्रिफलादारुसैन्धवैः ।
विलङ्गसर्षपवचायावशूकनिशाद्वयैः ॥ ८४३ ॥
जीरकद्वयकर्पूरयवानीतिल्वकल्कितैः ।
तेन गण्डूषणं सर्वमुखरोगविनाशनम् ॥ ८४४ ॥

(सिद्धयोगे)

दन्तमूलादिरोगाणां कफहरं कर्मेत्याहेति ।

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात् तेषामसकृद् दुष्टं विस्रावयेद् रुधिरम् ॥ ८४५ ॥

क्षामशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाः कटुकतिक्ताः ।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ ८४६ ॥
यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोपितैरपस्नेहाः ।
यूषाभक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ८४७ ॥
(वाग्भटे)

मुद्गाः कुलत्थाश्च यवा गोधूमाः शालिजाङ्गलाः ।
कोरदूषाः सयरकाः भोजनाय मुखामये ॥ ८४८ ॥
(सिद्धसारे)

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।
कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ ८४९ ॥

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ।
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ॥ ८५० ॥
एकादशैको दश च त्रयो दश तथा च षट् ।
अष्टावष्टादशाष्टौ च तेषु विद्याद् यथाक्रमम् ॥ ८५१ ॥
(वाग्भटे)

इति योगरत्नसमुच्चये नेत्रकर्णनासामुख-
रोगचिकित्साधिकारः
चतुर्विंशतिः ।

अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः पञ्चविंशः ।

धूमातपतुषारजलक्रीडातिनिद्रारात्रिजागरणपुरोवातबाष्पनिरोधरोदनात्यम्बुपानभाष्यदुष्टाम्बाद्यैः शिरोगता दोषा रोगानेकोनविंशतिं जनयन्ति । तत्र वातजे शिरस्तापे शङ्खनिस्तोदघाटावभेदः सिरास्फुरणकन्धराहनुग्रहाः । प्रकाशासहता अकस्माद्व्यथाशमो मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैर्मार्दवं च स्यात् । एव शिरसोऽर्धे भवत्यर्धावभेदकाख्यः । उभयरूपोऽपि स्वयमेव शान्तः, पक्षाद्वा, मासाद्वा पुनः पुनराविर्भवति । वृद्धस्तु कर्णं वा नयने वा नाशयति । पित्तजे ज्वरस्वेदतृड्दाहमूर्छा

निशि च शीतेन च शान्तिः स्यात् । कफजे मूर्धगौरवस्तैमित्यारोच-
काक्षिकूटशोफच्छर्दयो, रुजा च मन्दा अहनि, निश्यत्यधिका च स्यात् ।
रक्तजः पित्ताधिकरुजः । सर्वजः सर्वलिङ्गः । सङ्कीर्णभोजनान्मूर्ध्नि रक्त-
मांसे क्लेदिते सन्निपाते च कोपिते जाताः क्रमयो मूर्धरक्तं पिबन्तो
घोरा वेदनाः कुर्युः । तत्र ज्वरकासचित्तनाशबलक्षयाः । कपालस्य शोफ-
कण्डूतोददाहपूतिता ताम्राच्छशिखाणकता कर्णनादश्च स क्रमिजः ।
वातोल्बणैर्मलैः शिरःकम्पस्तदाख्यः । पित्तोल्बणैर्मलैस्सास्रैस्तीव्ररुजा
रागदाहप्रलापभ्रमतृड्ज्वरश्शङ्खशोफः । स शंखाख्यः क्षिप्रकारी च, त्रिरा-
त्राज्जीवितं हन्ति । सिध्यत्यप्याशु साधितः । पित्तानुबन्धो वायुः शङ्खा-
क्षिभ्रूललाटेषु संस्पन्दनां अनुसूर्योदयादामध्याह्नं क्रमाद्वर्धमानां अतः
परं शान्तिमतीम् अव्यवस्थितशीतोष्णसुखां क्षुद्वतोऽधिकां रुजां कुर्यात् ।
स सूर्यावर्तः । इति सर्वशिरोव्यापका रोगा दश । शिरस्येव कपाले नव
रोगा वक्ष्यन्ते । गर्भस्थस्य दुष्टो वायुस्सवर्णं नीरुजं कपाले शोफं कुर्यात्,
स उपशीर्षकः । यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटकार्बुदविद्रधीन् । पित्तकफा-
सृक्क्रिमिभिः क्लेदबहुलाः कङ्गुसर्षपाभाः पिटकाः अरूंषिकाः । कफ-
वातात् कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकारि सूक्ष्मं त्वचः स्फुटनं तद् दारुण-
कारुयम् । इन्द्रलुप्ते रोमकूपानुगं सानिलं पित्तं रोमाणि च्यावयति ।
ततः सरक्तेन कफेन रोमकूपरोधादन्यरोमासम्भवः । तद्वत् खलतिरपि
स्यात् । तत्र क्रमाद् रोमपतनम् ।

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् स्विन्ना सिरावृता ।
कफाद् घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ १ ॥

सर्वजा सर्वलिङ्गा । तासु वर्जयेदग्निदग्धामिव निर्लोमां नखप्रभां
सदाहां च । शोकादिजः शरीरोष्मा दोषैः सह केशान् पचति, तत्
पलितम् । तद् वातात् खररूक्षं स्फुटितं तनु जलप्रभं च । पित्तात् सदाहं
पीताभम् । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् शुक्लं च । सर्वजं सर्वलिङ्गम् ।
अन्यत् पलितं शिरोरुजः स्यात्, तद्विवर्णं स्पर्शासहं च ॥

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।
शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ २ ॥

---

१. दग्धा इति पाठान्तरम् ।

पवनजे शिरोभितापे चिकित्सा ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।
घृतेनाक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोऽनुपः ॥ ३ ॥

माषान् कुलत्थान् मुद्गान् वा तद्वत्खादेत् घृतान्वितान् ।
तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ ४ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ५ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरश्रवणतर्पणम् ॥-

(वाग्भटे)

माषान् वा ससर्पिष्कानुष्णपयोऽनुपानान् भक्षयेत् । आनूपपिशितवेशवारेण यवतिलमुद्गमाषकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्रातसीसैन्धवैर्वा महास्नेहवतीमुत्कारिकां दत्वा शिरो वेष्टयेत् । ततः भत्युपे दशमूलसिद्धेन पयसा कवोष्णेन परिषेकं कुर्यात् । तत्सिद्धेश्च पायसैः पिण्डस्वेदं लेपं वा । शिरोबस्तिं च शीलयेत् ।

(संग्रहे)

शीर्षरुजापहस्वेदः ।

कटूष्णैर्वत्सशकृतः पिण्डैः स्वेदो मुहुर्हितः ।
ललाटे घृतमण्डाक्ते सर्वशीर्षरुजापहः ॥ ६ ॥

(योगामृते)

वरणादिगणे क्षुण्णे क्षीरमर्धोदकं पचेत् ।
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ॥ ७ ॥

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ।
वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ॥ ८ ॥

कार्पासमञ्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ।
नस्यमुष्णांबुपिष्टानि सर्वमूर्धरुजापहम् ॥ ९ ॥

शर्कराकुंकुमभृतं घृतं पित्तासृगन्वये ।
प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ॥ १० ॥

(वाग्भटे)

देवदारुबलारास्नाशुण्ठीचन्दनकुङ्कुमैः ।
पिष्टोऽप्यारनाळेन लेपो वातशिरोर्तिनुत् ॥ ११ ॥

(हारीतसंहिते)

यवान्मुद्गान् तिलान्माषान्कुलत्थान्भर्जितांस्तथा ।
कुष्ठं दारुहरिद्रां च सैन्धवं चेति चूर्णयेत् ॥ १२ ॥
तैलक्षीरघृतैर्युक्तां पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।
युक्त्योपनाहः कर्तव्यः शिरसो वातनाशनः ॥ १३ ॥

(भेले)

न चात्र रक्तमवसेचयेत्[1] । वातोद्रेकभयात् । एवमेसिद्धौ वातजे श्लेष्मजे च यथोक्तो दाहः ॥

(संग्रहे)

अर्धावभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वयात्क्रिया ।

(वाग्भटे)

निर्गुण्डीपत्रस्वरसश्च सघृतमण्डसैन्धवो नस्यम् । शारिवोत्पलकुष्ठवचामधुकपिप्पलीभिः सतैलाम्लो लेपः ।

(संग्रहे)

लेपे प्रपुन्नाटोऽम्लकल्कितः ।

(वाग्भटे)

सूर्यावर्ते सिरामोक्षाद्यम्.

सूर्यावर्तेऽपि तद्वत् । विशेषतस्तु सिरामोक्षः ॥

(संग्रहे)

सूर्यावर्ते सिरामोक्षो नावनं क्षीरसर्पिषा ।
हितं क्षीरघृताभ्यासं ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥ १४ ॥

(वाग्भटे)

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।
येनास्य शाम्यति व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ १५ ॥

(चक्रदत्ते)

सिद्धं दुग्धे शर्करयाष्टिकाभ्यां
सूर्यावर्तेऽर्धावभेदे च सर्पिः ।

1 'सेचो' च पाठः.

नस्यं कुर्याच्छर्कराकुंकुमाभ्यां
सिद्धं सर्पिर्नावनं वा तथैव ॥ १६ ॥

(योगामृते)

शिरोभितापे सिरामोक्षादयः ।

शिरोभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ।
शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनबस्तयः ॥ १७ ॥

जीवनीयघृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ।

(वाहटे)

कुष्ठचन्दनलामज्जनिंबनिर्यासबालकैः ॥ १८ ॥

पिष्ट्वा दुग्धेन सघृतो लेपः पित्तशिरोर्तिनुत् ।

(हारीतग्रंथे)

त्रिफलां च निषेवेत त्रिभागघृतमूर्च्छिताम् ॥ १९ ॥

बलान्याग्रनखोशीरमधुकोत्पलचन्दनैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्यात् पैत्ते क्षीरादिसेचनम् ॥ २० ॥

त्वकपत्रशर्कराः पिष्ट्वा नावनं तण्डुलांबुना ।
घृतं वा शर्कराद्राक्षायष्टीक्षीरैः प्रसाधितम् ॥ २१ ॥

(सिंदूसारे)

रक्तजशिरःकम्पे चिकित्सा ।

कर्तव्यं रक्तजेऽप्येवत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।

श्लेष्मजे वमनादय ।

श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यस्नेहितः कटुभिर्वमेत् ॥ २२ ॥
स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।

(वाहटे)

स्वेदः पिण्डेन रूक्षेण । शिग्रुनिर्गुण्डिकाथेन वा नाडीस्वेदः ।

(संग्रहे)

मातुलुंगस्य मूलानि शिग्रुमूलं तथैव च ॥ २३ ॥
[illegible] शिरोर्तिनुत् ।

शस्यते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ।

क्रिमिजे नस्यधूमादय ।

क्रिमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्छन्ति जन्तवः ॥ २५ ॥

मत्ताः शोणितमन्वेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ।
सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ॥ २६ ॥

क्रिमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ।

(वाग्भटे)

विडङ्गस्वर्जिकादन्तीहिङ्गुगोमूत्रसंयुतम् ॥ २७ ॥

संसिद्धं सार्षपं तैलं क्रिमिघ्नं नस्यमुत्तमम् ।
करवीरार्कमूलत्वक्ष्वदन्तीगजपिप्पली ॥ २८ ॥
सिद्धं तैलं तु तन्नस्याच्छिरःक्रिमिविनाशनम् ।

(चक्रधरे)

कम्पस्य सामान्यचिकित्सा ।

वाताभितापविहितः कम्पे दाहादिना क्रमः ॥ २९ ॥

(वाग्भटे)

शिरोरोगस्य सामान्यचिकित्सा ।

विपाच्य स्वस्तिकं शाकं पयसा स्वेदमाचरेत् ।
घृतलिप्ते ललाटे तु घोरशीर्षरुजापहः ॥ ३० ॥

(योगे)

सैन्धवो वा सकृसरः पायसो वा ससैन्धवः ।
शिरोरोगहरः कोष्णो ललाटे स्वेद उच्यते ॥ ३१ ॥

कार्पासस्य च पत्रैश्च पीलु*पक्वफलैस्तथा ।
परूषकस्य तर्कार्याः पत्रैः स्वेदः शिरोरुजि ॥ ३२ ॥

नस्यम् ।

पिप्पलीसैन्धवैस्तैलं विपचेन्मतिमान् भिषक् ।
तेन नस्यं प्रदातव्य शिरोरोगप्रणाशनम् ॥ ३३ ॥

(सारसंग्रहे)

* 'पत्र' इति पाठान्तरम् ।

नस्यं विदध्याद् गुळनागरं वा ससैन्धवां मागधिकामथो वा ।
घ्राणास्यमन्याहनुबाहुपृष्ठशिरोक्षिदन्तश्रवणामयेषु ॥ ३४ ॥
(अमितप्रभीयात्)

नस्यं शिरोर्त्तौ स्तन्येन पचूरमहिमाम्बुना ।
स्वगन्दनप्रजिन्मुस्तसुमनःक्षारकाणि वा ॥ ३५ ॥
(सिद्धयोगे)

धूमनस्यादयः ।

विश्वोपणनिशाचूर्णवर्त्यस्तैलोक्षिताः पृथक् ।
धूमनस्याच्छिरोरोगं शमयन्ति यथा विषम् ॥ ३६ ॥
(नारायणीयात्)

स्तन्यनिघृष्टा शुण्ठी क्षेपादचिराच्छिरोर्त्तिमप*नुदति ।
पुन्नागबीजमज्जेन सुपिष्टापन्तिसोमेन ॥ ३७ ॥
(काशीपुरवासी)

शुण्ठीपिळङ्गपथ्याद्भिः भृङ्गतोये शृतं घृतम् ।
नस्यं षड्बिन्दु†दानेन सर्वमूर्द्धगदापहम् ॥ ३८ ॥
(सिद्धमार्ग)

कुलोत्तुङ्गतैलम् ।

गल्कापजलाह्वयभृङ्गराजधात्रीबिभीतस्वरसेषु सिद्धम् ।
तैलं शिरोऽसु भिषग्भिराहितं कुलोत्तुङ्गसमाह्वयमेतत् ॥ ३९ ॥
(वृद्धमता)

शिग्रुमयूरकबीजैर्भार्ङ्गीस्वरसे शृतेन तैलेन ।
नस्याद्दार्तिः शिरसो नश्येच्चिरकालरूढापि ॥ ४० ॥
(आर्न्तलुरचार्या)

षड्बिन्दुतैलम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्ति रास्ना लवणोत्तमं च ।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं चेति समानि कुर्यात् ॥ ४१ ॥

एतैर्विपक्वं पयसा च तैलं चतुर्गुणे भृङ्गरसे तथैव ।
षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रयुक्ताः सर्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् ॥ ४२ ॥

---

* 'हरी' न पठ.

† 'नाहेऽ इति पाठान्तरम् ।

च्युतांश्च केशान्पततश्च दन्तानबद्धमूलांश्च दृढीकरोति ।
सुपर्णनागप्रतिमं च चक्षुर्बाह्वोर्बलं चाप्यधिकं करोति ॥ ४३ ॥

तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे षड्बिन्दुतैलम् ॥

कुमारीतैलम् ।

मञ्जिष्ठाञ्जनशारिबाब्दकटुकातक्कोलजातीफल-
श्रीकण्ठत्रिफलाजटातगररुग्यष्टीचतुर्जातकैः ।
सोशीरागरुचोरयुग्ममृगनाभीन्दूत्पलाम्भोनिशै-
स्तैलं नेत्रशिरोविंकारि सपयःसिद्धं कुमारीरसे ॥ ४४ ॥

अमृतामलकतैलम् ।

क्वाथे धात्रीगुडूच्योर्बिसमधुकबलाशारिबोशीरपद्मैः
काकोल्यादित्रिजातागरुसरलमधूकोत्पलाम्भोवरीभिः ।
श्रेष्ठातक्कोलजातीतगरमृगमदैश्चन्दनाब्देन्दुचोरै-
स्तैलं पक्वं सदुग्धं शमयति नितरां रोगजातं शिरोऽक्ष्णोः ॥ ४५ ॥

अमृतबलातैलम् ।

तैलं हन्ति सदुग्धमक्षिशिरसो रोगान् गुडूचीबला-
क्वाथे साधितमब्दचोरकशटीतक्कोलजातीहिमैः ।
काकोल्यादिमधूकदारुसरलश्रेष्ठाचतुर्जातकै-
र्यष्टीसैन्धविसोत्पलागरुनरीकर्पूरकुष्ठाम्बुभिः ॥ ४६ ॥

कन्यागुडूचीतैलम् ।

तैलं चन्दनगोपिकाख्यगरुत्पुन्नागमुस्तेङ्गुद-
द्वन्द्वोद्गन्धिजटाम्बुचम्पकचतुर्जाताब्दमेध्यानवैः ।
कस्तूरीमृगकुङ्कुमेन्दुकटुकातक्कोलजातीफलै-
र्वासादक्षिशिरोर्तिनुद् किमु भृतं कन्यागुडूचीरसे ॥ ४७ ॥

भृङ्गामलकादितैलम् ।

भृङ्गामलकरसप्रस्थं तैलप्रस्थं पलं च मधुकस्य ।
क्षीराढके विपक्वं बलाकामपि कोकिलां कुरुते ॥ ४८ ॥

---

१ 'दक्षिगोप्यसद' स० पाठ -

अन्धमनन्धं कुरुते बधिरमबधिरं तथैव चलदन्तम् ।
उपचितपीनोरस्को भवति युवा मासमात्रयोगेन ॥ ४९ ॥

शीतपिण्डतैलम् ।

अरुणरिपुगळोजीकूलकाबिल्वधात्री-
तरुणजलकुमारीकेतकीस्वस्तिकानाम् ।
स्वरसमपि मकुष्ठस्यापि तैलं पयश्चे-
त्यखिलमिह समानं मागतो लोहपकम् ॥ ५० ॥
अगरुबिसगळोजीजातितक्कोलयुक्तै-
र्मधुकनयनयूपाशारिवावारिशीतैः ।
त्रिफलसुरभिशटीएलसेव्यमुस्तोत्पलाब्दै-
र्मिसिवगरविदारीस्पृक्कमांसीद्युतोतथैः ॥ ५१ ॥
एततैलं नामतः शीतपिण्डं
चक्षुर्मूर्ध्नोर्दाहपाकौ निहन्यात् ।
केशानां यो स्फोटजातो च रौक्ष्यं
नेत्रास्रावं तैमिरं नीलिका च ॥ ५२ ॥

गुडूच्यादितैलम् ।

गुडूच्यस्य तरुणस्य जले सुगन्धा-
कामञ्जयष्टिमधुकोत्पलचन्दनानाम् ।
कल्केन दुग्धमहितेन विपक्मेत-
त्तैलं शिरोनयनतर्पणमर्पणेन ॥ ५३ ॥

बलाधात्र्यादितैलम् ।

एको भागो बलाधात्र्योर्गुडूच्यास्तु तदर्धकम् ।
उशीरस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं हिरिबेरकम् ॥ ५४ ॥
तदर्धं चन्दनं यष्टि मधुनं पद्मकस्य च ।
द्रोणेष्वर्धा विपचेत्सम्यक् चतुर्भागावशेषितम् ॥ ५५ ॥
तत्र कल्कं प्रदातव्यं मधुकं चन्दनद्वयम् ।
उत्पलं कल्कमन्दं च शारिवा च त्रिजातकम् ॥ ५६ ॥
जातीफलं शतरोन्ने कर्पूरं च शतावरी ।
जीवकर्षभको मेदा मृद्वीका कुंकुमं मुदा ॥ ५७ ॥

कामञ्जकं च शाल्लूकं चोरकद्वयपुष्करम् ।
नागपुष्पं नखं स्पृक्का मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५८ ॥
अंजनं सरळं दारु चंपकं मृगनाभिकम् ।
मधूकपुष्पं श्योनाकं त्रिफला फलिनी मिसी ॥ ५९ ॥
मुस्तागरु तथा मांसी तगरं पद्मकेसरम् ।
कषायस्य समं क्षीरं रसमामलकात्तथा ॥ ६० ॥
दत्त्वा तद्गुच्छतावर्याः तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ६१ ॥
शिरोनेत्रगतान् रोगानन्यान् पित्तानिलोद्भवान् ।
अंगदाहे शिरोरोगे नेत्ररोगे च शस्यते ॥ ६२ ॥
क्षतक्षयहरं वृष्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषेण प्रशस्यते ॥ ६३ ॥
(तन्त्रान्तरात्)

उपशीर्षकचिकित्सा ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ।
वातव्याधिक्रियां पक्वे कर्म विद्रधिचोदितम् ॥ ६४ ॥
आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधीपिटकार्बुदे ।

अरूंषिकाचिकित्सा ।

अरूंषिका जलूकाभिर्हृतास्रा निम्बवारिणा ॥ ६५ ॥
सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिपेदश्वशकृद्रसैः ।
पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ॥ ६६ ॥
गोमूत्रातिलपिण्याककल्कवाकुममूलैरपि ।
कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ॥ ६७ ॥
रूंपिकालेपनं कण्डूक्लेददाहार्त्तिनाशनम् ।
मालतीचित्रकाश्मन्तनक्तमालैः प्रसाधितम् ॥ ६८ ॥
वचारूंषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरघृष्टयोः ॥
 (वाग्भटे)

मनःशिलैलाहरितालपिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरञ्जतगरमुस्तविल-ङ्गचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं व्रणरोपणम् । एवमनुपशमे वमनधूमकायशिरोविरेकान् कुर्यात् ॥

(सङ्ग्रहे)

दारुणके सिराव्यधादयः ।

विध्येत्सिरां दारुणके ललाटस्थां शीलयेन्मृजाम् ।
नावनं मूर्ध्नि बस्तिं च लेपयेच्च समाक्षिकैः ॥ ६९ ॥

प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससर्षपैः ।
लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ॥ ७० ॥

कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥

(वाहटे)

मुस्तादिगुटिका ।

मुस्ताकारमिकोषणनिम्बत्वग्धात्रीभिः क्रमात्पिष्टैः ।
गुटिकाः प्रलेपयुक्ताः सर्वोर्वासापहाः केश्याः ॥ ७१ ॥

धात्रीफलेन लिप्ते लिकुचफलस्वरसगाढपिष्टेन ।
मूर्धनि सोर्वासरुजः प्रभवति कण्ड्वादिकं हर्तुम् ॥ ७२ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

किङ्कुपस्वरसे तैलं पचेन्मरिचकारभी ।
कल्कीकृत्य तदभ्यङ्गात्केश्यमुर्वासकण्डूहृत् ॥ ७३ ॥

धुर्धूरकतैलम् ।

धुर्धूरकस्य स्वरसे तद्बीजैः श्लक्ष्णकल्कितैः ।
पक्वं तैलं निहन्त्याशु कण्डूकेशच्युतिं नृणाम् ॥ ७४ ॥

कुण्डलीफलसारेण बहुशः परिभावितम् ।
अङ्कोलबीजमरिचकुष्ठचूर्णं ततः पुनः ॥ ७५ ॥

तैलेन मिश्रितं धान्ये स्थापयेद्दशवासरम् ।
*केशदोषकण्डूविनाशनं केशरोहणम् ॥ ७६ ॥

(वृन्दमाधवः)

चित्रकादितैलम् ।

चित्राकोंळर्कनालीमसुकटुकरुडुकाः केतकी सेन्द्रवल्ली
वीरा जीमूतभृङ्गावमृतहठनिशाः कुण्डली चापि तेषाम् ।
तैलं सिद्धं रसेषु त्रिकटुकरजनीसोमराजी च पथ्या
सिद्धं सिद्धार्थकैस्तत्प्रणुदति शिरसो रोगजातानि केश्यम् ॥ ७७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

जीमूतादितैलम् ।

जीमूतभृङ्गकरवीरनिशार्कनील्य-
स्तेषां रसे तिलजमेकरसेन तुल्यम् ।
कार्पासमूलसहितं मृदुवह्निपक्व-
मुर्वासकेशपतन विनिहन्ति कण्डूम् ॥ ७८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

इन्द्रलुप्ते प्रलेपादय ।

इन्द्रलुप्ते यथासन्नं सिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
प्रच्छायगाढं कासीसमनोह्वातुत्थकोषणैः ॥ ७९ ॥
धन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ।
तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ ८० ॥
धूर्धूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा ।
अथवा माक्षिकद्वीपिस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ॥ ८१ ॥
तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी चाप्यौषधं परम् ।
शुक्ररोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ॥ ८२ ॥
वर्जयेद्वारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्गमः ॥

(वाग्भटे)

घृतलिप्तमेरण्डपत्रावच्छादितं सत् रात्रिमुषितं मातर्माहिषनवनीतेन लिम्पेत् । मार्कवपत्रसहचरपुष्पपक्व वा । वार्ताकफलैर्वा तैलं पक्वं क्षौद्राञ्जनयुक्तमालेप । सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरस । जलशूको वा पलाशक्षारसान्द्र । गोक्षुरता वा घृतमिन्द्रलुप्तमरुष्करसेनावलिप्या-

न्तर्धूमदग्धकूर्ममष्याव[चू]र्णयेत् । कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाकेन प्रदिह्यात् । हस्तिदन्तमष्या वा तैलान्वितया । पूतीकरञ्जपत्राणि वा ससैन्धवानि लेपः । पिप्पल्यञ्जनरसाञ्जनवाकुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्रपिष्टानि । खलतिनिहितानि चाचरेत् ॥

(संग्रहे)

केशरोहणादियोगाः ।

छगलक्षीररसाञ्जनदग्धेभविषाणलेपनात्केशाः ।
रोहन्ति करतलेष्वपि किं पुनरन्यप्रदेशेषु ॥ ८३ ॥

मधुकाञ्जनतिलकुसुमैर्लोहितवर्णारिपुष्पसंयुक्तैः ।
साजक्षीरो लेपो नखेऽपि रोमोद्गमं कुरुते ॥ ८४ ॥

(तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे)

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ८५ ॥

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्नावयेद्यतिः ॥ ८६ ॥

(वाहटे)

नीलोत्पलमुशीरं च तगरं नागकेसरम् ।
शारिवां चैव कुष्ठं च अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥ ८७ ॥
तैलमेतैर्विपक्वं तु रोम्णां जननमुत्तमम् ॥

(वृद्धवा.)

त्रिफलार्जुनसर्जकत्वक्पुष्पकृष्णपिण्डीतकफलमूलनीलोत्पललोहचूर्णकासीसजम्बुमार्कवमञ्जिष्ठामेषशृङ्गीखदिररजःसकर्दममर्दितोक्तायुतैलयुक्तमसनसारसमुद्गके न्यस्तं कर्दमे मासं निखातं स्थितमुद्धृतं दर्वीकूर्चेन प्रच्छितायाः खलतेर्लेपः परं लोमसंजननः । खलतिपलितयोर्प्रयोगान् परस्परं विदध्यात् ॥

(चन्द्रटे)

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम् ॥ ८८ ॥

स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवौ विषम् ।
मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तकेशेन्द्रवारुणीम् ॥ ८९ ॥
सिद्धार्थं तीक्ष्णगन्धां च कल्कं दत्त्वा विपश्चिता ।
वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥ ९० ॥
(सिद्धसारे)

नीलीभृङ्गादितैलम् ।

नीलीभृङ्गरजःशतक्रतुलताधात्रीफलानां रसे
क्षीरै राजफलाकिकेरमहिषीधेनूद्भवैः साधितम् ।
तैलं तत्पयसैव पिष्टलुठितैर्यष्ट्याह्वगुञ्जाञ्जनैः
केशान् सञ्जनयेत्तलेऽपि करयोरास्तामकेशं शिरः ॥ ९१ ॥
(तन्त्रान्तरे)

नस्यतैलम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थैस्तैलस्य कुडवो यष्टीमधु पलान्वितः ॥ ९२ ॥
सिद्धः शैलासने भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ९३ ॥
उत्पाट्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

महानीलतैलम् ।

आदित्यवल्ल्या मूलानि कृष्णसैरीयकस्य च ॥ ९४ ॥
फलं कृष्णाशणात्पत्रं सुरसायष्टिमार्कवम् ।
सुराह्वं काकमाची च पृथग्दशपलांशिकम् ॥ ९५ ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा लोध्रकृष्णागरूत्पलम् ।
आम्रास्थि कर्दमः कृष्णा मृणाली रक्तचन्दनम् ॥ ९६ ॥
नीलीभल्लातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका ।
सोमराज्यसनः शस्त्रं कृष्णं पिण्डीतचित्रकौ ॥ ९७ ॥
पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्योराम्रजम्बूफलाञ्जनम् ।
प्रत्येकं पञ्चपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणम् ॥ ९८ ॥

अक्षतैलाढकं तेन पचेद् धात्रीरसार्मणे ।
कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥ ९९ ॥

लोहपात्रे ततः पूतं गह्वानीलं प्रयोजितम् ।
तत्पाने नावनाभ्यङ्गे शुद्धस्य नियतात्मनाम् ॥ १०० ॥

सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥

(सङ्ग्रहे चरकप्रिसर्मके च)

तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ।
रञ्जयेद् बृंहयेच्चापि केशान्मूर्ध्नि प्रलेपनात् ॥ १०१ ॥

(वाग्भटे)

नीलयादितैलम् ।

नीलीदलं भृङ्गरजोऽर्जुनत्वक्
पिण्डीतकं कृष्णमयोरजश्च ।
बीजोद्भवं साहचरं च पुष्पं
पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥ १०२ ॥

एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय
पङ्केन तुल्यं नलिनीभवेन ।
संयोज्य पश्चं कलशे निधाय
लौहे दृढे सप्तानि सापिधाने ॥ १०३ ॥

अनेन तैलं विपचेद्विमिश्र्य रसेन भृङ्गत्रिफलाभवेन ।
आसन्नपाके च परीक्षणार्थं पत्रं बलाकाभवमाक्षिपेच्च ॥ १०४ ॥

भवेद्यदा तद् भ्रमराङ्गनीलं तदा विपक्वं विनिधाय पात्रे ।
[1]कार्ष्णायसे मासमवस्थितं तदभ्यङ्गयोगात् पलितं निहन्यात् ॥

(सुश्रुतान्मिश्रके नील्याद्यं तैलम्)

मञ्जिष्ठादितैलम् ।

माञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठं चन्दनं गैरिकं बलाम् ।
हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुं च नागपुष्पीं सचाङ्कुचीम् ॥ १०६ ॥

---

१. 'कृष्णायसे' ख. पाठ ·

दारु प्रपाण्डरीकं च पिष्ट्वा तु पलिकानि तु ।
तैलप्रस्थं गवां क्षीरं प्रस्थं कार्यं तथासनात् ॥ १०७ ॥

चतुर्गुणं भृङ्गरसं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥ १०८ ॥

केशशाते शिरोदुःखे मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
कर्णदन्ताक्षिशूले च नस्येऽभ्यङ्गे च योजयेत् ॥ १०९ ॥

सुकुञ्चिताग्रान् स्निग्धांश्च केशान् संजनयेद् बहून् ।
पलिते चेन्द्रलुप्ते च तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ११० ॥

मञ्जिष्ठाद्यमिदं नाम्ना शिरोरोगनिवारणम् ॥

(ग्रन्थान्तरे)

महिषीनवनीतप्रयोगः ।

क्षीरोदकाविदुषीकृतसितगुञ्जाकल्कपानिकोन्मिश्रात् ।
कंसं महिषीक्षीरात् सततं दर्व्यावघट्टयन्निपचेत् ॥ १११ ॥

दध्नस्ततः सुजातं नवनीतं सार्षपलगुञ्जरजः ।
कोद्रवसमुद्गान्तःस्थितमाकाष्ण्यद् व्रीहिराशिमध्यस्थम् ॥ ११२ ॥

त्रिफलाजलधौतशिराश्चत्वारिंशद्दिनान्यथाभ्यङ्गयात् ।
जितमधुकरनिकुरम्बच्छवयः केशाः स्युराजीवम् ॥ ११३ ॥

कोद्रवादितैलम् ।

कोद्रवराजकदलफलजपाप्रसूनकिमिघ्ननीलीनाम् ।
क्वाथे केतकिनीलीभृङ्गपयोभिः शृतं तैलम् ॥ ११४ ॥

जम्बूवन्दाकापक्वकुष्ठरजोनिर्मथितं समभ्यङ्गात् ।
जितचमरवालभारास्निग्धघनोदारकेशः स्यात् ॥ ११५ ॥

केतक्यादितैलम् ।

केतकवटमृगधात्रीभृङ्गप्रसूनानारिकेरवल्कलजे ।
धात्रीकल्केन रसे तैलं केश्यं समक्षीरे ॥ ११६ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

नावनतैलम् ।

प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्वपिप्पलुत्पलचन्दनैः ।

धात्र्यम्बुसाधितं तैलं नावनात्पलितादिजित् ॥ ११७ ॥

रायाशेलुतिलाक्षाणां तैलं नावनतो जराम् ।
भृङ्गनीलीकुरण्टाह्वशिरीषाम्बुजुषा हरेत् ॥ ११८ ॥

शिखिपिच्छनिसाम्रास्थिमदयन्त्यञ्जनोत्पलैः ।
सनीलीभृङ्गकासीसैरक्षतैलं समैः पचेत् ॥ ११९ ॥
लोहभाण्डे स्थितं मासमकालपलितं जयेत् ।
एतदभ्यङ्गमात्रेण नावनेनापि कालजम् ॥ १२० ॥

(सिद्धसारे)

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।
तेनालिप्तं शिरःशुद्धमस्निग्धमुषितं निशाम् ॥ १२१ ॥
तस्मात्त्रिफलाधौतं स्यात् कृष्णास्निग्धमूर्धजम् ॥

(समहे)

भल्लातकमहावातिलैलम् ।

आमण्डको बला शृङ्गी गुडूची चेन्द्रवल्लिका ।
सुनिषण्णो हठश्चापि पलाशः केवकी तथा ॥ १२२ ॥
एतेषां स्वरसा ग्राह्या क्षुण्णानां च पृथक् पृथक् ।
बीजकत्रिफलानीलीकाथार्थेन समायुते ॥ १२३ ॥
विपचेत्सप्तगुणिते स्वरसे मतिमान् भिषक् ।
तिलात् कृष्णात्सुजातं वा तैलं वैभीतकं तु वा ॥ १२४ ॥
क्षीरं तु माहिषं तत्र स्नेहात् षड्गुणमावपेत् ।
तत्र कल्कानिमान्दद्यादमनोदकपेषितान् ॥ १२५ ॥
श्यामापुष्पं मातुलुङ्गं नीली कृष्णायसंरजः ।
त्रिफलापत्रिनीमूलं पुष्पं सहचरस्य च ॥ १२६ ॥
सोमराजीमृणालं च पुष्पं पिण्डीतकस्य च ।
अर्जुनत्वक्तथा मुस्ता तिलाः कृष्णास्तथैव च ॥ १२७ ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाचन्दनं शारिवाद्वयम् ।
वर्षाभूश्चूतमज्जा च जम्बूपुष्पं तथासनम् ॥ १२८ ॥
इङ्गुदी मदयन्ती च उशीरं सुरसं तथा ।
शतपुष्पामद्रदारु काकमाची च मार्कवम् ॥ १२९ ॥

नीलोत्पलं कर्दमं च मूर्वामूलं तथाञ्जनम् ।
मधुकं चेति तुल्यांशं लाभतः संग्रहेद् बुधः ॥ १३० ॥
आयसे भाजने सिद्धं मृदुपाकेन गालयेत् ।
एकमासं यथावत्यं धान्यपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १३१ ॥
निदध्यादायसे भाण्डे तैजसे वाथ भाजने ।
अथैतदुपयुञ्जीत शीतगन्धाधिवासितम् ॥ १३२ ॥
नस्योपमर्शनालेपपानाभ्यङ्गविधानतः ।
तैलं प्रथममेवोपं खालित्यादिं शिरोगतम् ॥ १३३ ॥
इन्द्रलुप्ते शिरोक्तिसमेतेन सुनिरन्तरम् ।
जायते मासमात्रेण श्लक्ष्णनीलालकाचितम् ॥ १३४ ॥
अश्नीयान्माषयूषेण पयसा वा घृतेन वा ।
शाल्यन्नं कृसरान्नं वा सात्म्यं सेवेद्यथाविधि ॥ १३५ ॥
महानीलमिति ख्यातं केश्यमिन्द्रियवर्धनम् ।
तैलोत्तममिदं प्राह विदेहाधिपतिः स्वयम् ॥ १३६ ॥

केशरञ्जनानि तैलानि ।

सैरीयजम्ब्वर्जुनकाश्मरीणां
पुष्पं तिलो मार्कवपूतबीजे ।
पुनर्नवौ कर्दमकण्टकार्यौ
कासीसपिण्डीतकबीजसारम् ॥ १३७ ॥

फलत्रयं कोहरजोऽञ्जनं च
यष्ट्याह्वयं नीरजशारिवे च ।
पिष्ट्वा च सर्वं सह मादयन्त्या
साराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥ १३८ ॥

साराम्भसा सप्तभिरेव पश्चात्
प्रस्थैः समालोड्य दद्याद्गुरुत्वम् ।
लौहे सुपात्रे च निधाय तैल-
मक्षोद्भवं तच्च पचेत् प्रयत्नात् ॥ १३९ ॥

पक्वं च लौहेऽभिनवे विधाय
नस्यं विदध्यात्परिशुद्धकायः ।
अभ्यञ्जयेन्नित्यमनेन केशान्
भुञ्जीत माषान् कृसरानथो वा ॥ १४० ॥

मासोपरिष्टाद् घनकुञ्चिताग्राः
केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभाः ।
केशास्तथान्ये खलतौ भवेयु-
र्जरा न चैनं सहसाभ्युपैति ॥ १४१ ॥
(पाठ्यग्रंथी)

समभागास्थ्ययश्चूर्णं तत्समं त्रैफलं रजः ।
स्तोकं नीलाञ्जनाच्चूर्णमेतच्चूर्णचतुष्टयम् ॥ १४२ ॥

षड्गुणेन कषायेण त्रिफलाया विलोलितम् ।
द्विगुणेन तु तैलेन लोहपात्रे विमर्दितम् ॥ १४३ ॥

ततो निधापयेद्धान्यराशौ मासचतुष्टयम् ।
तत्करोति पलाकाभान् केशान्नीलाञ्जनोपमान् ॥ १४४ ॥

धात्रीवन्दाकतैलम् ।

धात्रीवन्दाकभृङ्गीत्रिफलरसयुतं लोहचूर्णेन युक्तं
गुञ्जायाश्चापि मूलं समधरणधृतं क्षीरपिष्टं हि सर्वम् ।
तैलेऽस्मिन् पच्यमाने जपकुसुमदलं प्रक्षिपेद्रागहेतो-
रेतस्माद्रोमकूपाद्‌लिकुलसदृशा जायते रोमराजिः ॥
(तन्त्रान्तरे)

श्लेष्मातकतैलम् ।

बीजैः श्लेष्मातकस्य व्यपगमिततुषैः काञ्जिकश्लक्ष्णपिष्टै-
र्यच्छिप्ताल्लोहदण्डादिनकरकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत ।
तच्चैलं केशकार्ष्ण्यं जनयति परमं नावनाभ्यञ्जनाभ्यां
मूर्धघ्राणाक्षिदन्तश्रवणगलरुजं हन्ति निःशेषतश्च ॥ १४६ ॥
(सद्वैद्ये)

काकचिञ्चाफलतैलम् ।

काचिकानां फलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचितम् ।
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपोलव्याधिनाशनम् ॥ १४७ ॥ (चन्द्रट)

जम्बीरादितैलम्

अङ्कोलबीजमरिचकुष्ठैः कल्कीकृतैर्भिषक् ।
पचेद् बकुलपत्रस्य जम्बीरस्य रसाढके ॥ १४८ ॥
तैलप्रस्थं शिरोऽभ्यङ्गात् शिरःकुष्ठविनाशनम् ।
गुर्वीं स केशकण्डूं च शिरोरोगांश्च नाशयेत् ॥ १४९ ॥
केशानां वर्धनं नित्यमङ्गदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
तैलप्रस्थं सधान्याम्लं जम्बीरस्य रसाढके ॥ १५० ॥
प्रस्थे च तुलसीचित्रानीलीबकुलजाद्रसात् ।
प्रत्येकं कल्कितैरेभिः कुण्डलीफलजाम्बुना ॥ १५१ ॥
यष्टीत्रिजातकोशीरत्वग्जातीरसाम्बुदैः ।
तक्कोलबीजमञ्जिष्ठाकर्पूरमृगनाभिभिः ॥ १५२ ॥
त्रिफलाङ्कोलबीजैश्च चन्दनागरुकुङ्कुमैः ।
सम्यक् सिद्धमिदं केश्यं कृमिकण्डूविनाशनम् ॥ १५३ ॥
शिरःकुष्ठं शिरोरोगान्दुर्वासक्लेशनाशनम् ।
निहन्त्यभ्यङ्गमात्रेण देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ १५४ ॥
कुष्ठाधिकारनिर्दिष्टं पञ्चतैलं च योजयेत् । (योगरत्नाकरात्)

मायूरघृतम् ।

मयूरं पक्षपित्तान्त्रपादविट्तुण्डवर्जितम् ।
दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिफलैर्युतम् ॥ १५५ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ १५६ ॥
तदभ्यासीहृतं पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।

१. 'मरिच' इति पाठान्तरम्।

महामायूरघृतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५७ ॥
चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।
जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्वीकार्द्धिपरूषकैः ॥ १५८ ॥
समङ्गाचविकाभार्ङ्गीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ।
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ १५९ ॥
मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
शतावरीविदारीक्षुबृहतीशारिवायुगैः ॥ १६० ॥
मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककशेरुकैः ।
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ॥ १६१ ॥
पुनर्नवातुकाक्षीरीकाकोलीधन्वयापकैः ।
मधूकाक्षोडवाताममुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ १६२ ॥
महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ॥ १६३ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चैव प्रकल्पयेत् ॥ १६४ ॥
जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकादशशतद्वयम् ।
परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ १६५ ॥
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगाञ्छीघ्रतरं जयेत् ॥ १६६ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये शिरोरोगचिकित्साधिकारः
पञ्चविंशतितमः ।

शालाक्यतन्त्रं समाप्तम् ।

अथ व्रणचिकित्साधिकारः ।

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।
निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।
संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुतापि या ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।
रक्तत्वं पाण्डुता कार्ष्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांससिरास्नायुच्छन्नतोत्सङ्गतातिरुक् ।
संरम्भदाहश्वयथुकण्ड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद् दुष्टव्रणाकृतिम् ।
स च दुष्टव्रणा पञ्चदशधा स्याद्यथा पृथक् ॥ ५ ॥

(वाग्भटः)

पृथग्दोषैः संसर्गसन्निचयेन च सप्तविधः । सरक्तैस्तैस्तावान् । केवलेनासृजैक इति ॥

तत्र वातेन श्यावकृष्णारुणो भस्मनिभो वा, मांसमस्तु पुलाकाम्बुतुल्यः तन्वल्पास्रावयुतः सतोदो निर्मांसो रूक्षश्च । पित्तेन नीलपीतकपिलः क्षिप्रजः किंशुकभस्माम्बुमूत्रतैलाभः बहूष्णस्रावः सरागोष्मपाकश्च । कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुसितघनस्रावः कठिनो मन्दरुजः स्थूलौष्ठश्च । रक्तेन प्रवालरक्तः सरक्तपूयस्रावो वाजिस्थानतुल्यगन्धः पित्तलिङ्गश्च । मिश्रो मिश्रलिङ्गः ॥

(तन्त्रान्तरे)

शुद्धव्रणलिङ्गः ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठः पिटिकः समः ।
किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ॥ ६ ॥

साध्यासाध्यानि ।

त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ।
कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ॥ ७ ॥

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ।
वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ॥ ८ ॥

तथा स्फिक्पायुमेढ्रौष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ।
कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ॥ ९ ॥

---

१. '[illegible]' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

सीवनीजठरश्रोणपार्श्वकुक्षिस्तनेषु च ।
फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ॥ १० ॥
भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कक्ष्यास्थिसंश्रितः ।
कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ।
नैव सिध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ॥ १२ ॥
पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ।
भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ॥ १३ ॥
स्नायुक्लेदात्सिराच्छेदाद् गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ।
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ॥ १४ ॥
मिथ्याबन्धादतिस्नेहादौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ।
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ १५ ॥
व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।
मद्यपानाद्दिवास्वप्नाद्व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ १६ ॥

(वाग्भटे)

(इति विशेषः संग्रहे)

तत्र वयःस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति । दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्नाय्वादीन्न प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाहारविहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिः । सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । आत्मवतां सुनियमिताहारविहारादिभिरुपदेशैर्नान्यथा भवति । दीप्ताग्नीनामभक्षिच्छेदहरत्वात् । प्रकृतिसत्वात्मशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोः आसावदौर्गन्ध्याभावादाशु विशुद्धेन मांसेनानुपद्रवमापूरणम् । एत एव गुणा वृद्धकृशाल्पप्राणभीरुमन्दाग्निप्रक्लेदिदेहदेशकालेषु विपरीताः ।

(संग्रहे)

तस्य व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति, अपकर्षणालेपपरिषेकाभ्यङ्गस्वेदविम्लापनोपनाहपाचनविस्रावणादयः ।

(सौश्रुते)

१. 'रुम' ख. पाठः.

अथास्य शोफावस्थायां यथासन्न विशेषनम्॥।
योऽयं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
(वाग्भटे)

तत्रापतर्पणमेवादौ प्रधानतमम्।
रागसंरम्भरहिताः परिम्लाना हताशयाः।
सद्यः शाम्यन्ति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनाम् ॥ १८ ॥
(सप्रमे)

कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम्।
दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ॥ १९ ॥
व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्वयथुपूर्वकात्।
तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ २० ॥
सुशीतलेपसेकासृङ्मोक्षसंशोधनादिभिः।
शोफोऽल्पोऽल्पोष्मरुक्सामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २१ ॥
(वाग्भटे)

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकभयाय च।
अचिरोत्पतिते शोफे कुर्याच्छोणितमोक्षणम् ॥ २२ ॥
(सौश्रुते)

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते।
विषयुक्ते विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ॥ २३ ॥
दुष्टासेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः।
हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ॥ २४ ॥
सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रुतैः।
शतधौतघृतोपेतैर्बहुदन्यैरशोषिभिः ॥ २५ ॥
प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ॥ २६ ॥
प्रदेहो भूरिसर्पिभिः शोफनिर्वापणः परम्।
(वाग्भट)

प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तवो मधुकं घृतम् ॥ २७ ॥
यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति।
दोषाग्निरेव सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥ २८ ॥

तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलायनं अविलीयमाने चोपनाशनं प्रति-लोममेव चानुलिम्पेदानुलोमम् । तथा चौषधं सम्यगवतिष्ठते । शोफे तु तैलमूत्रक्षारोदकसुराशुक्तकफघौषधनिष्क्वाथैः । भवति चात्र श्लोकः ।

यथाम्बुभिः सिच्यमान शान्तिमग्निर्नियच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥ २९ ॥

(सौश्रुते)

निःश्रेयोद्भृतमूल मूत्रविलेपाद्विहन्ति यारालाः ।
शोफविसर्पौ सहसच्चूर्णं मेहहन्मधुना ॥ ३० ॥

(काञ्चीपुरवासी)

स्वेदकल्पादय. ।

वातोल्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
स्रुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदशाम् ॥ ३१ ॥

ग्राम्यानूपौदकामिषवेशवारकृसरपायसोत्कारिकाभिः स्वेदो योज्यः । सदाहशूलांस्तु तिलानतसीश्च भृष्ट्वा पयसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् । बलामधुकपृश्निपर्णीच्छिन्नरुहाभीरुजीवन्ती-शर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोत्कारिकाः कवोष्णाः शूलदाहहराः । सहन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्ण आलेपः, तथा सतिलो मुद्गपायस उपनाहः । दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा पयसा घृततैलाभ्यां वा परिषेक शोफे व्रणे वा दाहशूलघ्नः ।

(समदे)

स्थिरान्मन्दरुजाञ्छोफान्स्नेहैर्वातकफापहैः ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या ततः शनैः ॥ ३२ ॥
विम्लापनार्थं मृद्नीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
यवगोधूममुद्गैश्च दुग्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

(वाग्दे)

ते तु प्रविशन्ति च रोमकूपान् । न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्कं हि दाहोपारागश्यावत्वशूलानि वर्धयति । यस्तु शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च प्रयुज्यते स प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकृत् । लेप-स्तूष्णः शीतो वा बहलश्च तथा वातश्लेष्मप्रशमनः । तस्योपयोगः क्षतावेषु । यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः वरक इति सज्ञां लभते ।

१. 'शनैः शनैः' इति मुद्रितपाठ्यस्थपाठः ।

दशविधश्च समासादालेपः । तद्यथा — स्नैहिको निर्वापणः प्रसादन स्तम्भनो विलायन- पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च । नामभिरेव चैषां स्वरूपमाख्यातम् । न च प्रदेह रात्रावुपयुञ्जीत । पुष्कमा भूच्छैत्यविहतस्योष्मणो बहिरनिस्सरणाद्विकारपरिवृद्धिः । पुष्कलावतस्तु पठति ।

*तमसा विहतो ह्यूष्मा रोमकूपैरनावृतैः ।
लेपाद्विनैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥ ३४ ॥

न च पर्युषितं लेपं दद्याद् भूयस्तमेव वा ।
व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद् भ्रष्टवीर्यस्तथेतरः ॥ ३५ ॥
(गङ्गदे)

वातशोफे तु वेदनोपशमनार्थं सर्पिस्तैलधान्याम्लमांसरसवातहरौषधनिष्क्वाथैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत । पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्तेषु क्षीरघृतमधुशर्करोदकेक्षुरसमधुरौषधक्षीरवृक्षनिष्क्वाथैरनुष्णैः परिषेकान् कुर्वीत । श्लेष्मशोफे तु तैलमूत्रक्षारोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिष्क्वाथैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत ।
(सौश्रुते)

आस्फोतपत्रमयूरकल्केनालेपः, सुसिद्धपिण्डैः सघृतैर्यवगोधूमैर्वा ।

विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३६ ॥
(सप्तदे)

तथाह ।

शोफयोरुपनाहं तु कुर्यादामविदग्धयोः ।
अविदग्धाश्च शाम्यन्ति पाकं यान्ति विदाहिनः ॥ ३७ ॥

निवर्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः ।
तस्य संपाचनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु ॥ ३८ ॥

दधितक्रसुराशुक्तधान्याम्लैर्योजितानि तु ।
स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभाम् ॥ ३९ ॥

---

* 'तमसा विहितो' इति मुद्रितसत्पाठः

सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तया ।
अतसीशणशिग्रूणि मूलकं तिलसर्षपाः ॥ ४० ॥
सक्तवः किण्वमुष्णानि द्रव्याण्यपि विपाचनम् । (सौश्रुते)

सकोलतिलवेल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ४१ ॥ (वाहटे)

शिग्रुशणफलचित्रककिण्वनिष्पावसर्षपतिलातसीसक्तुकोलप्र-धूमैरम्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तया प्रलिप्यैरण्डपत्रेणावच्छाद्य बध्नीयात् । (सहदे)

शालिविलैरण्डफलं पिष्ट्वा घृतेन कर्तव्यम् ।
सन्तर्पणाह्वयोऽसावुपनाहो ग्रन्थिशोफघ्नः ॥ ४२ ॥ (वृद्ध-)

लाजं तिलानां शालीनां चूर्णितं घृतसंयुतम् ।
उपनाहमिमं कुर्याद् ग्रन्थिशोफविनाशनम् ॥ ४३ ॥ (हारीतग्रंथे)

तैलेन वा सर्पिषा वा ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥ (वाहे)

पच्यमानशोफलिङ्गम् ।

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी बस्तिरिवाततः ।
स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भकः ॥ ४५ ॥
संरम्भारुचिदाहोषातृड्ज्वरानिद्रतान्वितः ।
स्त्यानं विष्यन्दयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४६ ॥ (वाहे)

पाकाभिमुखे भोजनविधि ।।

पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भोजयेत् पाचनार्थं वाह-भेदनार्थमस्त्रकर्मसहनार्थं च । (डल्हणे)

पक्वलिङ्गम् ।

पक्वेऽल्पवेगता ग्लानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ।
नामोऽन्तेषून्नतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ४७ ॥
स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्वस्ताविवाम्भसः ।
शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ४८ ॥
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
पाकेऽतिवृद्धे सुषिरस्तनुस्त्वग्दोषभक्षितः ॥ ४९ ॥
वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।

रक्तपाकम् ।

कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ५० ॥
पक्वलिङ्गं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ५१ ॥
रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।

दारणादि ।

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ॥ ५२ ॥
दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ।
अल्पसत्त्वेऽक्षमे बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ ५३ ॥
दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
गुग्गुल्वतसीगोदन्तस्वर्णक्षीरिकपोतविट् ॥ ५४ ॥
क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ।
प्राक्छेदकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ ५५ ॥
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनासहः ।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ ५६ ॥
अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥

(वाहटे)

१ 'यत्रैष्या वेदना' इति पाठान्तरम् । २ 'पूते' इति मुद्रितपुस्तकद्वयपाठः ।

अवन्यमानस्य दोषाः ।

अवध्यमानः पुनर्दंशमशकतृणकाष्ठपांसुशीतवातातपादिसंपर्कादु मिथ्योपद्रवोपद्रुतो दुष्टव्रणतामुपैति । स्नेहश्चास्य न चिरं तिष्ठति । प्रशमयितुश्चास्य भवति । रूढे च वैवर्ण्यं भवति । अपि च—

चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पातितम् ।
अस्थिस्नायुसिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥ ६२ ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिडकामधुमेहिनाम् ।
कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ॥ ६३ ॥

बन्धनीया न मांसपाके गुदपाके च दारुणे ।
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्था विसर्पिणः ॥ ६४ ॥

(सश्रुते)

आमच्छेदे व्यापत् ।

आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोऽसृगतिस्रुतिः ।
रुगतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ॥ ६५ ॥

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ६६ ॥

तिर्यक्छेदविषयः ।

तिर्यक् छिन्द्याल्ललाटभ्रूदन्तवेष्टकजत्रुणि ।
कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगलवक्षणे ॥ ६७ ॥

अन्यत्र छेदनात्तिर्यक् सिरास्नायुविपाटनम् ।

पीडनम् ।

भूयगर्भानणुद्वारान् स्रोतसञ्चान्यमर्मगानपि ॥ ६८ ॥

निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्परिपीडयेत् ।
शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ॥ ६९ ॥

न मुखे चैनमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ।
कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ॥ ७० ॥
द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ।

(वाग्भटे)

विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगन्धीन् क्लेदस्रावतः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ॥ ७१ ॥
(सद्वैरे)

क्षालनादयः ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
सूत्रं दुष्टव्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ७२ ॥
अथवा क्षालनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ७३ ॥
पटोलविल्वयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ७४ ॥
व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान्सन्धिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ७५ ॥
(वाहटे)

त्रिकल्कः ।

निम्बपत्रनिशाकल्कः सतिलो माक्षिकान्वितः ।
त्रिकल्क इति विख्यातो व्रणशोधनरोपणः ॥ ७६ ॥
(हारिकर्णे)

व्रणशोधनानि ।

पुनर्नवाब्धिसिन्दूरयनिशाकल्कः समाक्षिकः ।
स दुःखसाध्यानुत्सन्नान् व्रणानाशु विशोधयेत् ॥ ७७ ॥
पुनर्नवनिशावल्कछदगुञ्जाफलैः कृतः ।
सिन्धूत्थवकुलैः कल्को मध्वाढ्यो व्रणशोधनः ॥ ७८ ॥
दुष्टव्रणानां सर्पिः कल्को लाङ्गलिपूरणैः ।
शस्तं तत् पक्वतैलं वा शोधने सैन्धवान्वितः ॥ ७९ ॥
तिलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुतैः ।
त्रिवृत् घृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८० ॥
(सिद्धसारे)

धूपः ।

वाताभिभूतान्सास्रावान्वा धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ८१ ॥

उत्सादनम् ।

निर्वापयेद् व्रणं शीतैः रक्तपित्तविषोल्बणान् ।
शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ८२ ॥
(पाठे)

अश्वगन्धापामार्गताक्ष्यशैलसुवर्चलाबलातिबलानन्ताभातकीकुसुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः, तथा सर्पीष्यभ्यञ्जनार्थे । (अन्ते)

अथान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ।
मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ॥ ८३ ॥
उत्सन्नदुष्टमांसानां व्रणानामवसादनम् ।
जातीमुकुलकासीससमनोह्वालपुराग्निकैः ॥ ८४ ॥

क्षारकर्मणा विशोध्याः ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ।
व्रणान् सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ॥ ८५ ॥

अग्निकर्मणा शोध्याः ।

स्रवन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ।
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च साधनैः ॥ ८६ ॥
साध्यमाना न शुध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा

सकृमीणां व्रणानां चिकित्सा ।

अरक्षया व्रणे यस्मिन्माक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ॥ ८७ ॥
ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफास्रसंस्रवान् ।
सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ॥ ८८ ॥
गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः ।
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥ ८९ ॥
(पाठे)

१ 'स्नुमांसादान्' इति पाठान्तरम् । २. शोधनैः इति च पुस्तकान्तरपाठः ।

क्षीरमौदुम्बरं शस्तं तथा चास्फोतजं पयः ।
व्रणजन्तुषु सर्वेषु दुग्धं चोत्तमकार्णिजम् ॥ ९० ॥
(हारिश्चन्द्रे)

व्रणस्योदरस्थं कृमिव्रातमुग्रं
वटक्षीरबिन्दुर्निषिक्तो निहन्ति ।
अलब्धे च तस्मिन् सुपिष्टा च *शुक्तिः
सुधा च प्रदेया वधाय कृमीणाम् ॥ ९१ ॥

कटुकक्षारसंयुक्तं कल्कमश्वघ्नमूलजम् ।
व्रणकृमिं निहन्त्याशु व्रणदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ९२ ॥
(तन्त्रान्तरे)

कार्पासफलादिरसक्रिया ।

कार्पासं फलगेहधूमबकुलं गुञ्जाफलं शंखजं
क्षारं रोममयीं च नागसहितं पथ्यां रसे कैंशुके ।
पिष्ट्वा कंसयुगेन तैलसहितं घृष्टेयमाकार्ष्ण्यतः
क्षिप्रं हन्ति रसक्रिया चिरभवान्दुष्टव्रणान्सस्रुतीन् ॥ ९३ ॥
(वृद्ध०)

व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥
(संग्रहे)

क्षालनादिः ।

प्रक्षालनार्थं तु पयोद्रिपानां क्वाथं तिलारिष्टनिशाशकल्कम् ।
क्षौद्रेण दद्याद्व्रणशोधनार्थं तत्कल्कमाज्येन तु रोपणाय ॥ ९४ ॥
(योगामृते)

रोपणम् ।

शुद्धानां रोपणे योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।
अश्वगन्धा रुहा लोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ९५ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।
अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९६ ॥
कल्कं संरोपणं कुर्यात् तिलजं मधुसंयुतम् ।
स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९७ ॥

* मारकादिस्थवर्यायो श्रुक्तिवन्द दक्षे नैवकथद्यामिन्योरवगम्यते ।

सक्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ ९८ ॥

(वाग्भटे)

पित्तोपसृष्टान् गंभीरान् दाहपाकप्रपीडितान् ।
कार्पासफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥ ९९ ॥

(सौश्रुते)

घृतानां निर्देशाः ।

सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्मणो व्रणान् ।
क्षीररोपणभैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ १०० ॥
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥

(वाग्भटे)

अवध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रयुज्यताम् ।
यथास्वं रोपणैः कुर्याद्रसजांशनिशाढ्यैः ॥ १०१ ॥
समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ।
नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ १०२ ॥

(सङ्ग्रहे)

अन्तःशल्यानणुद्वारान् गम्भीरान्मांससंश्रितान् ।
सन्धिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान् ॥ १०३ ॥
उत्सन्नदुष्टपिशिते संक्लिष्टश्यामशोणिते ।
व्रणे प्रच्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥ १०४ ॥
विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबन्धिनि ।
रूक्षे सवेदने वस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ १०५ ॥
जत्रूर्ध्वजे च श्वयथौ कण्ड्वाढ्ये तीक्ष्णनावनम् ।
तज्ज एवाऽनिलाढ्ये तु श्वयथौ स्नेहनावनम् ॥ १०६ ॥
तथा सशोफकण्ड्स्रावे धूमो वातकफोल्बणे ।
दन्तादिमति वक्त्रस्थे यथास्वं कवलो हितः ॥ १०७ ॥

(चरके)

१. घनिकाद्यै मुद्रितग्रन्थपाठः

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ।
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ॥ १०८ ॥
आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रजे ।
एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः ॥ १०९ ॥
चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥
(वाग्भटे)

पानसेकादिषु घृतम् ।

पित्तविद्रधिवीसर्पशोफकुष्ठघृतानि च ।
सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ ११० ॥
(संग्रहे)

दूर्वास्वरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं च रोपणम् ।
(चक्रपाणिः)

प्रपौण्डरीकमधुककाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ १११ ॥
साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कम्पिल्लकेन वा ।
दूर्वारसेन वा दार्व्यास्त्वचा वा व्रणरोपणम् ॥ ११२ ॥
(वृन्दे)

जात्यादिघृतम् ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयतुत्थसिक्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजा व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११३ ॥
(शार्ङ्गे)

निम्बेक्ष्वाक्वादितैलम् ।

निम्बेक्ष्वाकुपटोलजातिरजनीतोये सुगन्धाग्निका-
दार्वीतुत्थकरञ्जबीजमधुकैर्मञ्जिष्ठसिक्थाभयैः ।
सिद्धं तैलमथाज्यमेभिरथवा मर्माश्रिताः स्राविणः
सूक्ष्मास्याः सरुजा व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११४ ॥
(सिद्धयोगे)

सप्ताङ्गाभि स्कन्दतैलम् ।

पटोलाह्वमधुनार्कबीजफलिनीव्योषाब्दवल्लीपय-
स्सिद्धार्थत्रिफलाविडङ्गकुटजश्वेतावचाशारिवाः ।

मञ्जिष्ठासनन्तकतुत्थहिमिश्रं सिन्धूत्थलोध्रान्वितं
सिद्धं मार्कवकाकमाचिकरसे तैलं व्रणे शोधनम् ॥ ११५ ॥
स्कन्दतैलमिदं नाम्ना नाडीरोपणमुत्तमम् ।
दुष्टव्रणापचिग्रन्थिगण्डमालाहरं परम् ॥ ११६ ॥
(चक्रदत्ते)

निम्बार्कादितैलम् ।

निम्बार्कनिशास्नुक्कुटकरसे शृतं तैलम् ।
कल्कं लाङ्गल्यनलं व्रणशोधनरोपणे शस्तम् ॥ ११७ ॥

पुरान्तकतैलम् ।

निम्बाकुलीवसुकरम्यकनकक्वैरी-
पिचाव्रणघ्नसुवहाखरमञ्जरीणाम् ।
निम्बस्य चापि वनजस्य रसे विपक्वं
तैलं पुरान्तकमिदं व्रणरोपणाय ॥ ११८ ॥
(वृन्द-)

अन्यानि तैलानि ।

दिनेन्द्रवल्लीस्वरसे विपक्वं तच्चर्मकल्केन पुनर्नवस्य ।
सारे च तैलं व्रणरोपणार्थं संशोधनार्थं च वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११९ ॥
(हारीतग्रन्थे)

महावृक्षार्कजे दुग्धे मधूच्छिष्टेन साधितम् ।
तैलं सक्तप्रयोगेण दुष्टव्रणविरोपणम् ॥ १२० ॥

दुग्धे कल्केन शृतं वर्षाभूभूकदम्बमूलसुधा ।
तैलं रोपयति द्राक् व्रणमपि गाढं सपूयमपि ॥ १२१ ॥

दोषाव्रणघ्नपूगात्रिफलातुल्यैः खरांशुमन्तक्षम् ।
धुर्धूरदिनेशत्वक्चूर्णैस्तैलं भवेद् व्रण्यम् ॥ १२२ ॥

मरिचनिशाहंसाद्रिक्षीरद्रुमतुलसिपूगमेदोभिः ।
व्रणहितरुदम्बजम्बूनृपतरुचिञ्चास्थिनिर्मोकैः ॥ १२३ ॥

सलिलरिपुभेदहारीकृष्णवृहत्त्वक्षु साधितं तैलम् ।
पड्रोमभस्मयुक्तं व्रणहितमिति कथ्यते सद्भिः ॥ १२४ ॥

पत्रत्रिफलारजनीतुल्यसमङ्गासु साधितं तैलम् ।
नाशयति व्रणजालं क्रोध एक इव गुणजालम् ॥ १२५ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

ककुभादिचूर्णम् ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकट्फललोध्रजैः ।
त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ १२६ ॥
(वाहटे)

त्रिफलादिचूर्णम् ।

त्रिफला मधुकं लोध्रं मञ्जिष्ठा बिल्वपेशिका ।
समङ्गा धातकी लाक्षा निर्यासः शाल्मलेरपि ॥ १२७ ॥
पलाशस्य च निर्यासो निर्यासः ककुभस्य च ।
सूक्ष्माण्येतानि चूर्णानि व्रणानां चापि रोपणम् ॥ १२८ ॥
(भेलात्)

कठिनत्वं व्रणा यान्ति सारैर्गन्धैश्च धूपिताः ।
*सर्पिर्मज्जावसातैलैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १२९ ॥
(चरके)

प्रलेपा ।

लाक्षामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ॥ १३० ॥
१कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ॥ १३१ ॥
अयोरजस्सकासीसत्रिफलाकुंकुमानि च ।
प्रलेपः कुरुते कार्ष्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ १३२ ॥
दग्धयानूपसत्वानां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा ।
भल्लाततैलाप्लुतया शुद्धमालेपयेद् व्रणम् ॥ १३३ ॥
(मन्द्रहे)

त्रिफलामार्कवं लाक्षा कासीसं लोहजं रजः ।
लेपोऽयमचिरात्कुर्याद् व्रणकार्ष्ण्यं नवत्वचि ॥ १३४ ॥

---

१ 'कालेयक' मुद्रितवाहटे ।

* सर्पिर्मज्जावसापूपैः इति मुद्रितचरके ।

रोचना कुंकुमाम्रास्थि तुल्यं शाल्मलिकण्टकाः ।
कालीयकं च सावर्ण्यं कुर्युर्व्यासमसमासतः ॥ १३५ ॥
(शारपाणे[1])

सिद्धं भृङ्गरसे धात्रीदन्तीदन्तमषीयुतम् ।
तैलमासनपात्रस्थं केश्यं स्याद् व्रणकार्ष्ण्यकृत् ॥ १३६ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ।
रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ॥ १३७ ॥

चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्छृङ्गखुरजा मषी ॥
(वाहटे)

कपित्थान्मांसमुद्धृत्य मूत्रस्याज्यस्य पूरणम् ।
क्षिपेच्चात्र मनोह्वालावंशनिर्लेखरोचनाः ॥ १३८ ॥
कासीसं च मधुच्छाटं मासं न्यस्तं ततो भुवि ।
अधोऽर्जुनस्य तच्छुक्लव्रणालेपः सवर्णकृत् ॥ १३९ ॥
(वङ्गदे)

व्रणिनां पथ्यापथ्यम् ।

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।
मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ १४० ॥
बालमूलकवार्ताकुतण्डुलीयकवास्तुकम् ।
कारवेल्लरुककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ १४१ ॥
सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ॥ १४२ ॥
भुञ्जानो जांगलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।
अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ १४३ ॥
अजीर्णात्त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ १४४ ॥
(वाहटे)

१. (नूरसाञ्जनस्य पूरणोक्ते अयुत. ।)

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वप्नात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १४५ ॥
(सिद्धसारे)

स्थानासनं चंक्रमणमुच्चैर्भाषणमेव च ।
व्रणितो न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥ १४६ ॥

नवधान्यमाषतिलकलायमसूरहरेणुशाकाम्ललवणपिण्याकपिष्टमद्यवल्लूरजाङ्गलमांसमत्स्यशीतोदकपायसदुग्धदधितक्रप्रभृतीनि च परिहरेत् ॥
(मयक)

व्रणान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदीरितः ।
दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥ १४७ ॥
(सौश्रुते)

न चैनं त्वरमाणोऽन्तस्सदोषमुपरोहयेत् ।
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ॥ १४८ ॥

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
मासान् षट् सप्त वा नृणां विधिरेष प्रशस्यते ॥ १४९ ॥
(सङ्ग्रहे)

सद्योव्रणाः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ।
अनन्तैरपि तैरद्भुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १५० ॥

घृष्टावकृत्तविच्छिन्न*प्रविलम्बिनिपातितम् ।
विद्धं भिन्नं विदलितं, तत्र घृष्टं छवीक्रया ॥ १५१ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सश्लोषं छेदनात्स्रवेत् ।
अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ १५२ ॥

प्रविलम्बि सलेपेऽस्थि पतितं पातितं तनोः ।
सूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ १५३ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुतम् ।
[1]प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ॥ १५४ ॥
(वाग्भटे)

---

1. प्रहारपीडनोद्घृष्टात्सहास्था व पाठः । * प्रविलम्बिपातितम् इति मुद्रितवाग्भटे ।

आगन्तोर्व्रणस्य प्रागुपदिष्टः सम्भवः। तत्र यथायथं प्रतीकारश्च। विविधाभिघातजनितैस्तु सुबह्वाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठितमङ्गं समासात् त्रिविधं भवति। छिन्नं विद्धं पिच्छितं च। त्रिविधमपि एतत्त्वगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते। तत्र छिन्नं पञ्चधा भिद्यते। विद्धं त्वष्टविधम्। पिच्छितं तु द्विविधम्।

(सङ्ग्रहे)

समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्तितः।
छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च॥ १५५॥

घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्।

(इति सौश्रुते)

सीवनविधिः।

सद्यः सद्योव्रणान्सीव्येद् विवृतानभिघातजान्॥ १५६॥
मेदोजान् लिखितान् ग्रन्थीन् ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः।
शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुबाहुषु॥ १५७॥
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिङ्मेढ्रपायूदरादिषु।
गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च॥ १५८॥
न तु वंक्षणकक्ष्यादावल्पमांसे चले व्रणान्।
वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान्क्षारविषाग्निजान्॥ १५९॥
सीव्येद्बलास्थिशुष्कास्रतृणरोमापनीय तु।
प्रलम्बिमांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने॥ १६०॥
सन्ध्यस्थ्यवस्थिते रक्ते स्नाव्या सूत्रेण वल्कलैः।
सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु॥ १६१॥
सान्त्वयित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रवैः।
अञ्जनक्षौमजमषीफलिनीसल्लकीफलैः॥ १६२॥
सलोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद् बन्धादि पूर्ववत्।
व्रणो निःशोणितोष्ठो यः किञ्चिदेनावलिख्य तम्॥ १६३॥
सञ्जातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम्।

(वाग्भटे)

बन्धनम् ।

यदृच्छयागन्तुं व्रणं सद्यो घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
शीता क्रिया प्रयोक्तव्या पित्तरक्तोष्मशातनी ॥ १६४ ॥
(सिद्धसारे)

सद्यः सद्योव्रणं शुद्धं संसीव्याञ्जनलोध्रकम् ।
फलिनीसर्जलाक्षांश्च दत्त्वा सञ्चूर्ण्य बन्धयेत् ॥ १६५ ॥
आसप्तरात्रमाज्येन मध्वाक्तेन प्रलेपयेत् ॥
(सिद्धयोगे)

तालस्य पेशीं क्रमुकं च वालं
लाक्षाञ्जनं सर्जरसं कपित्थम् ।
पथ्यां च सञ्चूर्ण्य परिक्षतानां
क्षतेषु दत्त्वा परिबन्धनीयम् ॥ १६६ ॥
(तन्त्रान्तरे)

पाचितलिकुचफलोष्णस्वरसेन विदिह्य बन्धयेत् सद्यः ।
सद्योव्रणं समस्तं विदिग्धाच्छगणशुद्धपिण्डेन ॥ १६७ ॥
(कादीपुरवासी)

पत्रेण खरमञ्जर्या मृदितेनावपीडितम् ।
क्षणेन रुधिरं तिष्ठेत् सेतुबन्धादिवोदकम् ॥ १६८ ॥
(तन्त्रान्तरे)

अपामार्गस्य संसिद्धं पत्रोत्थेन रसेन तु ।
सद्योव्रणेषु रक्तं तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ १६९ ॥

उदगाढागतं मूलं शाल्यास्तण्डुलवारिणा ।
पिष्ट्वा प्रलेपनं दद्यात् सद्यःक्षतविरोपणम् ॥ १७० ॥
(बिन्दुसारे)

श्वेतस्य शरपुङ्खस्य मूलं जम्बेतरस्य वा ।
व्रणे निष्ठीवनं कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥ १७१ ॥
(धीवरसुते)

सद्यः सद्योव्रणं सिञ्चेद्यष्टीमधुकसर्पिषा ।
तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ १७२ ॥

---

१. सिञ्चेद्य यष्ट्याह्वसर्पिषा इति मुद्रितादर्शद्वयपाठः.

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ १७३ ॥
(वाग्भटे)

शस्त्रजव्रणचिकित्सा ।

या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ १७४ ॥
(पाठ्यादौ)

साप्ताहिको विधिः ।

सद्योव्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिः प्रयुञ्जीत पित्तघ्नाश्च हिमाः क्रियाः ॥ १७५ ॥
ससंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ १७६ ॥
घृष्टपिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ।
तयोर्नैवं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १७७ ॥
अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ १७८ ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १७९ ॥
इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
सप्ताहाद् गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १८० ॥
(वाग्भटे)

क्षालनार्थे आरग्वधादि ।

क्षालनाभ्यङ्गसेकेषु तस्मिन्दुष्टे प्रयोजयेत् ।
आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनम् ॥ १८१ ॥
कल्कस्त्रिवृत्तिलैरण्डपत्रैर्योज्यः ससैन्धवैः ।
वातिके पैत्तिके कुम्भयष्ट्याह्वनवनीततिलैः ॥ १८२ ॥

१. 'घृष्टे पिच्छिते चैव' इति च मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

श्लेष्मिके तिलतैलोद्दालिकुम्भस्त्वार्चिकाम्लिकैः ॥

(सङ्ग्रहे)

दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
विशोषणं तथाहारं शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८३ ॥

(सौश्रुते)

सद्योव्रणे पृथक् पृथक् सामान्यं कर्म ।

प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।
घृष्टे रुजां निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १८४ ॥

कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १८५ ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमुदीर्णं लम्बते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं भिषक् ॥ १८६ ॥

पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ।
ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १८७ ॥

विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८८ ॥

गलपीडावसन्नेऽक्ष्णि वमनोत्कासनक्षवाः ।
प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १८९ ॥

कर्णे स्थानाच्च्युते स्यूत्वा स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।
कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ १९० ॥

समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।
आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ १९१ ॥

उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ।
घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ १९२ ॥

स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
चर्मणा गोफणाबन्धः कार्यश्चांसगते व्रणे ॥ १९३ ॥

१. वमनोत्कासनक्षवा. २. स्यूते इति मुद्रितपाठस्त्वपपाठः.

पादौ चिलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ १९४ ॥
कार्यश्च गोफणाबन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥ १९५ ॥
कालानुसार्यगर्वेलावातीचन्दनपर्पटैः ।
शिलादार्व्ययष्टितातुल्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ १९६ ॥
छिन्नां निश्शेषतः नासां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
बध्नीयात्कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ १९७ ॥
कार्यः शल्याहृते विद्धे क्रमो भग्नात्तु पिच्छिते ।
शिरसोऽपहृते शल्ये वालवर्तिं प्रवेशयेत् ॥ १९८ ॥
मस्तुलुङ्गस्रुतेः शुद्धो हन्यादेनश्चलोऽन्यथा ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ १९९ ॥
मस्तुलुङ्गस्रुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात्स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥ २०० ॥
दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ।
सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ २०१ ॥
भिन्ने कोष्ठेऽस्रजा पूर्णे मूर्च्छा हृत्पार्श्ववेदना ।
ज्वरो दाहस्तृडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ २०२ ॥
सङ्गो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्ये स्याद् गात्रेऽपि च विगन्धिता ॥ २०३ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानेनातिमात्रेण शूलेनापि विशस्यते ॥ २०४ ॥
पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ २०५ ॥

अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
असृजा स्यन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण वस्तिवत् ॥ २०६ ॥
तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥
आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ।
विरेचनं निरूहश्च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ २०८ ॥
यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ २०९ ॥
अतिनिःस्रुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।
अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न ततोऽन्यथा ॥ २१० ॥
प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत् कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ २११ ॥
क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिप्लुतम् ।
अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ २१२ ॥
तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेन च ।
वेष्टयित्वा तु पट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ २१३ ॥
अनुवर्तेत पथ्यं च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ।

पाटलीसायं तैलम् ।

पाटलीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगरुचन्दनम् ॥ २१४ ॥
हरिद्रे पद्मबीजानि सौवीरं मधुकं च तैः ।
पक्वं सद्योव्रणेयुक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ॥ २१५ ॥

गुदभ्रंशादिचिकित्सा ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महताहतम् ।
वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ २१७ ॥

(वाग्भटे)

रोपणे परिषेके च पाने च भग्निना सदा ।
तैलं घृतं वा वचार्यं शरीरं चानतेऽस्य च ॥ २१८ ॥

घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रधौ ।
सद्योव्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥ २१९ ॥

(सौश्रुते)

(भग्नस्य स्वरूपम्)

पतनपीडनादिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिभङ्गमुपदिशन्ति । तत्तु भङ्गमात्रं व्यधिष्ठानं सन्ध्यावसन्यौ च । तत्र सन्धिमुक्तं षड्विधम् । उत्पिष्टं विश्लिष्टमनाक्षिप्तमाक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति । तस्य च सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्रुग्रुजता । स्पर्शासहिष्णुत्वं च । असन्धिभग्नं पुनर्द्वादशविधम् । तद्यथा— कर्कटकं वक्र स्फुटितं वेल्लितं अस्थिच्छल्लिकाभग्नं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं मोटितं मज्जानुगतमिति । श्वयथुबाहुल्यस्पन्दनस्पर्शासहिष्णुता अवपीड्यमाने सशब्दसत्ताङ्गता वेदनाविमर्दविस्पर्शास्वावस्थासु शर्म न भवतीति साधारणमसन्धिभग्नरूपम् ॥

(धन्वे)

साध्यासाध्यम् ।

प्राग्भागुदारि यत्नात्तिः स्पर्शं शब्दं करोति यत् ।
यस्मादस्थिलेशः मनिर्धन्मध्यमस्थ्नो विदारितः ॥ २२० ॥

भग्नं यद्वाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ।
उन्नम्यमानं धवयवश्च मज्जानि मज्जति ॥ २२१ ॥

दुःसाध्यं कृशावृद्धवातलाल्पाशिनामपि ।
भिन्नं कपालं यत्कट्याः सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ॥ २२२ ॥

क्षपन अतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ।
असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं तथा ॥ २२३ ॥

१ शरीरं चानतेऽस्य च क पाठः.

यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ।
सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात् ॥ २२४ ॥
संक्षोभादपि यद् गच्छेद् विक्रियां तद्विवर्जयेत् ।
आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥ २२५ ॥
तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ॥ २२६ ॥
(वाग्भटे)

भग्नस्य बन्धनादयः ।

भग्नं संस्थापनोपायैस्तैस्तैः संस्थाप्य निश्चलम् ।
पट्टेनाथ घृताढ्येन परिवेष्ट्योपरि क्षिपेत् ॥ २२७ ॥
मृदादिवल्कं वंशं वा मध्यमं बन्धमाचरेत् ॥
(तन्त्रान्तरे)

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ।
गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसम्भवः ॥ २२८ ॥
त्र्यहात् त्र्यहात्तौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ।
साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ॥ २२९ ॥
न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ।
सं पञ्चमूलसिद्धेन पयसा तु सवेदनम् ॥ २३० ॥
सुखोष्णं चावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ।
विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ॥ २३१ ॥
सततं लेपसेकांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ।
सृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥ २३२ ॥
प्रातः प्रातः पिबेद् भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ।
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ २३३ ॥
कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भग्नोदितः क्रमः ।
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ २३४ ॥
सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।
तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीलोध्रकट्फलैः ॥२३५॥

समङ्गाधातकीपुष्पैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ॥ २३६ ॥
(माहदे)

विश्लिष्टोत्पिष्टयोः सन्धिमेवमेवाभिघट्टयन् ।
उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ २३७ ॥
(संग्रहे)

इति भग्न उपक्रान्तः स्थिरधातोर्ऋतौ हिमे ।
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ॥ २३८ ॥

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ।
मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ॥ २३९ ॥
(वाहटे)

मनुष्यादिभग्नस्य चिकित्सा ।

सामान्यसाधनमिदं विशेषो वक्ष्यते ततः ।
भग्नां सन्धिविमुक्तां वा कृत्वा पूर्ववदङ्गुलिम् ॥ २४० ॥

तनुनावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ।
कौर्परं तु भिषक् सन्धिमङ्गुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ २४१ ॥

अनुमृज्य ततः सन्धिं पीडयेत्कूर्पराच्च्युतम् ।
प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ २४२ ॥

मणिबन्धे च जानौ च गुल्फे चैष क्रियाक्रमः ।
उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥ २४३ ॥

पक्षीराद्याम्लतैलेन परिषेकं च कारयेत् ।[1]
प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृण्मयं ततः ॥ २४४ ॥

हस्ते जातबले कार्यं क्रमात्पाषाणधारणम् ।
दन्तानभग्नांश्चलितान् सरक्तानवपीडयेत् ॥ २४५ ॥

वयस्यस्याम्बुभिः शीतैः परिषिच्य प्रलेपयेत् ।
बहिर्निर्वापणैरन्तः सन्धानीयैरुपाचरेत् ॥ २४६ ॥

१. 'शु' ख. पाठ.

मलाढ्यभृते क्षीरे पथ्यकादिभृतं घृतम् ।
नस्यगण्डूषपयोभ्यंग्यं चलदुद्धिसहितानि च ।
ग्रीन्मासान्मृदु भुञ्जीत रसाग्रं कठिनं त्यजेत् ॥ २४७ ॥
(सप्ते)

कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ।
यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ॥ २४८ ॥
जङ्घोरुपार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ।
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ॥ २४९ ॥
विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ।
सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतान् ॥ २५० ॥
उक्तैर्विधानैर्युक्त्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ।
असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ॥ २५१ ॥
आपीड्य भग्नं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ।
भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ २५२ ॥
पक्वमांससिरास्नायुसन्धिश्लेषं न गच्छति ।
(वाग्भटे)

शालिक्षीररसाग्र्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ २५३ ॥
मात्रयोपचरेद् भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ।
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २५४ ॥
(तंत्रे)

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ २५५ ॥
मांसं मांसरसं क्षीरं सर्पिर्यूषं सतीनजम् ।
बृंहणं चान्नपानं च देयं भग्नाय जानता ॥ २५६ ॥
(सौश्रुते)

हैयंगवीनं सपटुप्रलिम्पे-
चीर्णाम्लवल्कं तु तुषोदकेन ।
चिन्तास्थिमर्मरोपणकृम्भकार-
कपालपथ्यामपि भग्नदोषे ॥ २५७ ॥
(सिद्धयोगे)

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
चतुष्प्रयोगान् बल्यांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ २५८ ॥
अनुल्बणमनाविद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितम् ।
अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात्सुसाधितम् ॥ २५९ ॥
(सुश्रुते)

गन्धतैलम् ।

कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
सप्तक्षपा वहति वारिणि वासयेत ।
संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुकक्वथिते च तोये ॥ २६० ॥
पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् यावत् ।
विगततुषानरजस्कान् सम्पूर्ण्य विचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ २६१ ॥
नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिसिप्लवकुष्ठनलादयैः ।
अगरुकुङ्कुमचन्दनशारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ २६२ ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिलरापिष्टं ततश्च तत् ।
समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ २६३ ॥
शैलेयरास्नांशुमतीकशेरुकालानुसारीनतपत्रलोध्रैः ।
सक्षीरशुङ्गैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेच्चमध्वादिभिश्च ॥ २६४ ॥
गन्धतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ।
वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि निर्विषैरुपयोगैः ॥
(वाग्भटे)

एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषेऽर्दिते तथा ॥ २६६ ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ २६७ ॥
पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
ग्रन्थिरस्थ्योरसां शुद्धिरसृङ्नोपजायते ॥ २६८ ॥

मूत्रं च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणम् ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविनाशनम् ॥ २६९ ॥
राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।

(सौश्रुते)

दग्धव्रणस्य लेपादयः ।

पयसि हन्ति हुताशनजं जपा
कुसुमवल्कभृतं तिलजं तथा ।
अपि च रोमयुतं तिलजं भृतं
सपदि केवलमेव विनिःसृतम् ॥ २७० ॥

बदरीतिलकल्काख्यकाञ्जिके रञ्जितोद्धृतम् ।[1]
फेनं प्रलिम्पेद् घटजं पङ्कं चाग्निकृते व्रणे ॥ २७१ ॥
सिक्थं सौवीरसंपिष्टं नन्द्यावर्ताङ्घ्रिमेव वा ।
नवनीतेन संयुक्तं लेपयेद्दहनव्रणम् ॥ २७२ ॥
मथितेऽयन्तिसोमाख्ये कर्दमं पोट्टलीकृतम् ।
विपाच्य तेन कोष्णेन सेकः स्याद्दहनव्रणे ॥ २७३ ॥
मत्स्याक्षिसाधितं सर्पिर्दहनव्रणनाशनम् ।
शतधौताज्यलेपश्च मोळिकल्कप्रलेपनम् ॥ २७४ ॥

(सिद्धयोगे)

दलान्यामलकानां तु सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
दग्धव्रणोपरि क्षिप्त्वा तैलेनाभ्यञ्जनं हितम् ॥ २७५ ॥
शमीपत्रशिरीषत्वक्च्छारिवा मधुकोत्पलम् ।
दूर्वा चातिबलोशीरे प्रदेहपरिषेचनम् ॥ २७६ ॥
दग्धव्रणहरं श्रेष्ठमग्निवीसर्पनाशनम् ॥

क्षीरिवृक्षादितैलम् ।

क्षीरिवृक्षत्वचो धात्रीचन्दनं मधुयष्टिका ।
पूर्वा द्वाथे जपापुष्पकल्कगर्भं विपाचयेत् ॥ २७७ ॥

1. मथितोद्धृतम् । ग. पाठः.

क्षीरप्रस्थ घृताचैलात् प्रस्थं च परिपाचितम्।
तचैलं साधयेदग्निदग्धान् घोरत्रणानपि ॥ २७८ ॥

कार्पासदूर्वासददेविकाक-
माचीवणग्रीखरमञ्जरीभिः।
सहाम्रुताचन्दनयष्टिकाभिः
सर्पिर्नियच्छे दहनव्रणम् ॥ २७९ ॥

(एतानि ग्रन्थान्तरात्)

ताम्बूलचूर्णसन्दग्धे काञ्जिकं धारयेन्मुखे।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्तु धारयेच्च प्रयत्नतः॥
गण्डूषं तिलतैलस्य पुरुषः सुखराञ्छया। २८० ॥

(चन्द्रटे)

इति योगरत्नसमुच्चये व्रणचिकित्साधिकार
षड्विंशति।

अथ भगन्दरचिकित्साधिकार।

निदानम्।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कुटकासनैः।
अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥
अनिष्टादिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः।
प्रायेण पिटकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥
पायोर्व्रणान्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत्।
बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥
भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः।
गमनस्तिगुदास्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
वातमूत्रशकृच्छुक्र खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात्।
दोषैः पृथग्युतैः सर्वागन्तुस्सोऽष्टधा स्मृतः ॥ ५ ॥

१ स्यन्दनात्मक इति मुद्रित पाठ अष्टाङ्गहृदयपाठ

अपक्वं पिटकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।
गूढमूलां ससंरम्भां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
भगन्दरकरीं विद्यात् पिटकां नत्वतोऽन्यथा ॥

(वाग्भट)

तत्र वातजा पिटका श्यावारुणा सतोदस्फुरणा । पक्वा तु शतपोनकवदणुमुखैः सफेनाच्छस्रावैः छिद्रैः क्रमाच्छीर्यते । सोऽयं शतपोनकाख्यो भगन्दरः । पित्तजा रागोष्मज्वरवती तनुरुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता सोऽयमुष्ट्रग्रीवाख्यः । कफजा महामूला पाण्डुरा कण्डूमती । पक्वा तु बहुपिच्छा परिस्राविणी । स परिस्रावाख्यः । वातपित्तजा घोररुजा सदाहोषा । पक्वायां प्राकारपरिखेव परितो गुदं परिक्षिप्य गतिर्जायते । स परिक्षेपो नाम । वातकफजा पाण्डुरा कृच्छ्रपाका पक्वायामृज्वागत्या गुदो दीर्यते, सोऽयमृज्वाख्यः । कफपित्तात् पूर्वोत्थमर्शः संश्रित्य क्षपिता दर्शोमूले कण्डूदाहादिमाञ्छोफः स्यात् । स शीघ्रं पक्वाभिन्नो मूलमर्शः क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति । सोऽयमर्शोभगन्दरः । सर्वजा पादाङ्गुष्ठसमा विविधरुजा सशूलारोचकतृड्ज्वरच्छर्दिदाहा । पक्वा तु शम्बुकावर्तसन्निभा । स शम्बुकावर्तकाख्यः । मांसगृद्ध्या यत्तोऽस्थिलेशस्तिर्यङ्निर्गच्छन् गुदं यदा क्षिणोति तदा गतिः स्यात् । तत्र मांसकोथजा कृमयो गुदं खादन्तः परितो दारयन्ति । सोऽयं क्षतजो भगन्दर उन्मार्गाख्यः ।

चिकित्सा ।

षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ।
प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सीवनीं वा समाश्रितम् ॥ ७ ॥
अथास्य पिटकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।
शुद्ध्यसृक्स्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ८ ॥
पाके पुनरुपास्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ।
यन्त्रयित्वार्शसमिव पश्येत्सम्यग् भगन्दरम् ॥ ९ ॥
अर्वाचीनपराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ।
अथान्तर्मुखरनेपित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ॥ १० ॥

बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ।
अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्ट्रकन्धरम् ॥ ११ ॥

(वाग्भटे)

ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकालं साधयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

एषां तु शस्त्रपक्वानां वेदना यदि जायते ।
वैश्वाणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

(सुश्रुतादिति वाग्भटे)

अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शांसि छिन्द्यात् । ततो गत्यनुसारेण भगन्दरम् ।

भगन्दरे बहुच्छिद्रे छेदमालोच्य योजयेत् ।
आस्रावमार्गान् निःशेषं समस्तांश्चाग्निना दहेत् ॥ १३ ॥
यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।

(वैद्ये)

कल्कः कोष्णः शुण्ठीसुररिपुशयनेष्टकापुनर्नवजः ।
लेपाद् भगन्दरघ्नो वराजलेऽस्थीव वैतालम् ॥ १४ ॥

(काशीपुरवासी)

लेपो व्रणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥

(वाग्भटे)

पुनर्भूवटपत्राणि गुडूची विश्वभेषजम् ।
सह्कारलकपिष्टास्तु लेपो हन्ति भगन्दरम् ॥ १५ ॥
आरग्वधनिशालाक्षाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी ॥ १६ ॥

(चिद्सारे)

तिलकुम्भवरादन्तीतुत्थसिन्धूत्थमाक्षिकम् ।
सकृष्णारोचनं कुष्ठं शोधनं मांसकृत्पुनः ॥ १७ ॥
मञ्जिष्ठासैन्धवक्षौद्रनागदन्तीत्रिवृच्चिलाः ।

(सङ्ग्रहे)

---

१. अत्र वैद्ये श्लोकेन न. पाठः.

त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीमञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।
तार्क्ष्यजं निम्बपत्रं च लेपो नाळीव्रणापहः ॥ १८ ॥

(सिद्धसारे संग्रहे च)

त्रपुताम्रसीससंभवकल्कमिदं तैलमायसे पात्रे ।
घृष्टं बहुशो लिप्तं भगन्दरघ्नं तथा व्रणघ्नम् ॥ १९ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिसेलुपाठा-
कुम्भाग्निसर्जकरवीरवचासुधार्कैः ।
अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां
तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ २० ॥

(वाहटे)

घृततैलं विष्यन्दनाख्यमिति संग्रहे ।

करवीरतैलम् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।
मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ २१ ॥

(सिद्धसारे)

फलत्रयाग्नित्रिवृदिन्द्रवारुणी-
लताह्वयूथैः करवीरलाङ्गलैः ।
निशार्ककासीसकरञ्जसैन्धवैः
सतिन्त्रिणीबीजनिकुम्भनिम्बजैः ॥ २२ ॥
साजाजिकाङ्कोलवचाकटुत्रयै
र्गिरीन्द्रकर्णीमधुरोहिणीयुतैः ।
सहाश्वमारैः खरपर्णिकान्वितै
र्महातरुक्षीरकुरुन्टकान्वितैः ॥ २३ ॥
तैलं घृतं वा विपचेत्कषाये
र्वल्कीकृतैस्तैर्विधिनाऽधिपश्चः ।
प्रयोजयेत्तच्च भगन्दरेषु
रुजाहरं शोधनमाशु रोपणम् ॥ २४ ॥

तदेव नाड्यर्बुददुष्टदुष्ट-
मेहव्रणघ्नं व्रणजन्तुजिच्च ॥

(स्वर्जिक्षारे)

चिञ्चापत्रेण कृतया ताम्बूलीनां दलेन वा ।
उपनाहक्रियां कुर्याद् भगन्दरविनाशनीम् ॥ २५ ॥

(रोध्राद्यतैलम्)

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुकाद्विरजनीकलिनीपटुसारिवाः ।
कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ २६ ॥
सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।
भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विडङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।
कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकांशा
मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।
त्वक्त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं
कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ३० ॥

शृङ्गिवेररजोयुक्तं तदेव तु सुभावितम् ।
क्वाथेन दशमूलस्य निःशेषाद्वातरोगजित् ॥ ३१ ॥

(पाठे)

निर्गुण्डीचरणैरण्डचित्रकैः क्वथितं जलम् ।
ससैन्धवं तु वेलाढ्यं हन्ति पथ्यभगन्दरम् ॥ ३२ ॥

(हरिचन्द्रे)

विल्वाग्निमन्थार्तगलचित्रकाद्धिमृतं जलम् ।
त्रिवृत्कणाक्षमाचूर्णयुक्तं हन्ति भगन्दरान् ॥ ३३ ॥

(त्रिदोषे)

निशाग्निपाठानृपतीन्द्रवारुणी-
करञ्जनिम्बासनचित्रमूलकैः ।
शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं
भगन्दरार्शांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥
पटोलशुण्ठीगिरिकर्णिकावचा-
कुठेरदन्तीसुरदारुशिग्रुभिः ।
शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं
भगन्दरार्शांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥

(योगमालायाम्)

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् ।
महिषाक्षविडङ्गाभ्यां भगन्दरहरं परम् ॥ ३६ ॥

(बिन्दुसारे)

आर्द्रकस्य रसे सिद्धं कल्के वा पाययेद् घृतम् ॥

(संग्रहे)

पिबेद्वाताधिकारोक्तं घृतं गुल्गुलुतिक्तकम् ।
योऽन्यं यक्ष्माधिकारोक्तं सप्तविंशतिगुल्गुलु ॥ ३७ ॥

(कुत्रचित्)

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।
व्रणाधिकाराद् परिशीलनाच सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ३८ ॥
अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।
साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ३९ ॥

तत्र वातजः सतोदभेदः[1] कृष्णः स्थानात् स्थानान्तरगतिरहेतुवृद्धिहानिः । पक्वभिन्नोऽच्छमसृक् स्रवति । पित्तजः शीघ्रपाको रक्तः सदाहः स्यात् । भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति । कफजः सवर्णः शीतो नीरुजो घनः । पक्वो घनपूयास्रावः । रक्तजः पित्तलिङ्गः, सिरामांसाश्रयो बहुकृमिरुत्रापश्च । मांसलाहारदूषितं मांसं कफग्रन्थिलिङ्गं स्निग्धं महान्तं कठिनं ग्रन्थिं कुर्यात् । मेदुराहारवृद्धं मांसे त्वचि वा वायुना नीतं मेदः स्निग्धं मृदु चलं कफलिङ्गं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं ग्रन्थिं कुर्यात् । स भिन्नो घनताम्रसितासितमेदःस्रावी । अस्थिभङ्गादभिघाताद्वा यदुन्नतमवनतं वास्थि सोऽस्थिग्रन्थिः । पदातेस्तु सहसा जलावगाहनाद्व्यायामतान्तस्य[2] वा सरक्तं सिराजालं वायुः संपीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुर्यात् । स सिराग्रन्थिः । व्रणेषु यथोक्तक्रियावैकल्यादङ्केऽप्रमहते वा कुपितो वायुर्दुष्टमस्रुतमसृं संशोष्य ग्रथितं कण्डूदाहयुतं व्रणं कुर्यात् । स नाम्ना व्रणग्रन्थिः । तत्र दोषास्रमेदोजाः पञ्च साध्याः । न तु स्थूलखराश्चला मर्मकण्ठोदरस्थाश्च ॥

चिकित्सा

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ २ ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात्पुनः पुनः ॥ ३ ॥
(वाहटे)

अङ्कोलमधुकमातुलुङ्गहिंस्रापूतीदारुबिल्वमूलसरलकुष्ठवचावरणारग्वधकालातिविषाजगन्धाभिर्लेपः । श्यामासुरदारुसमङ्गाकोशातकीसर्षपपुनर्नवैर्वा । सशोफरुक्स्तम्भे चोपनाहो यवसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पादेवदारुभिर्घृतयुक्तैः ।
(समदे)

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासृजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ४ ॥

1. इच्छोवृद्' ग पाठः २ 'प्रतान्तस' ख ग पाठः.

निशाग्निपाठानृपतीन्द्रवारुणी-
करञ्जनिम्बासनचित्रमूलकैः ।
शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं
भगन्दरार्शांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥
पटोलशुण्ठीगिरिकर्णिकात्वचा-
कुलत्थदन्तीसुरदारुशिग्रुभिः ।
शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं
भगन्दरार्शांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥
(योगमहार्णवात्)

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् ।
महिषाक्षविलिप्ताभ्यां भगन्दरहरं परम् ॥ ३६ ॥
(बिन्दुसारे)

आर्द्रकस्य रसे सिद्धं कल्के वा पाययेद् घृतम् ॥
(संग्रहे)

पिबेद्वाताधिकारोक्तं घृतं गुल्गुलुतिक्तकम् ।
योज्यं यक्ष्माधिकारोक्तं सप्तविंशतिगुग्गुलु ॥ ३७ ॥
(कुर्याद्वा)

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तःशेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।
व्रणाधिकारात् परिशीलनाच्च सम्यग्भिषक्स्वौषधिकं विदध्यात्॥३८॥
अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।
साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ३९ ॥
(वाग्भटे)

इति भगन्दरचिकित्सा ॥

ग्रन्थिनिदानम् ।

कफप्रधाना कुर्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥
दोषास्रृङ्मांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ।
(वाग्भटे)

सम्यग्भिषक्स्वौषधिकं शुद्धिवाशात्रद्दर्शपाठः.

तत्र वातजः सतोदभेदः कृष्णः स्थानात् स्थानान्तरगतिरहेतुवृद्धिहानिः। पक्वभिन्नोऽच्छमसृक् स्रवति। पित्तजः शीघ्रपाको रक्तः सदाहः स्यात्। भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति। कफजः सवर्णः शीतो नीरुजो घनः। पक्वो घनपूयास्रावः। रक्तजः पित्तलिङ्गः, सिरामांसाश्रया बहुकृमिस्रावश्च। मांसलाहारदूषितं मांसं कफग्रन्थिलिङ्गं स्निग्धं महान्तं कठिनं ग्रन्थिं कुर्यात्। मेदुराहारवृद्धं मांसे त्वचि वा वायुना नीतं मेदः स्निग्धं मृदु चलं कफलिङ्गं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं ग्रन्थिं कुर्यात्। स भिन्नो घनताम्रसितासितमेदःस्रावी। अस्थिभङ्गादभिघाताद्वा यदुन्नतमवनतं वास्थि सोऽस्थिग्रन्थिः। पदातेस्तु सहसा जलावगाहनाद्व्यायामतान्तस्य वा सरक्तं सिराजालं वायुः संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुर्यात्। स सिराग्रन्थिः। व्रणेषु यथोक्तक्रियावैकल्यादरूढेऽप्रसंहते वा कुपितो वायुर्दुष्टमसृङ्मांसं संशोष्य ग्रथितं कण्डूदाहयुतं व्रणं कुर्यात्। स नाम्ना व्रणग्रन्थिः। तत्र दोषास्रमेदोजाः पञ्च साध्याः। न तु स्थूलखराश्चलाः मर्मकण्ठोदरस्थाश्च॥

चिकित्सा

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा॥ २॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम्।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात्पुनः पुनः॥ ३॥ (वाग्भटे)

अङ्कोलमधुकमातुलुङ्गहिंस्रापूतीदारुबिल्वमूलसरलकुष्ठवचावरणत्वक्कालाविविषाजगन्धाभिर्लेपः। श्यामासुरदारुसमङ्गाकोशातकीसर्षपपुनर्नवैर्वा। सशोफरुक्स्तम्भे चोपनाहो यवसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पादेवदारुभिर्घृतयुक्तैः। (संग्रहे)

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासृजे पुनः।
जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः॥ ४॥

1. 'कृष्णोन्नदः' ग. पाठः, 2 'प्रतान्तस्य' ख. ग पाठः।

तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ५ ॥

(वाहटे)

वातजे ग्रन्थौ विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः । तथानुपशमे सिराव्यधः । पक्वं तु विदार्य निरस्तपूयं कृत्वार्कादिवर्गाम्भसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन सचित्रकसैन्धवेन लेपयेत् । कफजमन्तःशुद्धस्य भृशं स्वेदयेत्, विम्लापयेच्च ।

(संग्रहे)

दन्तीचित्रकमूलत्वक्सुधार्कपयसीगुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ ६ ॥
बहिर्मार्गाश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ ७ ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी *पाचयेदेवमेव च ।
कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ८ ॥
प्रमृज्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
सुतप्तयाथ दर्व्या वा बहुशो जतुलिप्तया ॥ ९ ॥
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सद्धृते ॥

(वाहटे)

सुपक्वं वा विपाट्य मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैन्धवसुवर्चिकाकाञ्चनक्षीरिहरितालमिश्रैः क्षीरवृक्षत्वग्गाढैस्तिलैरालेपयेत् । गुञ्जाङ्किकरञ्जतापसवृक्षवंशावलेखमूत्रसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सम्यक्छुद्धं चैनं रोपयेत् ॥

(संग्रहे)

सिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।
उपनाहोऽनिलहरैर्बस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ १० ॥

(वाहटे)

नागः किंशुकसारेण लेपो नागकृतेन तु ।
चम्पकेनोपनाहः स्याद्रात्रौ मेदःसमुत्थिते ॥ ११ ॥

(सिद्धयोगे)

---

* पाटयेदिति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः । पाचयेदिति संग्रहे तालपत्रात्मके अष्टाङ्गहृदये च ।

---

१. 'क्षीरवृक्ष' इति मुद्रितसङ्ग्रहपाठः.

कैडर्यमूलं करवीरमूलं सलाङ्गलीकन्दमहौषधं च।
वचामया शिग्रुकमूलमेषां कल्कः स्नुहीजस्वरसेन पिष्टः॥ १२॥
मेदःसमुत्थं विनिहन्ति सद्यो ग्रन्थिं तथा विद्रधिमर्बुदांश्च।
सश्लीपदान्यालजिगण्डमालां द्वयं त्रयं चापि चतुष्टयं वा॥ १३॥
सुपिष्टमेतत्सकलौषधं वा प्रलेपमात्रेण ससैन्धवं तु।
... ... वहन्ति॥ १४॥
(हारिश्चन्द्रे)

स्नुह्या विदह्य पेशलपत्रमिदं मेदसा ग्रन्थौ।
संस्वेदयेत बहुशो द्वित्रिदिनैर्द्रावयेत्पक्वमभ्यज्य॥ १५॥
(कुत्रचित्)

कुष्ठं स्तन्येन सम्पिष्टं मेदोग्रन्थिविलायनम्॥
(काशीपुरवासी)

पुनर्नवार्काभयशिग्रुमूलकरञ्जसिन्धूत्थमहौषधानाम्।
कल्कः प्रलिप्तः पशुमूत्रपिष्टो ग्रन्थ्यर्बुदं हन्त्यपचीं च सद्यः॥ १६॥
(योगसारे)

मूलं पूतीकरञ्जस्य चित्रको लवणं सुधा।
उपनाहः प्रधानोऽयं समस्तग्रन्थिभेदनः॥ १७॥
शङ्खभस्मप्रलेपोऽयं ग्रन्थौ शस्तः सशर्करः।
क्षीरमौदुम्बरं शस्तं शस्त्रमास्फोतजं पयः॥ १८॥
प्रलेपने प्रशंसन्ति दुग्धं चोत्तमकर्णिजम्॥
(हारिश्चन्द्रे)

समस्तमिन्द्रवल्याश्च सोपोदक्यास्तथैव च।
अनन्तायाश्च निखिलं कन्दं नीलोत्पलस्य च॥ १९॥
एतानि पिष्ट्वा संस्वेद्य कदुष्णं लवणोत्तरम्।
ग्रन्थिजातिषु सर्वासु निर्वेयमुपनाहनम्॥ २०॥
शङ्खचूर्णसमायुक्तं तैलं कंसविघट्टितम्।
ग्रन्थेरालेपनं कार्यं पच्यमानस्य दारुणम्॥ २१॥
तिलमेरण्डजं बीजं शालितण्डुलपूतेन च।
निर्वेयमुपनाहाय ग्रन्थ्यां भृष्टं सुचूर्णितम्॥ २२॥

गोघृतं गोशकृद् भस्म वेहुस्रः कंसमर्दितम् ।
ग्रन्थौ पाकोन्मुखे पक्वे तोदहृद् भेदनं भवेत् ॥ २३ ॥

(चूर्णः)

पूतिकसैन्धवजठरं धुर्धूरफलं विदग्ध मृल्लिप्तम् ।
अथ परिपिष्टं पयसा सर्वानुन्मूलयेद् ग्रन्थीन् ॥ २४ ॥

(कुशीचिद)

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः सम्मूर्च्छिता मांसमभिप्रदूष्य ।
वृत्तं मृदुं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धिजातम् ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाढं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥

(सुश्रुते)

महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ।
तल्लक्षणं च भेदोन्तैः षोढा दोषादिभिस्तु तत् ॥ २६ ॥
प्रायो मेदःकफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ।
सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यानुप्रपीड्य च ॥ २७ ॥
पाचयेत तदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितम् ।
मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेच्चतः ॥ २८ ॥
अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ।
तेन्ध्रसृद्मांसजे वर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ २९ ॥
अर्बुदे ग्रन्थिवत्कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ॥

(वाग्भटे)

उपनाहादयः ।

वातार्बुदे एरण्डप्रियालनारिकेलमज्जोर्वारुककर्कारुकबीजोत्कारिकोपनाहयेत् । आनूपामिषवेशवारैर्वा । नाडीस्वेदं च कुर्यात् । बहुशश्चात्र शृङ्गेण रुधिरमवसेचयेत् । पित्तार्बुदे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनं च प्रयोजयेत् । शाकगोजिह्वोदुम्बरिकापत्रघृष्टे च प्रियङ्गुपत्ङ्गसर्जरसाञ्जनरोध्रमधुमधुकैर्लेपः । श्लेष्मजे तूर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य सुतरां रक्तस्य च वमन-

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]
४. [illegible]
५. [illegible]

विरेचनद्रव्यैः प्रलेपः। काकादनीशुकबर्हाग्निजिह्वामूलकदक्षकपोतगृध्र-पुरीषकाशमूलैर्वा पलाशक्षीरपिष्टैः ॥

निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कैर्मांसप्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः।
लेपं विदध्यात् कृमयो यथात्र मूर्च्छन्ति मुञ्चन्त्यथ मक्षिका वा ॥३०॥

अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च
लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात्।
यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीस-
पट्टैः समावेष्ट्य तदायसैर्वा ॥ ३१ ॥

क्षाराग्निशस्त्राण्यसकृद्विदध्यात्
प्राणानहिंसन् भिषगप्रमत्तः ॥

(पाठशुद्धौ)

लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत। तद्विमुक्तैः कृमिभिरितरैर्वा भक्ष्यमाणं च। ततः कृमिभक्षितावशेषं काकादिपत्रैर्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत्। जात्यास्फोटकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ। तैलं चात्र पाठाविडङ्गभार्ङ्गीत्रिफलाकषायसिद्धमभ्यञ्जनम्। मेदोऽर्बुदं स्विन्नभिन्नं सुशोधितमेदस्कमुपशान्तरक्तस्रावं सद्यः सीव्येत्। ततो गृहधूमलोध्रमनःशिलाहरिद्राप्रपत्तङ्गचूर्णैर्मधुमद्भिः प्रतिसारयेत्। करञ्जतैलं चाभ्यञ्जनार्थे प्रयुञ्जीत। सर्वार्बुदानि च यथाच्छ-या पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत्।

अपि च।
सशेषदोषाणि च योऽर्बुदानि
करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति।
तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं
क्षारेण शस्त्रेण तथाग्निना वा ॥ ३२ ॥

(समष्टे)

चित्रकं चिरिबिल्वं च मूर्श्विरं पुनर्नवम्।
लाङ्गलीशिग्रुमूलं च दन्ती लवणपञ्चकम् ॥ ३३ ॥
सकणामरिचं पिष्ट्वा गोमूत्रेण प्रलेपयेत्।
सर्वार्बुदानि नश्यन्ति न रोहन्ति पुनर्नृणाम् ॥ ३४ ॥

दहनकुटचकुष्ठाश्वत्थभल्लातपथ्या
त्रिकटुविषसुधार्कं व्याधिघातं हरिद्रा ।
वरणलवणशुण्ठीनिम्बपुन्नाटबीजं
सुरतरुगृहधूमं भूम्निरीपं करञ्जम् ॥ ३५ ॥
कृमिजशिखिवचाभिः शिग्रुमूलेन युक्तं
पशुसलिलनिपिष्टं लेपयेत् लाभतस्तत् ।
अपहरति समस्तान्यर्बुदानि स्थिराणि
हृतमपचिविकारं श्लीपदं ग्रन्थिजालम् ॥ ३६ ॥
(वन्धान्तरावाद्य, श्लोकीकृतम्)

चर्मारुपथ्याकुलनालिकेर-
भियालकोर्वारुकबीजचूर्णैः ।
दुग्धाम्लमूत्राज्ययुतैः प्रयुञ्ज्या-
ल्लेपोपनाहान् सकलार्बुदेषु ॥ ३७ ॥
(चिद्सारे)

श्लीपदनिदानम् ।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः ।
दोषा मांसासृगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ॥ ३८ ॥
शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ।
परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ॥ ३९ ॥
रूक्षं च वातात्, पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ।
कफाद् गुरुस्निग्धमरुक् चितं मांसाङ्कुरैर्बृहत् ॥ ४० ॥
तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिस्रुति ।
पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् ॥ ४१ ॥
श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ।
श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ४२ ॥

चिकित्सा ।

शिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले पाययेच्च तम् ।
मासमेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ४३ ॥

---

१. 'पुन्नाग' ग. पाठः. २ 'घनं' मुद्रितपाठाद्दृष्टपाठः.

जीर्णे जीर्णान्नमश्नीयाच्छुण्ठीशृतपयोऽन्वितम् ।
त्रैवृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ ४४ ॥
(वाग्भटे)

बस्तिं च युञ्जीत । (सुश्रुते)

गुल्फस्याधस्सिरामोक्षः पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।
सिरामङ्गुष्ठके विद्ध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ४५ ॥
(वाग्भटे)

सक्षौद्रांश्च कफघ्नान् कषायानभीक्ष्णं पाययेत् । यथाबलं वा पि*प्पलीर्वर्धमानाः । तैलं वा पिबेद्विडंगार्कमरिचचित्रकशुण्ठीदेवदा-र्वेलावालुकलवणपञ्चकैः सिद्धम् । आलेपयेच्च नागरामृताविडंगकटुकाभद्रदारुभिर्मूत्रपिष्टैरुरुस्नकमोक्तैश्च भेषजैः ॥
(सुश्रुते)

सक्षौद्राणि कषायाणि वर्धमानास्तथाभयाः ।
लिम्पेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ ४६ ॥
(वाग्भटे)

यवामृताकूलकशृङ्गिबेर-
सुरद्रुमारिष्टकमुद्गवारि ।
वरारजोयुक्तमिदं निपीतं
शोफापचीश्लीपदमाशु हन्ति ॥ ४७ ॥
(हरिश्चन्द्र)

धाकोटकीयं मधुना कषायं
पिबन्ति ये क्षीरभुजस्त्यजन्ति ।
ते श्लीपदं विद्रधिशोफगुल्म-
गुन्मादशूलानपि पाण्डुरोगान् ॥ ४८ ॥
(योगामृते)

विश्वौषधं वा क्वथितं गळोची
मूत्रं गुराहाक्वथितं पिबेद्वा ।

* हरीतकीर्वर्धमाना इति पाठे, [illegible]

समाक्षिकं श्लीपदरोगवान् यः
सिद्धार्थकास्तस्य हिताः प्रलेपे ॥ ४९ ॥

पिबेद्वार्धभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वा ।
पिबेत्सर्षपतैलं वा श्लीपदानां निवृत्तये ॥ ५० ॥

सर्षपविजयानागरहिङ्गुचचाशिग्रुरविमूलैः ।
दिनकरपयसा पिष्टैः श्लीपदनाशाय लेपनं कुर्यात् ॥ ५१ ॥

दिनकरमूलं पिष्ट्वा दिनकरपयसा प्रलेपयेदथवा ।
नागरसर्षपलशुनं श्लीपदनाशाय हिङ्गुयुतम् ॥ ५२ ॥
(सिद्धयोगे)

कुठेरकधिमिश्रेण मृगशृङ्गान्वितेन च ।
साज्येनालेपितं सिप्रं श्लीपदं संप्रणश्यति ॥ ५३ ॥

श्लीपदं संप्रणश्येत पक्षार्धेनाधिकेन वा ।
कटुतैलप्रघृष्टेन मृगशृङ्गेन लेपितम् ॥ ५४ ॥

पिष्टैरेरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ ५५ ॥

शीतं देशं विशरणमन्नपानं च शीतलम् ।
दधि मांसानि शाकानि वर्जयेच्छ्लीपदी नरः ॥ ५६ ॥
(सिद्धसारे)

तुपपयसा गोनासाद्धतरुरुपनाहपानलेपाद्यैः ।
जयति तथा निःशेषमुपोदकाश्लीपदस्यार्तिम् ॥ ५७ ॥

गोमूत्रेण विपक्वः शाकोटकवृक्षवल्ककल्कषायः ।
शमयति श्लीपदविपदं हंसपदी खल इवार्तिसूर्ति ॥ ५८ ॥
(काशीपुरवासी)

अपचीनिदानम् ।

मेदःस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षवंक्षणगा मलाः ।
सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥ ५९ ॥

१. 'रौप्यकैः' म पाठः.

अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
पच्यन्तेऽल्परुजस्तेऽन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ॥ ६० ॥
नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।
गण्डमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ ६१ ॥
तां त्यजेत् सज्वरश्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ॥ (वाग्भटे)

चिकित्सा ।

हंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृषकैः शृतम् ।
जलं गळजगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ६२ ॥ (हारिबन्त्रे)

निम्बत्वक्पृश्निबृहतीरात्रिनराकुलकामृताविश्वैः ।
क्वाथः प्रगे निपीतः समसु पुरो गण्डमालाघ्नः ॥ ६३ ॥ (योगसुधाकरे)

ऊर्ध्वाधःशोधनं पेयमपथ्यां साधितं घृतम् ।
दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताजालिनीदेवदारुभिः ॥ ६४ ॥
शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषनावनम् ।
सिरयापहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण वार्ष्यजम् ॥ ६५ ॥
ग्रन्थीनपक्वानालिंपेत् नाकुलीपटुनागरैः ।
स्विन्नान् लवणपोट्टल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ ६६ ॥
शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।
लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलोपनः ॥ ६७ ॥
पाकोन्मुखान्स्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।
अपक्वानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ ६८ ॥
काकादनीलाङ्गलिकानादिकोत्तुण्डफलैः ।
जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ॥ ६९ ॥

पाठान्वितैः पलार्धांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ।
प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढके ॥ ७० ॥
अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ।
सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ७१ ॥
तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादे चतुर्गुणे ।
निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ॥ ७२ ॥
भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्घनैः ।
मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ॥ ७३ ॥
गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ।
ब्रह्मीरसार्कमक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ॥ ७४ ॥
प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ।
पानाद्यैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ ७५ ॥

वचादितैलम् ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ।
तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ७६ ॥
शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
नस्याल्लेपाद्य दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥ ७७ ॥
मूलैरुत्तमकारिण्याः पीलुपर्ण्योः सहाचरात् ।
सलोध्राभययष्ट्याह्वशताह्वाद्वीपिदारुभिः ॥ ७८ ॥
तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ।
गोऽश्वजाश्वखुरा दग्धाः कटुतैलेन लेपनम् ॥ ७९ ॥
(वाग्भटे)

सौवर्चलादितैलम् ।

सौवर्चलान्यर्कोद्भिद्दन्तीभल्लातचित्रककल्केन सिद्धं तैलमभ्यङ्गोऽपच्यां नक्तमालपत्ररसेन वा । सनिर्गुण्डीस्वरसं वा तैलं साधितमभ्यङ्गपाननावनैः गण्डमालानाडीव्रणदुष्टानिलार्तिहरम् । मां-

१. 'सामान्यः' २. 'पीलुपर्ण्योः' मुद्रितपुस्तकपाठः

सीसर्जरसकार्पासीमूलसैन्धवैः स्तन्यापिष्टैस्तैलं विपक्वमभ्यङ्गो व्रण-काठिन्यघ्नः ॥ (सङ्ग्रहे)

व्योषं विडङ्गं मरिचं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात्कृच्छ्रामप्यपचीं जयेत् ॥ ८० ॥ (चाक्षुषे)

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाकोटकत्वचा ॥ (सिद्धसारे)

तुंबीरसेन कटुकेन चतुर्गुणेन
कल्कीकृतैर्मरिचमागधिकौषधैश्च ।
तैलं शृतं हरति श्लीपदगण्डमाला-
ग्रन्थ्यर्बुदानपि गले गलगण्डरोगान् ॥ ८१ ॥ (चिकित्साकलिकातः)

कृतमालकपूतीककुटजातिविषाविषैः ।
क्षारैस्त्रिकटुकैः सिद्धं सर्पिः स्यादपचीहरम् ॥ ८२ ॥ (महामाये)

स्नुह्यर्कदुग्धपिष्टनागरपद्मांम्लिकांघ्रिबकुलास्थि ।
अपचीनाशनमुदितं यथा शकृद्रस गोऽश्वतैलेन ॥ ८३ ॥
खदिराग्निदग्धदक्षिणगोशृङ्गमषीसमाप्लुतं तैलम् ।
नाशयति द्रागपचीं विधिरिव विमुखो नृणां यत्नम् ॥ ८४ ॥ (काञ्चीपुरवासी)

स्नुह्यर्कदुग्धलवणं प्रदिहेदपच्यां
विम्बाम्लिकांघ्रिबकुलास्थि तथैव लिंपेत् ।
निर्गुण्डिकादलरसेषु हलेन सिद्ध-
मभ्यंजन तिलरुहं तु विनाशनं स्यात् ॥ ८५ ॥ (योगामृते)

पूतीकलशौपधसिन्दुवाररसोनरक्षोघ्नपट्टप्रकार्कैः ।
स्नुहीदलाद्भिः सह लेपयेच्च द्रुतं निहन्याद्
गलगण्डमालाम् ॥ ८६ ॥ (सिद्धयोगे)

१. 'पञ्च.' मुद्रितसङ्ग्रहपाठः. २. 'मधुरैः' ग पाठः ।

वरणार्कगलामण्डवाजिगन्धामरद्रुमैः ।
जीमूतरससंपिष्टैर्लेपोऽयं गण्डमालनुत् ॥ ८७ ॥

(हारिचन्द्रे)

क्षुण्णानि निम्बपत्राणि तथैर्भल्लातकैः सह ।
शरावसंपुटे दग्ध्वा सह सिद्धार्थकैः समैः ॥ ८८ ॥
पिष्ट्वा तु च्छागमूत्रेण गण्डमालां प्रलेपयेत् ।
सर्षपाः शिग्रुमूलानि शणबीजातसीयवाः ॥ ८९ ॥
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेपयेत् ।
गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालासमुत्थिताः ॥ ९० ॥
आलेपात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाशु ते ॥
कुक्कुटविट्फलमग्निसमानं स्नुक्पयसा सह पेष्यमथैतत् ।
एष विलेपविधिः पुरुषाणां द्रागपचीमखिलामपहन्ति ॥ ९१ ॥

(सन्धान्तरे)

आरग्वधशिफा क्षिप्रं सम्यक्तण्डुलवारिणा ।
पिष्ट्वा नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥ ९२ ॥
फले द्वे त्रीणि वा प्रातः निनिक्षिप्य दिनत्रयम् ।
पिबेदलंबुपरसं गण्डमालारुजापहम् ॥ ९३ ॥

(चन्द्रे)

पाययेदभयारिष्टं गण्डीरारिष्टमेव वा ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा गण्डमालासु योजयेत् ॥ ९४ ॥

(भेडात्)

इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वेऽथवासमाश्रितम् ।
परतेरूर्ध्वमधस्ताद्वा भेदो दहनाग्निना दहेत् ॥ ९५ ॥
पार्ष्णि प्रति द्वादश चांगुलानि
मुक्त्वेन्द्रवस्तिश्च गदान्यपार्श्वे ।
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि मध्या-
ज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ९६ ॥
आगुल्फकर्णान् सुमितस्य जन्तो-
स्तस्याष्टमांशं मुख्यतोऽविमुच्य ।

घ्राणार्जवेऽधः सुराजवस्ते-
भित्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ९७ ॥ (वाहटे)

मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।
अङ्गुलान्तरितं सम्यगपचीनान्निवृत्तये ॥ ९८ ॥ (पाठशुद्धौ)

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे वाऽपथ्यसेविनः ।
अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ॥ ९९ ॥
गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रुतेः ।
नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥ १०० ॥
सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ (वाहटे)

वाताद्विनाडीनां लक्षणम् ।

तत्र वातजा सरुजा सूक्ष्मास्या फेनिलोद्गमा निश्यधिकस्रावा च । पित्तजा सतृड्ज्वरदाहा पूत्युष्णस्रावा दिवाधिकस्रुतिश्च । कफजा कण्डुला घनपिच्छिलस्रुतिर्निश्यधिकस्रावा । सर्वजा सर्वलिङ्गा । सा त्वसाध्या । अन्तःस्थमनाहृतं शल्यं नाडीं कुर्यात् । सा सास्रफेनरुजं तनुमच्छमुष्णं पूयं स्रवति ॥

चिकित्सा[1] ।

वपनाद्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ १०१ ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः ।
श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ १०२ ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।
अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ १०३ ॥
क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।
व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ १०४ ॥
या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि चेष्यते ।
पिष्टं चञ्चुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ १०५ ॥ (वाहटे)

---

1. 'क्रमशः' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
पूगस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुह्यर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाळीम् ॥ १०६ ॥

बिभीतकाम्रास्थिवटप्रवाळ-
हरेणुकाशल्मलिबीजयुक्ता ।
वराहपिष्टा च मषी सुगन्धा
तैलाप्लुता सर्वगतिं निहन्ति ॥ १०७ ॥

धत्तूरकं मदनकोद्रवजं च बीजं
कोशातकी शुकनसा मृगभोजनी च ।
अङ्कोळजं च कुसुमं परिकल्प्य चूर्णं
छाक्षोदकापहृतदोषगतौ प्रयोज्यम् ॥ १०८ ॥

मिश्रितं तेन तैलं च परमं गतिरोपणम् ।
सौवहेषु च कन्देषु कृतं वल्माहयेषु च ॥ १०९ ॥

भल्लातकार्कमधुकैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
तैलं समार्कवरसैर्विनिहन्ति कृच्छ्रां
नाळीं कफानिलकृतामपचीव्रणांश्च ॥ ११० ॥
(वङ्गसेन)

त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीमञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।
तार्क्ष्यजं निम्बपत्रं च लेपो नाळीव्रणापहः ॥ १११ ॥

कटुकारोहिणीकृष्णाविडंगमरिचानि च ।
अर्काङ्कुरं चेत्यधूमं नाळीव्रणमपोहति ॥ ११२ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये भगन्दरग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदा-
पचीनाळीव्रणचिकित्साधिकारः
सप्तविंशतितमः ॥

अथ क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारः ।

वातकफाभ्यां स्निग्धा सवर्णा मुद्गसमा नीरुजा पिटका बालानामजगल्लिकाख्या। ताभ्यां यवसमा घना मांसाश्रिता यवप्रख्या नाम। सैवावक्रा वृत्ता घना च सती नाम्नाऽलजी। कच्छपाभाः स्वल्पपूयाः पञ्च वा षड् वा ग्रन्थयः नाम्ना कच्छपी। कर्णस्योर्ध्वे परितो या शालूकाभा कठिनोग्ररुजा पिटका पनसिका। ताभ्यां हनुसन्धिजः स्थिरोऽल्परुजः शोफः पाषाणगर्दभाख्यः । ताभ्यां यूनां मुखे शाल्मलीकण्टकाकारः मेदोगर्भाः सरुजो घनाः पिळका मुखदूषिकाख्याः। स एव नीरुजः सिताः पद्ममिव कण्टकाः शरीरं व्याप्ताः पद्मकण्टकाख्याः। पित्तात्पक्वोडुम्बराभा सदाहज्वरा वृत्ता विवृतास्या विवृता नाम। पित्तैर्गात्रेषु मुखान्तश्च सदाहरुग्ज्वरा मसूरप्रमाणवर्णाः घनाः पिटकाः मसूरिकाख्याः। ततः कष्टतरा स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजा। वातपित्ताभ्यां पद्मकर्णिकाभा पिटकाचिता पिटका विद्धा नाम। ताभ्यामेव स्याद् गर्दभी मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटकाचिता च। ताभ्यां कक्षासन्धेषु प्रायो देहेषु सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः पिटका कक्ष्या नाम। तादृशी महत्येका गन्धा नाम। मर्मस्वेदयुतेऽङ्गे राजिकाख्या नाम। तादृशी महत्येका गन्धा नाम। पित्तोल्बणैर्मलैकाभानवर्णा सरुजो घना पिटका राजिका नाम। पित्तोल्बणैर्मलैः क्षिप्रकारिभिरपाकस्तनुस्ताम्रः सज्वरः शोफो विसर्पवद्विसर्पी जालगर्दभाख्यः। दोषैः पित्तोल्बणैः कक्ष्याभागजाः सज्वरमांसदारुणा येऽन्याभाः स्फोटाः साग्निरोहिणी पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा जीवितं हन्ति ॥

त्रिलिङ्गा पिटकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेल्लिका[1] ।
विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवंक्षणे ॥ १ ॥

मेदोऽनिलकफैः स्नायुमांससिरास्थैर्ग्रन्थिः स्यात् । भिन्नो वसाज्यमध्वाभस्रावी च। तत्र वृद्धो वायुर्मांसं विशोष्य ग्रथितां पूतिक्लिन्नां नानावर्णरक्तस्रावां शर्करां कुर्यात् तच्छर्करार्बुदम्। तद्वद् पाद-

१. 'मिरिवेल्लिका' पुस्तकान्तरपाठ

पाणितले सन्धौ जत्रूर्ध्वे वा वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिरुपचीयते। सरुग्दाहकण्डूक्लेदो बह्वणुमुखश्च स वल्मीकाख्यः सन्निपातात्। शर्कराभिहते कण्टकादिक्षते वा(वातेऽपादे)कीलवदुत्सन्नो ग्रन्थिः स्यात्। तत्कदरं नाम। वेगधारणकुपितो वायुरपानो गुदमार्गं बाह्याभ्यन्तरणद्धं करोति। ततो दुःखं शकृन्निर्गच्छति। स रोगो रुद्धगुदाख्यः। पित्तानिलात्सरुग्ज्वरो नखमांसस्य पाकश्चिप्पं नाम। तदक्षतरोगमुपनखाख्यं च। अभिघातात्कृष्णो रूक्षः खरो नखः कुनखाख्यः। दुष्टपङ्कस्पर्शनादंगुल्यः सकण्डूक्लेदान्तराः अलसमित्याहुः। त्वक्स्थाः कृष्णा नीरुजास्तिलाभाः तिलकालकाः। त एवोन्नता मशाः। मशेभ्यस्तून्नततराश्चर्मकीलाः सिता असिता वा। तत्समोऽभातिः सहजो लोहितो जतुमणिः।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम्।
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे ततु ॥ २ ॥
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका।
वातात्परुषं श्यावं व्यङ्गम्।
पित्तात् ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात्।
रक्तादक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमिचिमायते ॥ ३ ॥

वातेरितः कफस्त्वचं प्राप्य विशुष्यति। ततस्त्वङ्ग पाण्डुरत्वकण्डूरनिक्लेदा क्रमात् विचेतना च प्रसुप्ताख्या।

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलान्यनिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ ४ ॥
उत्कोठः सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते।
अजेरिगल्लिका विद्धा जालपाषाणगर्दभौ ॥ ५ ॥
यवप्रख्या पनसिका कच्छपी विवृतालजी।
रोहिणी गन्धनिस्फोटौ विदारी पनकण्टरः ॥ ६ ॥
गर्दभा राजिका वस्या मसूरी सुगदूषिका।
प्रसुप्त्युत्कोठकोठाख्यवल्मीकमशकालमाः ॥ ७ ॥

लाञ्छनव्यङ्गकदरं कुनखं शर्कराबुर्दम् ।
चर्मकीलं जतुमणिः मण्डला चिप्यकालकाः ॥ ८ ॥
सरुद्गुदमित्युक्ताः क्षुद्राः षट्त्रिंशदामयाः ।
प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ॥ ९ ॥
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्यं साध्यमतोऽन्यथा ।
मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥ १० ॥
अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ।
सहजं लाञ्छनं साध्यं ... ... ॥ ११ ॥
(वाग्भटादौ)

विस्रावयेज्जलूकाभिरपक्वामजगल्लिकाम् ॥ (वाग्भटे)

यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् । (वृन्दे)

पद्मपत्रस्वरसे सक्षीरं यष्टीमधुककल्केन तैलं घृतं वा सिद्धमजगल्लिकाहरम् । पुष्पाश्वत्थतैलं च योज्यम् । (चक्र-)

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ।
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्दभात् ॥ १२ ॥
विधींस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ।
लोध्रकुस्तुम्बुरुवचालेपो मुखदूषिके ॥ १३ ॥
वटपल्लवयुक्ता वा नालिकेरोत्थशुक्तयः ।
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिराव्यधः ॥ १४ ॥
निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ।
पिबेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनः ॥ १५ ॥
विधृताद्यास्तु जालान्तांश्चिकित्सेत्सैरिगल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवच्चैव प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ १६ ॥
(वाग्भटे)

१ 'विवृताद्या' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

विशेषतो राजिकामपाकशर्करां वा कण्टकशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिर्लेपयेत् । अभीक्ष्णं च मृजाशीलनम् । जालगर्दभे धात्रीफलान्युपयुञ्जीत ॥

(संग्रहे)

मसूरिकायां कफविसर्पकुष्ठहरं प्रलेपनादिक्रियाविधिमुपदिशन्ति ॥

(पाठशुद्धौ)

अग्निरोहिणीं पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ।

(संग्रहे)

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

(वाग्भटे)

विदारिकान्त्वनुपशाम्यन्तीमभ्यज्य स्वेदयित्वा विम्लापयेत् । पक्वां शस्त्रेण विदार्य निम्बतिलपटोलकल्केन प्रच्छाद्य बध्नीयात् । क्षीरवृक्षकदरखदिरकषायेण प्रक्षालनम् । शुद्धां मधुरकषायसंस्कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥

(संग्रहे)

मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात् सुतरां शर्करार्बुदे ।
प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ॥ १७ ॥
वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेदितरत्पुनः ।
शुद्धस्यास्रे हृते लिम्पेत् सपद्मारग्वधामृतैः ॥ १८ ॥
श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ।
पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ॥ १९ ॥
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ।

(वाग्भटे)

शुद्धे व्रणे भल्लातकमनःशिलालाकालानुसार्यगरुचन्दनैर्निम्बतैलं रोपणार्थं साधयेत् ॥

(संग्रहे)

क्षारेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायौ चिकित्सितम् ॥ २० ॥

चिल्पं शोणितावसेकसंशोधनैरुपाचरेत् । व्यपगतोष्माणं चैनमुष्णाम्बुना परिषिच्य यथायोगं शस्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥
(संग्रहे)

चक्रतैलेनाभ्यज्य सर्जरसचूर्णेनावचूर्ण्य व्रणं बन्धेनोपचरेत् । एवमशक्यमग्निना दहेत् । ततो रसाञ्जनरोचनामनःशिलातेजोवती-कल्कैरम्लपिष्टैः संशोध्य कालेयकागरुहरिद्रारसाञ्जनासिद्धेन तैलेन रोपयेत् । मधुरौषधसिद्धेन वा । कुनखेऽप्येष एव क्रियाविधिः ॥
(पाठशुद्धौ)

अन्तर्धूमं सदुग्धस्य हरितालान्वितस्य तु ।
तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ २१ ॥
(चन्द्रटे)

गोमूत्रं सैन्धवोपेतं पादांशघृततैलकम् ।
सुखोष्णमवगाहः स्यान्नखरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥
तिन्त्रिणीकरसोपेतं तैलं स्यान्नखरोगनुत् ।
वटक्षीरं मधूच्छिष्टं निशा लाक्षा नखामये ॥ २३ ॥
पारावतस्य शकृता शस्यते परिलेपनम् ।
सदा तैलेन वा लेपः प्रशस्तो नखरोगिणाम् ॥ २४ ॥
हरीतकी च लाक्षा च मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ।
घृततैलसमायुक्तं स्नेहनं नखरोगनुत् ॥ २५ ॥
(तन्त्रान्तरे)

व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं मङ्क्षु रोपयत्यभया ।
नानाविधैः क्रिमितैरास्फोतारविकुरुटकक्षीरैः ॥ २६ ॥
(काशीपुरवासी)

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् पादेऽङ्गुल्यन्तरव्रणम् ।
कण्डूपाकक्लेदकोथाढ्यं सपिचं कुरुते कफम् ॥ २७ ॥
तिन्त्रिणीकफलं दग्ध्वा कोष्णमालेपयेद् व्रणम् ।
रजनीतिलकल्कं च शोधनार्थं प्रशस्यते ॥ २८ ॥
नालिकेरस्य कोष्णेन तैलेन परिषेचयेत् ।
कर्दमव्रणनाशाय धान्याम्लेनाथवा तथा ॥ २९ ॥
(सिद्धयोगे)

... . चरणादलसे पुनः ।
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ॥ ३० ॥
सनिम्बपत्रैरालिम्पेत् ... . ।

(वाहटे)

निदिग्धिकारससिद्धेन सर्षपतैलेनाभ्यज्य रोचनकासीसगन्धशिलाचूर्णैः प्रतिसारयेत् । दहेत्तु तिलकालकान्मशांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ॥

(वाहटे)

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ।
लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ॥ ३१ ॥
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ।
व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥ ३२ ॥
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठलोध्रप्रियङ्गवः ॥ ३३ ॥
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ।
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ॥ ३४ ॥
पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ॥ ३५ ॥
मसूराः क्षीरपिष्टा वा कृष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
सगुलः कोलमज्जा वा शशासृक् क्षौद्रकल्कितः ॥ ३६ ॥
सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
पिष्ट्वा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौसलीजटाः ॥ ३७ ॥
गोरस्थि मौसलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ।
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु द्वे हरिद्रे नवो गुडः ॥ ३८ ॥
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ।
यवान् सर्जरसं लोध्रमुशीरं मदनं मधु ॥ ३९ ॥

१. 'तीक्ष्णा '. २ 'चन्दनं' मुद्रितादर्शपाठ .

घृतं गुळं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ॥ ४० ॥

मुखं करोति . पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।
(वाहटे)

मार्कवस्वरसक्षीरतोयनीष्टानि नावने ॥ ४१ ॥
(तन्त्रान्तरात्)

विशेषेण व्यङ्गेषु अर्कक्षीरपूर्वमर्जुनपरिपोटैर्लेपः । अम्लाक्षारेण मार्द्रदाडिमत्वक् । तेनैव वा बालामलकं गोमूत्रे सप्ताहं स्थितम् ॥
(संग्रहे)

रक्तपद्मपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकं बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ ४२ ॥

एभिरेवौषधैः पिष्टैः मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्तुकान् स्नेहान् समधुकाथसंयुतैः ॥ ४३ ॥
(वाहटे

गोमयस्वरसं सर्पिर्मातुलुङ्गं मनःशिला ।
मुखवर्णकरं श्रेष्ठं तिलकानां विनाशनम् ॥ ४४ ॥
(वृन्दे)

पिष्ट्वा जम्बीरबीजं तु क्षौद्रेण च गुळेन च ।
व्यङ्गानां नाशनं श्रेष्ठं सम्यक् च रुधिरं तथा ॥ ४५ ॥
(चाक्रपाणे)

कुङ्कुमोशीरकालीय ।ायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादांस्त ।न् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ४६ ॥
नीलोत्पलं समाञ्जिष्टं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ ४७ ॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ ४८ ॥
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ४९ ॥

1. 'मधुकक्वाथ 2 'सनीलो पद्मभिष्ट' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठ.

मञ्जिष्ठाशवरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं [1]कौलेयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ५० ॥

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाज्यं
मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बु चाग्नौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
वक्त्रे च्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ५१ ॥

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्यात् दाहं च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्ठिकम् ॥ ५२ ॥
(वाग्भटे)

उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः । सक्षारलवणं च तैलमभ्यङ्गः
(सङ्ग्रहे)

क्षयं गते श्लेष्मणि पादलग्ने
सञ्चारिणां देहभृतामजस्रम् ।
वातः सपित्तोऽङ्घ्रितलेषु दुष्टो
भेदान् करोत्यप्रतिकारनिघ्नान् ॥ ५३ ॥

वटाङ्कुरारुष्करसिक्थचूत-
निर्यासससिन्धूद्भवमर्कदुग्धम् ।
एभिर्महिष्यास्तु घृतं विपक्वं
पादप्रभेदं विनिहन्ति सद्यः ॥ ५४ ॥ ॥

अर्कोविस्नुहिदुग्धं सिक्थं पटुतैलसयुतं पिष्टम् ।
पादविलिप्तं सद्यः करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५५ ॥

स्नुह्यर्कदुग्धसैन्धवहयखुरचूर्णं सनवनीतम् ।
न्यस्तं तुम्बफले हरदारिकां पादयोर्दत्तात् ॥ ५६ ॥
(सिद्धयोगे)

पाददार्यां तु सिरां विद्ध्वा पादौ तु स्नेहस्वेदोपपन्नौ मधू-
च्छिष्टं घृतवसामज्जादिभिर्यवक्षारमिश्रैरालेपयेत् ।
(पाटलुटे)

---

१ 'कालीयकं' मुद्रितादर्शपाठ

स्नुगर्कच्छागपयोलवणमधूच्छिष्टचूतनिर्यासम्।
माहिषनवनीतयुतं विपादिकां हन्त्यलाबुस्थम् ॥ ५७ ॥
अतिपक्वशुष्ककेतकदग्धमसितं घृतपट्टपेतम्।
कंसनिघृष्टं लेपात् करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५८ ॥
नश्यति तथा विपादी पुष्पलतानीलमूलमृततैलात्।
कार्पासभुजगवल्लीपट्टतिलैर्नश्यतो यथा शूलम् ॥ ५९ ॥
(काशीपुरवासी)

पलं पलं समं देयं सर्जनिर्याससर्पिषोः।
तयोस्तुल्यं गुडं दत्त्वा सम्यग्दर्पदि पेषयेत् ॥ ६० ॥
अर्कदुग्धपलार्धं तु क्षिप्त्वा लेपं प्रयोजयेत्।
तेनैव लेपितः पादो भवत्यब्जदलप्रभः ॥ ६१ ॥
शुक्तिकाभस्मसिन्धूत्थं सर्पिः सर्जरसं पयः।
पादयोः स्फुटने लेपस्त्रिकालावुव्यवस्थितः ॥ ६२ ॥
सक्षीरं तु स्नुहीकाण्डं बिडसौवर्चलान्वितम्।
अन्तर्धूमं निगन्धन्तु छागं सर्पिस्समन्वितम् ॥ ६३ ॥
त्रिदिनं कटुतुम्बस्थं पादलेपं प्रयोजयेत्।
अनेन स्फुटितौ पादौ भवेतां पद्मोपमौ नृणाम् ॥ ६४ ॥
पूरितोपरि सिक्थेन वह्निना तापिता भृशम्।
असाध्यापि अजस्यस्तं क्षिप्रमेव विपादिका ॥ ६५ ॥
(वङ्गदे)

फरञ्जबीजं रजनीकटुत्रयं
समानभागं लवणस्य मृत्तिकाम्।
दग्ध्वा समालोड्य घृतेन लिम्पेत्
पादौ विनश्येत विपादिका ध्रुवम् ॥ ६६ ॥
(तन्त्रान्तरे)

पादयोः कण्टके विद्धे रविदुग्धेन पूरयेत्।
उद्धृतेऽनुद्धृते चाशु पतति स्वयमेव तत् ॥ ६७ ॥

* 'नश्यते विशेषेण' इति सद्वे इन्दुव्याख्यायाम्।

सैन्धवं तत्र संस्थाप्य दहेल्लोहशलाकया ।
कुमार्या वा दलं कोष्णं बन्धनं तत्र कारयेत् ॥ ६८ ॥
लवणोदकसेकं वा सन्धा(नौ)दनबन्धनम् ।
तण्डुलीयकमूलाढ्यं लवणं सपुनर्नवम् ॥ ६९ ॥
पुनर्नवं वा सपटु चिल्लीं वा स्नेहसंयुताम् ।
भृष्टं व्रणबन्धनं कुर्यात् पायसं कोरदूपजम् ॥ ७० ॥
व्रणक्रियां च कुर्वीत पक्वे दुष्टं पुनर्दहेत् ।
(सिद्धयोगे)
शतावरीमूलरसात् फेनेन परिलेपितौ ॥ ७१ ॥
परितापाद्विमुच्येते चरणौ क्षिप्रमेव तु ।
मसूरविदलैः पिष्टैः भृशं शीतेन वारिणा ॥ ७२ ॥
चरणौ लेपयेत्सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ।
नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परिपाचितौ ॥ ७३ ॥
मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात्सुदारुणात् ।
घृताक्तैः सक्तुभिः श्लक्ष्णैरजाक्षीरसमन्वितैः ॥ ७४ ॥
लेपयेच्चरणौ सद्यः परितापविमुक्तये ।
(चन्द्रटे)
लिम्पेत्सेव्यजलारिष्टैः शतधौतघृतेन वा ॥ ७५ ॥
पाददाहेषु चरणौ सेकं काञ्जिकसर्पिषा ।
कुमारीकृतसेको वा जलूकाभिर्हरेदसृक् ॥ ॥ ७६ ॥
(तन्त्रान्तरे)
लिप्ता सर्षपकल्केन स्वेदिता चाश्मना भृशम् ।
पादपार्ष्ण्योर्व्यथा तीव्रा पक्षार्धेन प्रणश्यति ॥ ७७ ॥
अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं श्रपयेत्पयः ।
तदुत्थनवनीताक्तो देहस्य स्फुटितं जयेत् ॥ ७८ ॥
हरीतकीं तु सम्पिष्य गात्रमुद्वर्तयेन्नरः ।
पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदः प्रशाम्यति ॥ ७९ ॥
(चन्द्रटे)

---

१. 'वास्तूकं वा पटुयुतं चिल्लीं वा स्नेहसंयुताम्' इति पाठान्तरम् ।

गोमूत्रेण समालोड्य माहिषं शकृदुत्तमम् ।
तेनैव लेपनं कुर्याद्देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ॥ ८० ॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोहैरथ चन्दनाभ्यां
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रलेपः ॥ ८१ ॥
तिन्त्रिणीस्वरसे तैलप्रस्थं सम्यक् पचेद्भिषक् ।
अत्र कल्कार्थमेतानि घातमानि च योजयेत् ॥ ८२ ॥
शिग्रुसैन्धवदुर्गन्धा लशुनं च साचित्रकम् ।
एतच्छरीरदौर्गन्ध्यकण्डूतिस्वेदनाशनम् ॥ ८३ ॥
तिन्त्रिणीकदलोद्भूतं स्वरसं लेपयेन्नरः ।
बहुशो देहदौर्गन्ध्यं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ ८४ ॥
क्षौद्रेण पौष्करं रेणुमेकविंशतिवासरान् ।
लिहतां देहदौर्गन्ध्यं नश्येन्निःशेषमङ्गिनाम् ॥ ८५ ॥
द्विनिशातिलकृष्णाजीकल्कोद्वर्तितविग्रहः ।
यः स्नाति तस्य देहः स्यात्सुगन्धिर्भास्करच्छविः ॥ ८६ ॥
प्रपीतं जलमत्यर्थं कुक्षिमाध्मापयत्यपि ।
गात्राणां सीदनं चापि ग्रीवास्तम्भं तथैव च ॥ ८७ ॥
कुरुते चित्तसंमोहं मूर्च्छां मरणमेव वा ।
संज्ञावन्तं तथा माक्ष आरभेत चिकित्सितुम् ॥ ८८ ॥
(तन्त्रान्तरात्)

(अप्सु मग्नस्य)

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।
वामयेद्वामुखं भस्मराशौ वा निखनेच्च तम् ॥ ८९ ॥
(धाट्टे)

(वैद्युताग्निदग्धस्य)

वैद्युताग्निदग्धस्य परिषेकालेपनानि चाम्ललवणप्रायाणि तैलयुक्तानि कुर्वीत । अग्निना च तापयेत् । स्नेहदग्धस्य मधुरशीत स्निग्धमाहारं परिषेकं च कुर्वीत ।
(तन्त्रान्तरे)

वैद्युताग्निदग्धस्यानुपगतमनसो विक्लवेन्द्रियस्य प्रकुर्वीत आग्नेयीपयःप्रदेहपरिषेकाभ्यञ्जनानि सर्पिःक्षीरेक्षुरसतण्डुलोदकमिश्राणि । अग्नितापदग्धस्याम्लतैलघृतवसापरिषेकमभीक्ष्णं कुर्वीत ॥

(सारसंक्षेपे)

इति क्षुद्ररोगचिकित्सा ।

अथ गुह्यरोग(निदान)चिकित्सा ।

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥ १ ॥
अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ ३ ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
जनयन्त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

(उपदंश ।)

मेढ्रशोफ उपदंशाख्यः । तत्र वातजे चित्रा रुजः स्तम्भस्त्वक्स्फोटश्च । पित्तजः पक्वोदुम्बराभः सज्वरश्च । श्लेष्मजः कठिनः स्निग्धः शीतः कण्डूयुतश्च । रक्तजः सकृष्णस्फोटास्रस्रुतिर्ज्वरः । सर्वजः सर्वलिङ्गो मुष्कशोफतीव्रव्यथाशुपाकदरणकृमियुतश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ॥ ५ ॥

(लिङ्गार्श ।)

गुह्यास्थित्वङ्मांसदोषैरन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य मांसांकुराः कण्डूलाः पिच्छिलास्रस्रवा जायन्ते ते अर्शांसि । तान्युपेक्षया पुंस्त्वं घ्नन्ति । वद्धयोनौ च स्युः । तानि छत्रनिभान्युपेक्षया चार्तवं घ्नन्ति ।

(पिटकाः)

गुह्यस्यान्तर्बहिर्वा कफरक्ताभ्यां सर्षपमानसंस्थानाः पिटकाः नाम्ना सर्षपिकाख्या भवन्ति। ताभ्यां बहवो दीर्घाः सरुजा रोमहर्षणाः पिटका मध्यतो दीर्यन्ते च सोऽवमन्थः ।

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभाशुजाः ।

अलजी प्रमेहपिटकापरीतालजीनद्विद्यात्। पित्तरक्तात्माषमुद्गाभा पिटका स्यादुत्तमाख्या। पिटकाचिता पुष्करकर्णिकाभा पिटका पुष्करिका नाम ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटका भवेत् ॥ ६ ॥

मृदितं सद्वातकोपात्स्मरव्यं मृदिताख्यम् । वाताद्विषमा कठिना भुग्ना पिटकाष्ठीलिकाख्या। वातान्मर्दनादिदुष्टान्मेढ्र्चर्म निरोति सरुग्दाहं च। कदाचित्पाकं च याति। तमेव मणरयः प्रलम्ब पिण्डितं ग्रथितं निवृत्तसंज्ञम् ।

दुरूढं स्फुटितश्चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

(निरुद्धमणिः)

वातदूषितेन मणिसक्तेन चर्मणा स्रोतोरोधान्मूत्रस्य मन्दनिर्गमनं मणेर्विकासरोधश्च स्यात् । स रोगो निरुद्धमणिर्नाम ।

लिङ्गं शूकैरिवाकीर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ॥ ७ ॥

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ।

वातरक्तात् बहुणुमुखच्छिद्रावितं लिङ्गं शतपोनकाख्यम्। वातरक्तात् सज्वरदाहस्त्वक्पाकस्त्वक्पाकस्त्वक्पाकरो दारुणः । मांसपाकः सर्वजः सर्वपित्तरक्तजः सज्वरदाहस्त्वक्पाकरो दारुणः। मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः । रक्तार्बुदं मेढ्रं कृष्णस्फोटपिटकाचितमुग्ररुजं स्यात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ ८ ॥

निचयात्पक्वं मेढ्रमांसं कृष्णं विशीर्येत स तिलकालकाख्यः ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ।

चतुरो वर्जयेदेषां शेषान्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ ९ ॥

(उपदंशचिकित्सा)

उपदंशेपूरपक्वमात्रेषु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये सिरां विध्येत्। जलौकसो वा योजयेत् ॥

(संग्रहे)

शीतां कुर्यात्क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ।

(वाहटे)

एवं सद्य एव रक्तशोफतोदरागसंरम्भाः निवर्त्तन्ते ।

(संग्रहे)

तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ॥ १० ॥
जम्ब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ।
सल्लकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ॥ ११ ॥
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ।
स क्वाथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ॥ १२ ॥
तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ।
हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥ १३ ॥
लेपः क्षौद्रयुतैस्सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ।
कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ॥ १४ ॥
सामान्यं साधनमिदं मतिदोषं तु शोफवत् ।

(वाहटे)

अपक्वं बृहतीफलेन पलाण्डुना वा स्वेदयेत् ।

(काञ्चीपुरपाठी)

श्वेतकांबोजिकाङ्कुरकल्कं विपक्वं तैलं व्रणरोपणम् । काञ्चिके नालिकेरबलाद्रुवल्कलकल्कविपक्वं तैलं व्रणहितं च ॥

(वृन्द०)

आदारिपत्रकल्कं स्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ १५ ॥

(भद्रव)

महातिक्तं पिबेत्सर्पिरुपदंशनिपीडितः ।
पुण्डरीपत्रजं तोयं सैन्धवं तैलसंयुतम् ॥ १६ ॥
घर्षयेच्चाम्रपादस्य पृष्ठे कांस्येन भूरिशः ।

(तन्त्रान्तरे)

उपदंशव्रणानां तु रोपणी या व्रणक्रिया ॥ १७ ॥

त्रिफलायाः कषायेण भृंगराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ १८ ॥

सृगाललिण्डस्य मषी घृताक्ता
लिप्ता निहन्याद् ध्वजयोनिरोगम् ॥ १९ ॥ (योगरत्न)

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ २० ॥ (वाग्भट)

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।
असाध्यानि व्रजन्त्यूर्ध्वं लिङ्गोत्थानि प्रलेपनात् ॥ २१ ॥
सम्यक् सपत्रमूलेन मार्कवेण प्रयत्नतः ।
लेपितो वारिपिष्टेन लिङ्गव्याधिः प्रशाम्यति ॥ २२ ॥
दार्वीसुरसयष्ट्याह्वगृहधूमनिशान्वितम् ।
तैलमभ्यञ्जनात्पक्वं मेढ्ररोगं निवारयेत् ॥ २३ ॥ (चक्रदत्त)

(अर्श आदीनां चिकित्सा)

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।
सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
क्रियेयमग्रमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तयोरपि ॥ २५ ॥
कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
तिन्दुकत्रिफलालोध्रैः लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥
अलज्यां सुतरक्तायां अयमेव क्रियाक्रमः ।
उत्तमाख्या तु पिटकां सञ्छिद्य बडिशोद्धृताम् ॥ २७ ॥
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ २८ ॥
त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ २९ ॥

अष्ठीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
निवृत्तं सर्पिषाभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ ३० ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः साल्वलादिभिः ।
स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ ३१ ॥
मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।
मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चास्य शस्यते ॥ ३२ ॥
अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।
नालीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना कृताम् ॥ ३३ ॥
स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ।
त्र्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्द्धयेत् ॥ ३४ ॥
स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वाञ्छस्त्रेण पाटयेत् ।
सीवनीं वर्जयन्युञ्ज्यात्सद्यःक्षतविधिं ततः ॥ ३५ ॥
ग्रथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।
लिम्पेत्कषायैस्सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ ३६ ॥
रक्तविद्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।
व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं च योजयेत् ॥ ३७ ॥

(योनिव्यापदां निदानम्)

विंशतिर्व्यापदो योनौ जायन्ते दुष्टभोजनात् ।
विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥ ३८ ॥
दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ।

तत्र योनौ क्रुद्धोऽनिलस्तोदायामसुप्तता स्तम्भान् फेनिलाल्पार्तवं वस्तिवंक्षणादिव्यथां क्रमाद् गुल्मं च कुर्यात् । सा व्यापद्वातिकी नाम । सैवातिव्यवायात् सशोफातिचरणा नाम । अतिबालाया मैथुनाद्वायुर्वंक्षणादिरुग्णां कुर्वन्योनिं दूषयेत् । सा प्राक्चरणा नाम ॥

वेगरोधेन कुपितानिलपीडिता योनिः फेनिलं आर्तवं कृच्छ्रादुदावर्तं विमुञ्चति । इयं उदावर्तारुपा । दुष्टार्तवोद्भवं जातं सुतं यदानिलो हन्ति सा जातघ्नी । अति भुक्तवा सुरते विषमं स्थिताया वायुर्योनिमुखं वीनरुद्धं वक्रयेत् सान्तर्मुखी नाम ।

मातुर्गतळाहारसेवनात्कुपितो वायुः योनिमणुद्वारां कुर्यात्सा सूचीमुखी । ऋतौ वेगरोधाद्वायुर्विण्मूत्रग्रहं योनिशोषं अतिरुजं च कुर्यात् सा शुष्काख्या । षड्वात्साद्रात्राद्वा वायुना गर्भाशयाच्छुक्रं वमति सा व्यापद्वामिनी नाम ॥

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षण्डसंज्ञानुपक्रमा ।

दुष्टो वायुर्योनिमुखगर्भाशयौ विष्टभ्य योनिं निवृतां स्तब्धां सरक्तमांसां सदामहारुजं कुर्यात् । सा महायोनिः । पित्तं वृद्धं योनिमाश्रित्य तां सदाहपाकपूतिगन्धज्वरामत्युष्णभूरिपीनासितार्तवां कुर्यात्सा पैत्तिकी । सैव रक्तातिस्रुते रक्तयोन्याख्या । कफो वृद्धः कण्डुलां शीतामवेदनां पाण्डुपिच्छिलस्रुतिं योनिं कुर्यात् । सा श्लैष्मिकी । वातपित्ताभ्यां रजःक्षयात्सदाहकार्श्यां व्यापल्लोहितक्षयाख्या । विचलाया मैथुने क्षवादिरोधात् सपित्तो वायुर्योनिं स्पर्शासहां नीलपीतास्रस्रावां सातिसाराराोचकुक्षिगौरवां श्रोण्यादिरुजाज्वरयुतां कुर्यात् । सा परिप्लुता । वातकफाच्छ्वेतपिच्छिलस्रावा उपप्लुताख्या । अधावनाज्जातजन्तुः कण्डुला अत एवातिरतिप्रिया विप्लुताख्या । वेगोदीरणाद्वायुः सकफरक्तो योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं कर्णिकां कुर्यात् । सा कर्णिनी । सर्वजा व्यापत् सर्वलिङ्गा ॥

(योनिव्यापच्चिकित्सा)

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ॥ ४० ॥

स्नेहनस्वेदनस्त्यादि वातजासु विशेषतः ।

स्नेहनस्वेदनस्त्यादि वातजासु विशेषतः ॥ ४१ ॥

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।

अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ ४२ ॥

पाययेत बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।

(दाढ्ये)

स्वेदः पायससंघातैः सतैलपिचुधारणम् ।

स्नेहसेकोचरोवास्तिर्वातयोन्यां प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

(चिदसारे)

सौवर्चलोपकुञ्चिकापिप्पलीर्वा मद्येनावन्तिसोमेन वा दन्ती-
त्रिफलागुडूचीक्वाथः सुखोष्णो योनेः परिषेकः ॥ (संग्रहे)

पिबेद्वा दर्भनिर्यूह मिद्धं गोक्षुरकेण वा ।
पयः सशर्करं शीतं योनिशूलनिपीडिता ॥ ५४ ॥ (हारीतः)

बिल्वमर्कस्य मूलं च पिष्ट्वा मद्येन पाययेत् ।
तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषितः ॥ ५५ ॥ (भद्रव)

एरण्डतैलसम्मिश्रं धान्यमुस्तामहौषधैः ।
सौवीरैः साधितं क्षीरं शर्करापरिमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
मधुमात्रासमायुक्तं योनिशूलनिषूदनम् । (बिन्दुसारे)

योनिविशोधनीवर्ति ।

ताह्याकुष्ठमरिचपिप्पलीमापसैन्धवैः ।
तिंस्तुल्यकराङ्गुष्ठा धार्या योनिविशोधनी ॥ ५७ ॥ (हारीतमते)

योनिशूलकाथाः ।

यूपोपकुञ्चीवृषकोपकुल्या-
चव्योपणग्रन्थिकनागराणाम् ।
कल्कः सुखोष्णेन जलेन पीतः
शूलेषु योनिप्रभवेषु शस्तः ॥ ५८ ॥ (तन्त्रान्तरे)

पिच्छयोन्या स्नेहनादिक्रिया ।

पिच्छलाना तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ५९ ॥

शतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात्क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकम् ॥ ६० ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः प्रियालैश्चार्धाङ्गैर्द्विबलामधुकान्वितैः ॥ ६१ ॥

सिद्धशीते तु मधुना पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्करायां दशपलं क्षिपेद्विधात्पिबेत्तु ततः ॥ ६२ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ६३ ॥
कामिलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ६४ ॥
एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
गर्भदं पित्तजानां च नारीणां परमं हितम् ॥ ६५ ॥

बलाघृतम् ।

बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैलाढकं पचेत् ।
क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकलाशासितान्वितैः ॥ ६६ ॥
जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीवकैः ।
पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ६७ ॥
वातपित्तामयान् हत्वा प्रानाद् गर्भं दधाति तत् ।

रक्तयोन्यामौषधम् ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ६८ ॥
यथादोषोदयं युञ्ज्याद्रक्तस्थापनमौषधम् ।
(वाग्भटे)
चूर्णं पुष्यानुगं योऽयं योनिरोगविनाशनम् ॥ ६९ ॥
(तन्त्रान्तरे)

श्लेष्मदुष्टायां योन्याम् ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ।
यवाश्मभयारिष्टं सीधुं तैलं च योजयेत् ॥ ७० ॥
पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचने ॥ ७१ ॥
दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ७२ ॥

---

१. 'रोगाणां'. २. 'जीरकै' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातलास्वनिलापहः ।
कारयेद्रक्तपित्तघ्नीं शीतां पित्तकृतासु च ॥ ७३ ॥
श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथाबलम् ।
सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ ७४ ॥
(सद्रद्दे)

इति योगरत्नसमुच्चये क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारो
अष्टाविंशतितमः ।

अथ विषचिकित्साधिकारः ।

विषोत्पत्तिमाह ।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थे सुरासुरैः ।
जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।
जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
दुष्कृतो ब्रह्मणा मूर्तौ ततः स्थावरजङ्गमे ।
सोऽप्यविष्टभिनं रूपमुज्झित्वा बध्नात्मकम् ॥ ३ ॥
स्थिरमत्युल्बणं वीर्ये यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।
सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ॥ ४ ॥
स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ।
कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥ ५ ॥
हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च वत् ।
शोफपाण्डूदरोन्मादडुर्नामादीन् करोति वा ॥ ६ ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ।
विकाषि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ॥ ७ ॥
ओजसो विपरीतं तत्तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ।
वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ॥ ८ ॥

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् ।
कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ॥ ९ ॥
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ।
स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वे प्रजायते ॥ १० ॥
जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः ।
द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ॥ ११ ॥
तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १२ ॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १३ ॥
षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १४ ॥

विषवेगानुरोधेन चिकित्सा ।

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १५ ॥
द्वितीये पूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥ १६ ॥
चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।
पञ्चमे मधुककाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १७ ॥
षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।
अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥ १८ ॥
फलिनी त्रिकटुः स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ।
हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ॥ १९ ॥
श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ।
तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ॥ २० ॥
कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ।
द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये कल्पयेदगदोत्तमम् ॥ २१ ॥

वैद्यश्चात्र ततो मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ।

चन्द्रोदयो नामागदः ।

नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ॥ २२ ॥
यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ।
एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ॥ २३ ॥

नमो वैडूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः । गौरि गान्धारि चण्डालि मातङ्गि स्वाहा । पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः । ओं हरिमायि स्वाहा ।

अशेषविषवेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।
मारकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ २४ ॥
पाननस्याञ्जनालेपमणिबन्धादियोजितः ।
एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ २५ ॥
(वाग्भटे)

वासवो वृत्रमवधीत् समारब्धोऽमुना किल ।
विषपीतस्य सद्यस्तु वमनं गोमयाद्रसः ॥ २६ ॥
हृद्यावरणं सर्पिरगदांश्च प्रयोजयेत् ।
रजनी सैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ॥ २७ ॥
पानं मूलविषार्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ।
(सिद्धसारे)

भौमानां सर्पाणां त्रैविध्यम् ।

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ॥ २८ ॥
त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ।
व्यासतो योनिभेदेन नोच्यतेऽनुपयोगतः ॥ २९ ॥
विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

ब्राह्मणादीनां सर्पाणां सञ्चारकालादि ।

पूर्वमध्यापराह्णेषु चरन्ति ब्राह्मणादयः ॥ ३० ॥

१ 'तदा' मुद्रितपाठः

अस्तं गते रवौ शूद्रा, दशन्ति[1] ब्राह्मणाः पुरः ।
संस्थिता दक्षिणे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ॥ ३१ ॥
शूद्रास्तु पृष्ठतो विप्रासीनप्यनिलपूर्वकान् ।
कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ ३२ ॥

सर्पाणां दंशहेतु ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात्क्रुधः ।
पापवृत्ततया वैराद्देवर्षियमचोदनात् ॥ ३३ ॥
दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ।

दंशलक्षणम् ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ॥ ३४ ॥
न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ।
एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ॥ ३५ ॥
दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ।
मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ॥ ३६ ॥
दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वदध्मानपातितम् ।
निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥ ३७ ॥

जलाप्लुतादिदशरूपाः सर्पा अल्पविषाः ।

जलाप्लुता रविक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ ३८ ॥
तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
कुशौषधीकण्टकवद्ये चरन्ति च काननम् ॥ ३९ ॥
देशं च दिव्यापुष्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

श्मशानादिषु दष्टं त्यजेदिति ।

श्मशानचितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ४० ॥
अष्टमी नवमी सन्ध्या मध्यरात्रं दिनेषु च ।
याम्याग्नेयमघाश्लेषा विशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ४१ ॥

१. 'दंशूक' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

असाध्यलक्षणम् ।

दष्टमात्रेऽसितास्याक्षः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ ४२ ॥
स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन्शीतोच्छ्वासो न जीवति ।
हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ४३ ॥
जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति ।
फेनं वमति निस्संज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ४४ ॥
नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विड्भेदः श्लथसन्धिता ।
विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ४५ ॥
भवन्त्येतानि लिङ्गानि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।

नष्टजीवलक्षणम् ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ४६ ॥
दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ।

सविषाविषदंशलक्षणम् ।

दृश्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ॥ ४७ ॥
दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ।

देहे विषस्य व्याप्तिः ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ४८ ॥
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शीघ्र विषस्य प्रतीकारे हेतुः ।

एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ४९ ॥
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

तत्र करणीयानि ।

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वाद्यथापरम् ॥ ५० ॥

१. 'दष्टमात्र सि', २ 'शिरोरुह', ३ 'विड्भेद', ४ 'श्यावि' इति
पाठान्तरपाठः ।

प्रतप्तैर्हेमलोष्टाद्यैर्दहेद्दाशूल्मुकेन वा ।
करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम न क्षणात् ॥ ५१ ॥
दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ।
लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्वा चानुससंभ्रमम् ॥ ५२ ॥
निष्ठीवेन समालिम्पेद् दंशं कर्णमलेन वा ।

(वाहटे)

आचूषणछेदनदाहबन्धास्त्रावांश्च कुर्यादिह दष्टमात्रे ॥ ५३ ॥
सर्वैरेवादितः सर्वे शास्त्रादष्टस्य देहिनः ।
यत्नेनोपरि बध्नीयादंशात्तु चतुरङ्गुले ॥ ५४ ॥
शक्रप्रसृतमं सर्पिः पाययेत्तु गवां बुधः ।
हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५५ ॥
मारिचं कुडुबं पिष्ट्वा घृतस्य कुडुबं पिबेत् ।
हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

अण्वपि विषं रक्तं प्राप्य वर्धतेति ।

विषं नाडेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ।
रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ॥ ५७ ॥

विषे स्थानान्तरप्राप्ते सिरामोक्षादय. ।

विषे प्रविसृते विध्येत् सिरां सा परमा क्रिया ।
रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ॥ ५८ ॥
सिरास्वदृश्यमानासु योज्या शृङ्गजलौकसः ।
चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचनम् ॥ ५९ ॥

(वाहटे)

अदिनादौ करस्रादित्रयं दष्टपरीक्षणम् ।
फणिनो मधुरे तिक्ते राजिमान्मण्डलीकटौ ॥ ६० ॥

मधुयुक्तोऽप्यमगदः पाने दर्वीकृतो विषे ॥ ६१ ॥

गोक्षीरेणैव संपिष्य वज्रवल्लीमतन्द्रितः ।
तेनैव पाययेत्सर्वं विषं मण्डलिनां हरेत् ॥ ६२ ॥

दधि नवनीतं क्षौद्रं सिन्धूत्थं फङ्गयान्वितं पीतम् ।
मण्डलिविषेण भवं रक्तोद्गारं च नाशयति ॥ ६३ ॥

करञ्जस्य समाहृत्य मूलं पत्रं फलं त्वचम् ।
विषे मण्डलिनां मार्गो भिषक् सर्वत्र पाययेत् ॥ ६४ ॥

अटवीकारवल्यास्तु कन्दं क्षीरेण पाययेत् ।
सारिवायास्तथा मूत्रैर्नस्याद्यैर्हन्ति राजिलम् ॥ ६५ ॥

विषे सर्वत्र योज्या स्याच्छ्वेता च गिरिकर्णिका ।
मञ्जो वा समूलं वा संपिष्टोपरकर्णिकम् ॥ ६६ ॥

पानक्षेपननस्याद्यैर्हन्तिसर्वविषाणि तु ।
सर्पादिविषनाशाय टङ्कणस्य रसोऽम्भसा ॥ ६७ ॥

पानालेपननस्याद्यै रहस्यमिदमुत्तमम् ।
...श्वाङ्कमध्ये सुषिरं निधाय
तन्मध्यमापूर्य च रामठेन ।

एतद्भ्रमा ....
... ... ॥ ६८ ॥

.... जिघ्रेत् ।
सुखी भवेद्वासुकिनापि दष्टः ॥ ६९ ॥
नवचूर्ण्य वचाहिङ्गुमरिचानाविधद्रुतः ।
कारवल्लीरसैः कुर्यान्नस्यं दष्टेऽखिलैर्नरैः ॥ ७० ॥
दष्टानां नष्टसंज्ञानां कुर्यान्नस्याञ्जने यदि ।
रसोऽम्भिग .... ॥ ७१ ॥
(नयोन"

.... ।
त्रिपलं नवद्भ्याभ्यां पृथग्भेदचतुष्पलम् ॥ ७२ ॥

अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ।
तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ७३ ॥

तक्षकेनापि संदष्टं निर्विषं कुरुते नरम् ।
सम्यङ्मधुकसारेण गोमूत्रे भावितेन तु ॥ ७४ ॥

दृष्याद्विषापहं नस्यं सि-मर्दनं च प्रलेपनम् ।
सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः ॥ ७५ ॥
गृध्रपेत क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात् ।

धूप ।

शिखिपत्राग्नितैर्धूपः सम्यक् सर्षपचन्दनैः ॥ ७६ ॥
देयः सर्पविनाशाय तद्विषस्य च शान्तये ।

पञ्चशिरीषागद ।

शिरीषपत्रमूलत्वक्फलपुष्पकृतोऽगदः ॥ ७७ ॥
सिद्धः पञ्चशिरीषोऽयं चरस्थिरविषापहः ।

(आरयभि ,

विषसुप्तप्रबोधनम् ।

सैन्धवं मरिचं तुल्य निम्बबीजं तयोः समम् ॥ ७८ ॥

घृतमध्वन्वितो हन्ति विष स्थावरजङ्गमम् ।
नक्तमालफल व्योष बिल्वमूलं निशाद्वयम् ॥ ७९ ॥

पुष्प च गौरसं पिष्टमञ्जनं बस्तवारिणा ।
भोजयेत्तरणोद्दिष्ट विषसुप्तप्रबोधनम् ॥ ८० ॥

(तन्त्रान्तर)

विषोपद्रव च वस्या ।

विब्वस्य मूल सुरसस्य पुष्पं फल करञ्जस्य नत तुराद्वम् ।
फलत्रयव्योषनिशाद्वय च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८१ ॥

भुजङ्गलूतोन्दुरुवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
आर्तान्नरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८२

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥ ८३ ॥

(चाहटे)

सञ्जीवनो नामागदः ।

चन्दनं कुङ्कुमं कुष्ठं काशिकाक्षाग्नियङ्गवः ।
मुस्तास्थौणेयशैलेयरोचनामदनं प्लवम् ॥ ८४ ॥

श्रीवेष्टकविलङ्गैलाविशालालमनःशिलाः ।
सुरसमसवं स्पृक्का रजनीद्वयबालकम् ॥ ८५ ॥

हिङ्गुसिद्धार्थकान् पद्मचारिणी पद्मकेसरम् ।
जात्याः पुष्पप्रवालाश्च पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ ८६ ॥

हिलोध्रबृहतीकौन्तीमधुकागन्धनाकुलीः ।
मुद्गपर्णी कणा श्यामा श्यामकं नलदं नतम् ॥ ८७ ॥

सिन्दुवारकसम्याकदेवदारुमयूरकम् ।
पुष्ये समाहृतैः पिष्टैः योज्यमतैरगदोत्तमः ॥ ८८ ॥

सञ्जीवनः प्रागमृताद्विहितोऽयं स्वयम्भुवा ।
पाननस्याञ्जनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ ८९ ॥

जीवनो विषसुप्तानां राजद्वारे जयावहः[1] ।
धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥ ९० ॥

गृहे स्थितो विषालक्ष्मीमन्त्रज्वरगरग्रहान् ।
कृत्याकार्मणकाखोर्द्व्यालजन्तुसरीसृपान् ॥ ९१ ॥

स्वप्नोपघातदुःस्वप्नतोयाग्निरिपुतस्करान् ।
निहन्त्यकालमरणमारकाशनिविग्रहान्[2] ॥ ९२ ॥

सहृद

कटुत्रिकं च लशुनं वचा हिङ्गु तथैव च ।
वकुलास्थि च कारञ्जं शिरीषं केतकीयुतम् ॥ ९३ ॥

---

१ 'जयावहः', २ 'नाशग्रहान्' इति वा पाठः

अश्वगन्धासमायुक्तं लांगलीकन्दसंयुतम् ।
टंकणं देवताळीं च पारतं गन्धकत्रयम् ॥ ९४ ॥

समभागानि सर्वाणि नरमूत्रेण पेषयेत् ।
गुळिकां कारयेत्तेन लेपनं नस्यमेव च ॥ ९५ ॥

सर्वसर्पहरं श्रेष्ठं मण्डलीनां विशेषतः ।

(हस्तान्तरे)

विषदिग्धविद्धस्य लक्षणम् ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ९६ ॥
विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।
कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ९७ ॥

श्रोणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।
कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ९८ ॥

दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।
आरक्तपीनपर्यन्तश्यावमध्योऽतिरुग्व्रणः ॥ ९९ ॥

क्लिद्यते पच्यते मध्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
मक्षिकं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ १०० ॥
कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं ध्रुवम् ।

विषदिग्धविद्धे चिकित्सा ।

शल्यमाकृष्य वक्षेन छेदनाद्यु दहेद् व्रणम् ॥ १०१ ॥

व्रणे तु शुद्धिपिनिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
शुकनासाग्निविषाभ्यामीमूर्वश्च लेपयेत् ॥ १०२ ॥

न्तरे)

विषचिकित्साधिकारः ।

प्रयोजितं भिषग्वरेण तैलमाशु रोपयेद्
व्रणं सपूयवेदनं विशेषतो विषोद्भवम् ॥ १०३ ॥
(कञ्चीपुरवासी)

विषार्तानामुपद्रवाः ।

ज्वरकासवमिश्वासहिध्मातृष्णातिमूर्च्छनम् ।
विड्भेदोऽतिकाठिन्यमानाहो बस्तिमूर्धरुक् ॥ १०४ ॥
वपथुः पूतिदंशस्त्वं रक्तस्रावो विषानिलः ।
इति षोडश निर्दिष्टा विषार्तानामुपद्रवाः ॥ १०५ ॥
गच्छन्त्युपेक्षया नाशं यैर्जुष्टा विषरोगिणः ।

विषज्वरे क्वाथः ।

राजवृक्षफलोशीरघनकाश्मर्यपद्मकात् ॥ १०६ ॥
क्वाथः सशर्करक्षौद्रो विषज्वरहरः परम् ।
पीता तण्डुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ १०७ ॥
विषज्वरहराजाजीजीवकर्षभकोत्पलम् ।
कोलमज्जसिताधान्यं भार्ङ्गीयष्ट्याह्वकेसरम् ॥ १०८ ॥
विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिबर्हणम् ।
त्रिफलारग्वधव्याघ्रीक्वाथो ज्वरविबन्धनुत् ॥ १०९ ॥
पलाबिल्ववचामुस्ताकषायस्सपुनर्नवः ।
ज्वराग्निसादश्वयथून्निहन्ति विषसम्भवान् ॥ ११० ॥

विषज्वरे वैदेहिकादि ।

वैदेहिकारामठकं कपित्थरससैन्धवम् ।
ससितं माक्षिकं लीढं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १११ ॥

विषकासे ।

सद्राक्षानागरं कृष्णामथवा सवरायनाम् ।
लिह्याज्यमधुना कासान्मुच्यते विषसम्भवात् ॥ ११२ ॥

विषवम्याम् ।

विषवम्यां पिबेत् क्वाथं बिल्वमूलाद्रजोथवा ।
धात्रीपरूषकद्राक्षामधुकं पयसा शृतम् ॥ ११२ ॥

वेल्लाम्ब्ध्यंजनसोशीरयष्टचेलाकणकेसरम् ।
लिह्यान्मरिचकुम्भीं वा घृतपुष्परसद्रुताम् ॥ ११४ ॥
क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्षौद्रसितास्तद्वमथुच्छिदः ।
जीर्णशाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चन्दनसाधितम् ॥ ११५ ॥
शीताम्भोऽनु पिबेद् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ।

विषश्वासे ।

तैलगोविड्सक्षौद्रैर्लिह्यात् कृष्णाप्रियङ्गुके ॥ ११६ ॥
श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृंगीमागधिकासिताः ।
शुकनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥ ११७ ॥

विषहिध्मायाम् ।

हिध्मायां श्लक्ष्णकनककटुकास्वर्णगैरिकम् ।
वेल्लशुण्ठीकणोशीररजनीद्वितयानि वा ॥ ११८ ॥
लिह्याद्वा व्योषमद्दीकां बीजपूररसेन वा ।
सक्षौद्रं वालकरजः क्वाथं वा सगुडं पिबेत् ॥ ११९ ॥
विश्वभेषजगायत्रीहरिद्रामरदारुकम् ।
दन्तीन्द्रवारुणीद्वीपीकल्कं सौवीरकेण वा ॥ १२० ॥

तृषि मूर्च्छायाञ्च ।

तृण्मूर्च्छयोराशिरसोर्लेपसेका हिमा हिताः ।
अम्भोजनालकुसुमचन्दनोशीरमौक्तिकैः ॥ १२१ ॥
वैहायससितातोयक्षीराज्येक्षुरसाप्लुतैः ।
वीजनं तालवृन्तेन शीते सिकतिले स्थितिः ॥ १२२ ॥
कमलोत्पलकिञ्जल्कपटलावृतवारिषु ।
विषतृड्दाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनम् ॥ १२३ ॥
विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।
शर्कराद्राडिमक्षौद्रसलिलाप्लावितं पिबेत् ॥ १२४ ॥
वटवेतसजम्ब्वाम्रसेव्यतोयं च शीतलम् ।

विषजातिसारे ।

भूनिम्बमुस्तकटुकात्रायन्तीन्द्रयवान्समान् ॥ १२५ ॥

द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वारिणा पिबेत् ।
विषातिसारोदावर्तकासश्वासज्वरापहम् ॥ १२६ ॥
मोचमोचरसाम्बष्ठाधातकीस्तण्डुलाम्बुना ।
समाक्षिकाः पिबेच्चद्रभागरातिविषाभयाः ॥ १२७ ॥
सधातकीरसकुटजाः साञ्जनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ।
पाठानागरचूर्णं वा दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ १२८ ॥

विषजेषु बस्तिरुगादिषु ।

बस्तिरुग्वर्तनाद्येषु फलवर्तिं प्रयोजयेत् ।
सारग्वधां सत्रिवृतां सोपकुल्यां हरीतकीम् ॥ १२९ ॥
पिबेद् घृतेन सक्षौद्रां बस्तिशूलादिनाशिनीम् ।
गृहधूमवचाश्यामानीलिनीतण्डुलीयकैः ॥ १३० ॥
सिद्धं वाज्यं तथा सिद्धं पराकाथत्रिवृद्युतम् ।

विषजे मूर्धरुजि ।

काकोलीक्षीरिवृक्षत्वग्द्राक्षायष्ट्याह्वशर्कराः ॥ १३१ ॥
नस्यं विषशिरोरुग्घ्नं संयोज्यं शीतवारिणा ।

विषश्वयथौ ।

श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं शृतम् ॥ १३२ ॥
विश्वभेषजवैदेहीकटुका देवदारुभिः ।
सुरसामूलकल्कैर्वा छाग वा पिप्पलीशृतम् ॥ १३३ ॥
त्रिफलायाः कषायेण त्रिवृता भाविता त्र्यहम् ।
आलोड्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥ १३४ ॥
मधुम्योपवराविल्लसुराह्वोशीरपद्मकैः ।
विषश्वयथुजिल्लिप्तस्तथा स्वादुकषायकैः ॥ १३५ ॥
शिरीषपुष्पाहिशिरोनकुष्ठघृतान्वितः ।
धूपोऽगदः श्वयथुजित्समस्तविषनाशनः ॥ १३६ ॥
अल्पेनाप्यपचारेण दग्धः पूतित्वमश्नुते ।
... तीक्ष्णमुष्णं वा भेषजं विषम् ॥ १३७ ॥

विषव्रणे मेऽलेपाः ।

मधुरस्निग्धशीतानि युञ्ज्याद्विषभवे व्रणे ।
सेकालेपांश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ १३८ ॥

न्यग्रोधमृङ्गमधुकतिलसर्षपसैन्धवम् ।
साभया निम्बपत्राज्यं दंशपूतित्वनाशनम् ॥ १३९ ॥

कर्णिकापातनं श्रेष्ठं विषव्रणविशोधनम् ।

विषव्रणाश्रुतस्रावे ।

रक्ते स्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥ १४० ॥

तण्डुलीयकमूलेन सितया वा समन्वितम् ।
दंशं प्रलेपयेच्चास्य दार्व्या सुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ १४१ ॥

सितोपलाक्षौद्रघृतछागदुग्धानि नावनम् ।
शमीकल्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमङ्गं लिम्पेद्विशालया ॥ १४२ ॥

नावने हेमदुग्धा च ततः शाम्यति शोणितम् ।

क्षतस्य चेद्रक्तस्रावयोगः ।

क्षतस्यातिस्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ १४३ ॥
विषस्य च स्वभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ।
उन्मादाक्षेपगमनो भ्रंशापस्मृतयस्ततः ॥ १४४ ॥

तत्रेदं स्नेहनं बस्तिनस्यप्रधमनाञ्जनम् ।

विषवातविकारे ।

नागदन्त्यभयाकुष्ठपिप्पलीयूपकटफलम् ॥ १४५ ॥

भल्लातकास्थिकटुकाचित्राप्रतिविषायिकाः ।
सक्षीरं तैर्घृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ॥ १४६ ॥
पिबेदेरण्डतैलं वा छागमांसरसान्वितम् ।
ऐकध्यं घृततैलं वा मेष्यमांसरसाशनः ॥ १४७ ॥
कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नखम् ।
पिप्पलीं स्वर्जिकां कुष्ठं जलेनालोड्य पाययेत् ॥ १४८ ॥

उन्मत्तं विषवातेन तथापस्मारिणं नरम् ।

सर्वविषे घृतादि ।

नताहंसपदीव्योषदार्भिस्त्वं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १४९ ॥
देवदारुवचाबिल्वकामिजित्कुष्ठकुङ्कुमम् ।
क्वाथ्यास्तुकर्ण्यतिविषाः क्षीरं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ १५० ॥
निहन्ति पानाभ्यङ्गाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ।
प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेवं परेषु च ॥ १५१ ॥
दोषानुबन्धमालोक्य विषनस्यादिशेषतः ।

(वाहटे)

यस्मादत्यर्थमुष्णं च तीक्ष्णं च पठितं विषम् ॥ १५२ ॥
अतः सर्वविषेषूक्ताः परिषेकास्तु शीतलाः ।
सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ १५३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

विषवे भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ।

(वाहटे)

त्याज्यानि कर्माणि ।

दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं क्रोधमातपम् ॥ १५४ ॥
सुरातिलकुलत्थांश्च वर्जयेत् विषातुरः ।
निद्रादीन्यन्नपानानि विषार्त्तानां विवर्जयेत् ॥ १५५ ॥

(नारदीये)

शाकं तिलान् कुलत्थांश्च मांसं मत्स्यं दधि स्त्रियः ।
व्यायाममातपं क्रोधं विषार्त्तः परिवर्जयेत् ॥ १५६ ॥

(महादम्भे)

विषरोगिणां शीतक्रियावचनम् ।

शीतमेव तु कुर्वीत विधानं विषरोगिणाम् ।
मुक्त्वा कीटविषं यद्धि शीतेनाभिप्रवर्धते ॥ १५७ ॥

विषार्तानां हितानि ।

शालयः षष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
मुद्गो हरेणुस्तुवरी पटोलं वेत्रपल्लवाः ॥ १५८ ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकुसुनिषण्णकाः ।
भाङ्गल दाडिमं धात्री कपित्थं सैन्धवं सिता ॥ १५९ ॥
अविदाहि यदन्यच्च विज्ञायाशस्वरूपवः ।

विषवर्धने हेतुमाह ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ॥ १६० ॥
अजीर्णवर्चोद्रवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ।
तिलपुष्पफलाघ्राणभूवाष्पघनगर्जितैः ॥ १६१ ॥
हस्तिमूषिकवादित्रनिस्स्वनैर्विषमङ्कुटैः ।
पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्धते विषम् ॥ १६२ ॥

सर्पाङ्गाभिहतलक्षणम् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद् भयेन कुपितोऽनिलः ।
कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ॥ १६३ ॥

शङ्काविषलक्षणम् ।

दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिद्दष्टशङ्कया ।
विषोद्वेगो ज्वरश्छर्दिर्मूर्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥ १६४ ॥
ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ।

सर्पाङ्गाभिहतशङ्काविषयोश्चिकित्सा ।

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ १६५ ॥
नावनं मन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ।
सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषार्दिते ॥ १६६ ॥

दूषीविषलक्षणम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा सगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ १६
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ।

दूषीविषार्तलक्षणम् ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्रगेभी तृडरोचकार्तः ॥ १६८

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विमुह्यन्
भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।
आमाशयस्थे कफवातरोगी
पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ १६९ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।
स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान्विकारान् ॥ १७० ॥

दूषीविषस्यान्वर्थता ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ।
दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ १७१ ॥

दूषीविषचिकित्सा ।

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।
दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाप्लुतम् ॥ १७२ ॥

दूषीविषारिनामागदः ।

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसीलोध्रमेलासुवर्चिका ।
कटभ्यं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् ॥ १७३ ॥

दूषीविषारिनाम्नोऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।
सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे चारातिचोदिताः ॥ १७४ ॥

गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ।

को नाम गर इति ।

नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ १७५ ॥
विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

गरविषस्य लक्षणम् ।

तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ १७६ ॥
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
महोदरयकृत्प्लीही दीनवाग्दुर्बलोऽलसः ॥ १७७ ॥
शोफवान् सततध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ १७८ ॥
प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ १७९ ॥
विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ १८० ॥
गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

गरार्तस्य चिकित्सा ।

गरार्तो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ १८१ ॥
शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूक्ष्मस्थानविधेः स्मरन् ।
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताम्रसुवर्णयोः ॥ १८२ ॥
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ १८३ ॥
वचामुस्तविडङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
पिबेद्रसेन चाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ १८४ ॥
पारावतामिषकठीपुष्कराह्व शृतं हिमम् ।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ १८५ ॥
शार्ङ्गीनागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ।

गरेण त्वगुपहते लेपः ।

हरेणुचन्दन श्यामानलदं श्लक्ष्णपेषितम् ॥ १८६ ॥
विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचाम् ।
मञ्जिष्ठा किणिहीनिम्बरजन्यन्यचन्दनैः ॥ १८७ ॥
प्रघर्षणं हृतानां तु गरेण क्षपितौजसाम् ।

क्षीरसर्पिषो योगः ।

पथ्यं परममुद्दिष्टं सेवनं क्षीरसर्पिषोः ॥ १८८ ॥
विषनिम्बपटोलीनां क्वाथेन विपचेद् घृतम् ।

१ सर्वं, २ ... इति पाठान्तरम् ।

अभयागर्भिणं श्रेष्ठ तद्गरस्य निबर्हणम् ॥ १८९ ॥
हरिद्रां नाकुलीं जातीं पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
घृतत्रयं गरार्तानां एतदारोग्यदं परम् ॥ १९० ॥
तण्डुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।
क्षीरेण च घृतं सिद्धं समस्तविषरोगजित् ॥ १९१ ॥
नागदन्ती त्रिवृद्दन्ती द्रवन्ती स्नुक्पयः पलैः ।
साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ॥ १९२ ॥
सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ।

अजेय सर्पि ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारुहरेणवः ॥ १९३ ॥
मञ्जिष्ठैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं प्लवम् ।
विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुध्यामकं रुजा ॥ १९४ ॥
अश्मरश्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ शारिवाद्वयम् ।
एषां कल्कैर्घृतं सिद्धमजेयं नाम विश्रुतम् ॥ १९५ ॥
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितम् ।

अमृत सर्पि ।

श्वेते कपोते बीजानि गत्यफल्गुणीशिरीषतोः ॥ १९६ ॥
गोमूत्रपिष्टैस्तैः सिद्धं सर्पिर्विषहरं परम् ।
अमृतं नाम विरयावमपि सञ्जीवयेन्नृणाम् ॥ १९७ ॥

शिरीषत्वगादि सर्पि ।

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं विदारीचन्दनोत्पलम् ।
द्वे बले शारिवास्फोतहरीतीनिम्बपञ्चकान् ॥ १९८ ॥
बन्धुजीवाढकीमूर्वानागाह्वमधुरसकान् ।
पाठाक्षोलभगन्धार्कमूलगष्ट्याह्वपद्मकम् ॥ १९९ ॥
विशालाबृहतीलाक्षाकोविदारशतावरीः ।
विशालाबृहतीलाक्षाकोविदारशतावरीः ।
कटभीदन्त्यपामार्गशृङ्गीभीपर्णीरसाञ्जनम् ॥ २०० ॥
श्वेतो बाणासपरर्णौ द्वद्दारुपिचमुकाः ।

...ध्यामकतालीसनतयष्ट्याह्वगुग्गुलु ॥ २१२ ॥
हीबेर भद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा।
दृषाभल्लगोपित्तयुक्तं नस्येऽञ्जने च तत् ॥ २१३ ॥

धुर्धूरकविषार्तस्य लक्षणम्।

धुर्धूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकम्।
कम्पलालामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ २१४ ॥

तच्चिकित्सा।

तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा सितापयः।
कोरदूषैर्मदनकैः प्रायो धुर्धूरकहृदाः ॥ २१५ ॥
उन्मादोऽक्षिविनाशश्च तत्रापि वमनं हितम्।
कूष्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥ २१६ ॥
(वृन्दे)

आगन्तुविषे मन्त्रस्य लक्षणम्।

विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः।
यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥ २१७ ॥
न च सर्वमनुष्याणां सन्ति भेषजसम्पदः।
अज्ञातरोगमन्त्राणां योग्यता चातिदुर्लभा ॥ २१८ ॥
प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैरौषधैर्जितम्।
अतोऽसौ सिद्धमन्त्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥ २१९ ॥

कीटानां लक्षणम्।

सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटास्त्रिविधाः ॥ २२० ॥

तेषां लक्षणम्।

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः।
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २२१ ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः सर्जरसगन्धोऽथवा।
कफजैर्मिन्दकज पश्चाद्... ॥ २२२

सावाद्यः सर्वलिङ्गास्तु विषदर्पैस्सान्निपातिकैः ।
वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोन्दुराः ॥ २२३ ॥
प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिका लोमभूमकाः ।

वातिदोषिवलक्षणम् ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ॥ २२४ ॥
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ।

पैत्तिकविषलक्षणम् ।

संज्ञानाशोष्णनिःश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ॥ २२५ ॥
मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ।

श्लैष्मिकविषलक्षणम् ।

छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ॥ २२६ ॥
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ।

तेषु यथाक्रम लेपादय ।

पिण्याकेन प्रलेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ॥ २२७ ॥
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैः बृंहणश्च विधिर्हितः ।
पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चापि शीतलैः ॥ २२८ ॥
लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं नयेत् ।
कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ॥ २२९ ॥
स्वेदलेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ।
अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशपाकतः कोथतोऽपि वा ॥ २३० ॥
विषघ्नं च विधिं कुर्यान सर्वं संशोधनानि च ।
साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ॥ २३१ ॥
नृकेशाः सर्षपाः पीता गुञ्जो जीर्णश्च धूपनम् ।
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ॥ २३२ ॥
तण्डुलीयकतुल्यांशां तुलसीं सर्पिषा पिबन् ।
पाति कीटविषैः कम्पं न तैलकुन्दवानिव ॥ २३३ ॥

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।
मुक्तालेपो नरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ॥ २३४ ॥

वचाद्यगदम् ।

वचाहिङ्गुविलङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥ २३५ ॥
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् । (वाग्भटे)

कीटेषु मन्दं नात्युष्णं बहुवातकफं विषम् ॥ २३६ ॥
अतः कीटविषे चापि स्वेदो न प्रतिषिध्यते ।
क्षारवचानतहिङ्गुव्योषगदसिन्धुवेल्लकाबष्ठाः ॥ २३७ ॥
सातिविषा कीटविषं घ्नंति त्रिवृदञ्जनादसर्पीषि । (प्रयोग॰)

कीटघ्नं तुलसीमूलं पीतं ज्येष्ठाम्बुफल्कितम् ॥ २३८ ॥
रजनीद्वयमञ्जिष्ठापत्रगजकेसरैः ।
शीताम्बुपिष्टैरालेपः सर्वकीटविषं हरेत् ॥ २३९ ॥ (अमृतधा)

त्वक्पत्रपुष्पाणि फलं समूलं क्वाथः शिरीषारिष्टकटुभगादः ।
क्षौद्रेण युक्तो लवणश्च वर्गो निशेषतः कीटविषं निहन्ति ॥ २४० ॥ (सौश्रुताद्)

वृश्चिकविषलक्षणम् ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।
ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ २४१ ॥
दंशः सद्योऽतिरुक्श्यावस्तुद्यते स्फुरतीव च ।
ते त्रिविधा मन्दविषा मध्यविषा महाविषा इति । तत्र —
मन्दाः पीताः सिताः श्यामा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ २४२ ॥
रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।
मध्याः त्रिवर्णाः धूम्रोदराः । कपिलारुणाः चित्राङ्गाः स्वर्ण
चित्राः शोणिताभा । महाविषा

अग्न्याभा श्वेकपर्णाणः रक्तासितासितोदराः ॥ २४३ ॥

तैर्महाविषैर्दष्टः शूनजिह्वः सज्वरः खैः शोणितं वमन् स्विषन् मूर्च्छन् शुष्कास्यः प्रायो जीवितं विजहाति ।

चिकित्सा ।

सद्यो वृश्चिकदंशं च चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २४४ ॥
लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिञ्चेत्कोष्णारनाळेन सक्षीरलवणेन वा ॥ २४५ ॥
उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्यास्ससैन्धवः ।
आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ २४६ ॥
रजनीसैन्धवव्योषगिरीषफलपुष्पजैः ।
मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ २४७ ॥
लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽथवा ।
पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ २४८ ॥
पारावतशकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ २४९ ॥
सर्वैवलोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।
हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ २५० ॥
लेपाञ्जनाभ्यां गुलिका परमं वृश्चिकापहा ।
करञ्जार्जुनशेलूत्वं कटभ्याः कुटजस्य च ॥ २५१ ॥
शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।
यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ २५२ ॥
तस्य पथ्या निशा कृष्णा मञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।
सालाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपयेत् ॥ २५३ ॥
सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्धविसर्पिषी ।
विध्येत्सिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ॥ २५४ ॥
उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।
नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ २५५ ॥

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ।
नागपुरीपञ्छत्रं रोहितमूलं च शेलुतोयेन ॥ २५६ ॥
कुर्याद् गुलिकां लेपादियमलिविषनाशिनी श्रेष्ठा ।
अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ।
एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीटभुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ॥
(वाहटे)

कालया सह संयुक्तं श्रवणान्तर्मलं बुधः ।
दंशे करेण संघृष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २५८ ॥
कराभ्यां नक्तमालस्य दलं विघृष्य विचक्षणः ।
विद्धमद्देशे वर्षाधात् सद्यो वृश्चिकनाशनम् ॥ २५५ ॥
(अमृतधा)

शिखिकुक्कुटपिच्छानि सैन्धवं तैलमेव च ।
धूपे घ्नन्ति प्रयुक्तानि कीटवृश्चिकजं विषम् ॥ २६० ॥
वृश्चिकेषूच्चिटिङ्गेषु तथा शतपदीषु च ।
उष्णो विधिर्हितः प्रोक्तः शीतस्त्वन्यत्र भूयसा ॥ २६१ ॥
पलाशबीजोर्ध्वपयःप्रपिष्टः प्रलेपने कुण्डलिपत्रतीक्ष्णम् ।
तथैव जातीदलहिङ्गुरिन्धुर्धालीपथ गोमयवारिपिष्टम् ॥
(सिद्धयोगसमुच्चये)

नागवल्लीदलरसं रामठेन समन्वितम् ।
दंशे नरेण संपिष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २६३ ॥
स्नुक्क्षीरपिष्टसिक्थेन स्पृष्ट्वा वृश्चिकजं जयेत् ।
(अमृतधा-)

कार्पासस्य दलैः सम्यग् लेपयेच्चलक्ष्णपेषितैः ।
दंशं वृश्चिकदष्टस्य शमार्थं घृतमिश्रितैः ॥ २६४ ॥
अर्कक्षीरेण संपिष्टा शिरीषफलमिश्रिता ।
उपकुल्या विषं हन्याद् वृश्चिकस्य प्रलेपनात् ॥ २६५ ॥
नागरं वारिणा घृष्टं नराणां नस्यकर्मणि ।
विषं वृश्चिकदष्टानां हरेदेषप्रभावतः ॥ २६६ ॥
(बिन्दुसारे)

मक्षिकादंशे तगरादिप्रयोगः

तगरं नागरं नागकेसरं मरिचानि च ।
प्रयुक्तं पानलेपाभ्यां मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २७८ ॥
(संग्रहे)

घृतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।
सघृतं लेपनं दद्यान्माक्षिकाविषनाशनम् ॥ २७९ ॥

स्वक्षीरपरिपिष्टेन बीजेन परिलेपितम् ।
शिरीषस्य प्रयात्यस्तं विषं दर्दुरजं क्षणात् ॥ २८० ॥
(बिन्दुसारे)

सितासिते च लवणे मरिचं च सनागरम् ।
फणिज्झकरसोपेतं वराटीनां विषापहम् ॥ २८१ ॥
मात्स्यो दंशः सकण्डूदाहः प्राणवोको जलूकसाम् ।
(वृन्दे)

सक्तुभिः पटुतैलाक्तैः मकोशैर्धूपनं हितम् ॥ २८२ ॥
अङ्कोलपत्रधूपो वा तस्य दंशोद्भवे विषे ।
(बिन्दुसारे)

जलबिन्दुनिभैः स्फोटैर्दाहकण्डूरुजान्वितैः ॥ २८३ ॥
येषु गात्रं दहतेऽत्यर्थं तं विद्यादग्निमूत्रितम् ।
(संग्रहे)

लूतोत्पत्तिप्रकारः ।

विश्वामित्राय क्रुद्धस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ॥ २८४ ॥
स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतितास्तृणे ।
खाण्डवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ॥ ८५ ॥
ये स्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते लूता इति केचन ।
तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति ताश्चानिकिल्मिताः ॥ २८६ ॥
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

लूतासामान्यलक्षणम् ।

दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमण्डलसन्निभः ॥ २८७ ॥

---

१. [illegible]

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेन्न च ॥ ३०० ॥

लेपयेद् दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ।
सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ३०१ ॥

सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैस्सिरयापि वा ।
स्रुते रक्ते परीषेको घृतक्षीरादिभिर्हितः ॥ ३०२ ॥

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥
विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोल्पम् ॥ ३०३ ॥ (सङ्ग्रहे)

पद्मकशीतोशीरं नतपाटलमेलुशारिवातोयम् ।
निर्गुण्डीगदयुक्तं लूताविषं हन्ति पानाद्यैः ॥ ३०४ ॥ (सिद्धयोगे)

नागवल्लीदलरसो दूर्वारससमन्वितः ।
प्रलेपात् कीटलूतानां वृश्चिकानां विषापहः ॥ ३०५ ॥ (भावप्रका-)

कपित्थं पाटलीमेलु शिरीषं द्वौ पुनर्नवौ ।
द्वे श्वेते चागदः सर्वलूताविषहरो गणः ॥ ३०६ ॥ (सिद्धसारे)

रामठं हरिगोपश्च मधुगोमूत्रयोजितम् ।
सर्पलूतादिगरलं हन्ति कीटेषु योजयेत् ॥ ३०७ ॥

अङ्कोठो वा समूलं वा सम्भिद्योत्तमकर्णिकाम् ।
काञ्जिकैर्नस्यपानाद्यैर्व्योलूतादिकीटजित् ॥ ३०८ ॥
पुष्पं दलं फलं वल्कं मूलं चैव शिरीषजम् ।
योगोऽयं कीटलूतादिविषध्वान्तस्य भास्करः ॥ ३०९ ॥ (वृन्द०)

लोध्रसैन्धवकुष्ठैस्तु जातीमुकुलयोजितैः ।
सक्षौद्रैर्मरिचद्वस्तो लेपो लूताविषापहः ॥ ३१० ॥ (सिन्दूसारे)

चन्दनं पद्मकं कुष्ठं नताम्बूशीरपाटलाः ।
निर्गुण्डीशारिवासेलु लूताविषहरोऽगदः ॥ ३११ ॥

(सिद्धसारे)

काकमाचीदलं मूलं सुरसस्य तथैव च ।
यातीपत्तूरकं चैव नीलं ज्योतिस्तिलं तथा ॥ ३१२ ॥
ईश्वरी शारिवा चेति लूतानां विषनाशनम् ।

(हारित)

कटभीमूलतगरसमङ्गादेवदारुभिः ॥ ३१३ ॥
घृतहिङ्गुगाङ्गेयीरोचनाचन्दनैर्घृतम् ।
सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥ ३१४ ॥
लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ।

(सङ्ग्रहे)

पिटका विविधाकारा मण्डलानि भवन्ति च ॥ ३१५ ॥
शोफा भवन्ति मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ।
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ३१६ ॥

मूषिकाविषपीडितलक्षणम् ।

अष्टादशविधा मूषिकाः कालनाशकपला इत्यादयः ।

यस्मिन्नङ्गे पतन्त्येषां शुक्रमङ्गैः स्पृशन्ति वा ।
यच्छुक्रदिग्धैस्तत्रास्रे दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३१७ ॥
ग्रन्थयः श्वयथुः कोठो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ॥
शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ३१८ ॥
रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
श्लेष्मानुविद्धबहुलासुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ ३१९ ॥
व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।
स्थूलबस्ति विवर्णोष्ठमारक्ताभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ३२० ॥
छुच्छुन्दरीसगन्धं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।
मूर्च्छा मशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ३२१ ॥

---

१. 'शक्र', २. 'छुच्छुन्दर', ३. 'मूर्च्छाङ्गशोफ' इति पाठः ।

शिरोगुरुत्वं लालास्यच्छर्दिर्भ्रमाश्चलक्षणम् । (संग्रहे)

मूषिकविषचिकित्सा ।

कपित्थपत्रसंसिद्धः कषायस्तैलसंयुतः ॥ ३२२ ॥
निहन्त्याखुविषं तस्मात्कपित्थः सर्वदा हितः ।
आस्फोतमूलसिद्धं वा पक्वकापित्थमेव वा ॥ ३२३ ॥
(तन्त्रान्तरे)

सिन्दुवार नतं शिग्रु बिल्वमूलं पुनर्नवम् ।
वचाश्वगन्धजीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥ ३२४ ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।
आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ॥ ३२५ ॥
दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ।
दष्टं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितञ्च प्रलेपयेत् ॥ ३२६ ॥
(संग्रहे)

शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृतवल्लिभिः ।
अगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥ ३२७ ॥
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ।
छर्दयेच्चीलिकाक्वाथैः शुकाख्याङ्कोलयोरपि ॥ ३२८ ॥
वचामदनजीमूतकुष्ठमूत्रेण पाययेत् ।
विरेचनं त्रिवृन्नीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ॥ ३२९ ॥
अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोऽन्वितः ।
तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने घृतं हितम् ॥ ३३० ॥
(वाग्भटे)

पाने मातुलुङ्ग मूलं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पयसा चाखुदष्टस्य पिष्टा तिलकर्णिका ॥ ३३१ ॥
भक्षिते मूषिकविषे मार्जारस्यास्थि सकापित्थम् ।
सिद्धं तैलं दशगुणदुग्धे तच्च नस्याद्यैः ॥ ३३२ ॥
(निघण्टु

१ 'वचाश्वदंष्ट्रा' इति पाठः २०

*कपित्थोत्थितवन्दाकं सौवीरेणैव पाययेत् ।
अष्टादशविधान् घोरान् नाशयेन्मूषिकानिदम् ॥ ३३३ ॥

मूषिकाणां विषक्षेपे नक्तुभिः किं विकत्थनैः ।
शिरीषरससंयुक्तैर्मत्कुणैर्नस्यमुत्तमम् ॥ ३३४ ॥

फलानि कृष्णरम्भाया मत्कुणैः सह भक्षयेत् ।
(अमृतलता)
कार्पासपत्रस्य रसस्तैलेन तु समन्वितम् ॥ ३३५ ॥

एष मूषिकदष्टानां पानेन विषनाशनः ।
तण्डुलीयकमूलं तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥ ३३६ ॥

शिरीषफलकल्कं वा लिह्यादाखुविषापहम् ।
(अमृतालहरी)
उन्मत्तस्य फलं मृष्टं गोघृतेनैव भक्षयेत् ॥ ३३७ ॥

आखुदंष्ट्रापरवशो विषं तेनैव नश्यति ।
(अमृतलता)
मेघनादस्य मूलं च मूलं पौनर्नव तथा ॥ ३३८ ॥

नीलीमूलं च गोक्षीरपीतमाखुविषापहम् ।
पथ्याचूर्णं गुल्मयुतं धूपमाखुविषे हितम् ॥ ३३९ ॥

मूषिकार्तं नरं नित्यं तक्रेणैव तु भोजयेत् ।
कारस्कम्य त्वचं चूर्णं घृतेनाखुविषापहम् ॥ ३४० ॥

सुखोदकेन वा पीतं पथ्यानागरसैन्धवम् ।
(रत्नाकरे)
तगरस्वरसनिघृष्टं चैलाढ्यं कीकसं नसा पीतम् ॥ ३४१ ॥

मूषिकविषं द्रवन्तीमन्दाविलेपीव नाशयति ।
प्रातः पीतः कटुभकाथो हन्त्याशु *रुपगरदम् ॥ ३४२ ॥

नस्यं यथा सतैलैरभिकरसानिन्दुभिर्दिनैः ।
सितगदमधूकवल्कलमागधिकाहरितमञ्जरीमूलैः ॥ ३४३ ॥

पयसा पानालेपो विषमिव विहगाधिहन्ति दवदहनः ।

---

* रुपस्य—मूषिकस्य ।

एरण्डबीजतिलगुलगुलिकागरलं चूपस्य नाशयति ॥ ३४४ ॥
निर्गुण्डीनागरखण्डस्वरसो वा प्रातरुपयुक्तः ।
कृष्णं तण्डुलमेकं सलिले निष्पीड्य नालिकेरस्य ॥ ३४५ ॥
तक्रेण पिबेज्जरसीमूलं वा मूषिकार्तिघ्नम् । (काञ्जीपुरशाखी)
भूनागचूर्णं पयसा पाययेन्मूषिकापहम् ॥ ३४६ ॥
मत्कुणांशतुगे रम्भाफले निक्षिप्य भक्षयेत् । (वृन्द) ,२
तक्रेण शरपुङ्खाया बीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत् ॥ ३४७ ॥
अङ्कोलमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।
पानालेपनयोर्युक्तं सर्वाखुविषनाशनम् ॥ ३४८ ॥ (चक्रदत्त)
पचो प्रातः प्रयत्नेन पथ्याशी तण्डुलाम्बुना ।
पिबेदाखुविषार्तिघ्नं त्र्यहं सप्ताहमेव वा ॥ ३४९ ॥
कपित्थदलनिर्यासं पथ्याशी मधुमिश्रितम् ।
पिबेदाखुविषार्तस्तु पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३५० ॥
एवमेव हरेच्छीघ्रं मूषिकस्य विषं क्षणात् ।
बिलालमांसलेपेन भक्षणेन च देहिनाम् ॥ ३५१ ॥ (वि दुमार्)

तैलम् ।

विश्वालूतावृश्चिकाटोद्भवविषविकृतीः साग्निनालीद्विरात्रं
हिङ्गुव्योषाग्निगन्धालशुनपटुवचाटङ्कणक्षारकल्कैः ।
निर्गुण्डीकाकमाचीस्नुहगदिनकृत्क्षीलिनीवारि पञ्च-
प्रस्थे तैलस्य सिद्धं हरति समपयः प्रस्थमभ्यञ्जनेन ॥ ३५२॥
(व्रजनाथवैद्यकोद्धृतम्)

सर्पिः ।

गृहधूमकोलगोजीनृपतरुकुटजव्याघ्रिकानक्तमाल-
क्वाथे नीलीकपित्थत्रिकटुकरजनीरोहिणीनिम्बसिद्धम् ।
सर्पिर्दुग्धेन दध्ना सममपि च रसे काकमाच्यास्तु नाना-
दन्ती तन्मूलकल्कैः शमयति सहसा मूषिकाणां विषं तत् ॥३५३॥

कपित्थपञ्चाङ्गम् ।

भार्गीवल्ककषायः कपित्थवल्कोन्वितस्तथाथवा ।
मूषिकविषजित्सर्पिः कपित्थपञ्चाङ्गसंसिद्धम् ॥ ३५४ ॥

(वसवराजीये)

शिरीषपञ्चाङ्गम् ।

शिरीषपञ्चाङ्गद्वादशपलं द्वादशपलप्रस्थतोये पादावशेषमुत्तार्य तत्क्वाथे द्वादशप्रस्थदुग्धनीलीदलकल्कमाम्रफलप्रमाणं नागवल्लीरसोमर्दनमूर्च्छितपारदनिष्कपादं चालोड्य तैलप्रस्थं विपक्वं पानाभ्यङ्गादिभिराखुविषं हन्ति ॥

(बृह०)

शुना दष्टस्य लक्षणम् ।

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषास्संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ।
मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ॥ ३५५ ॥
लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ।
स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धशिरो दुःखी नताननः ॥ ३५६ ॥
दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनु च ॥ ३५७ ॥

व्यालादिदष्टस्य लक्षणम् ।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्यालदंष्ट्राप्रहारिणः ।
सृगालाश्वतराश्वर्क्षद्वीपिव्याघ्रवृकादयः ॥ ३५८ ॥
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ।
विदाहरागरुक्पाकशोफग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ ३५९ ॥
दंष्ट्रावदरणं स्फोटाः कर्णिकामण्डलानि च ।
सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ ३६० ॥

असाध्यलक्षणम् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ।
पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ ३६१ ॥
जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च सन्त्रसेत् ।
अदष्टमपि तं प्राज्ञो जलसन्त्रासरोगिणम् ॥ ३६२ ॥

स्थलकर्कदंशचिकित्सा ।

दंश स्थलकर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
पदिद्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३६३ ॥
व्रणस्योपरि निष्पीड्यः प्रत्यक्पुष्पीरसोऽथवा ।
तिलगुञ्जामुद्गदूर्वाणां दाडिमस्य गुळस्य च ॥ ३६४ ॥
कल्को मुहुर्मुहुर्लेपः श्वदंशविषमित्वरम् ।
मातुलुङ्गच्छदैर्दंशं बध्नीयाद्दन्तचर्वितैः ॥ ३६५ ॥
अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।
जलवेतसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ ३६६ ॥
सकाथः शीतळः पीतः परं श्वविषभेषजम् ।
हरिमद्धं च घृतं पानमस्याम्यञ्जनलेपनम् ॥ ३६७
जलत्रासे समस्ते च विषे तद्गुरुदोषमम् ।
(मञ्जूषे)
अर्कक्षीरं तिलाश्चैव पललं च गुडं समम् ॥ ३६८ ॥
पानं जयति दुर्वारं तूर्णं कुक्कुरजं विषम् ।
(पिंडयारे)
अङ्कोलोत्तरमूलाम्बु तिपलं गरविषापहम् ॥ ३६९ ॥
पिबेत्सधत्तूरफलां श्वेतां चापि पुनर्नवाम् ।
अङ्कोलोत्तरदिङ्मूलं क्षीरेण सह पाययेत् ॥ ३७० ॥
पौराणमप्यलर्काणां विषं सद्यो विनश्यति ।
(अवन्तया)
तन्मत्तमूलेन फलेन वापि पयः पिबेत्कुक्कुरजे विषे च ॥३७१॥

मार्जारविषस्य चिकित्सा ।

निम्बं कुटजबीजानि चन्दनाञ्जनमम्बुजम् ।
क्षीरपिष्टं निहन्त्याशु श्वमार्जारविषं क्षणात् ॥ ३७२ ॥
पञ्च जीमूतकाङ्गानि तद्रसेनैव पेषयेत् ।
पुनर्गोमूत्रयुक्तोऽयमगदो गदरोपम ॥ ३७३ ॥

१ 'गरदान्ग्' प्रयोजकम्, २ तन्मात्रेति च पाठ

मर्कटे च शृगालेऽपि भुजङ्गे मूषिकेषु च ।
पानाभ्यञ्जननस्येषु दातव्यो विषनाशनः ॥ ३७४ ॥
(प्रयोगमित्रौ)

अश्वगन्धादि घृतम् ।

अश्वगन्धकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसि ।
क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेत्सूक्ष्मकल्कितैः ॥ ३७५ ॥
अश्वगन्धासहाकुष्ठरास्नातीरजनीद्वयैः ।
विदारीनलदद्राक्षपयस्यासिन्दुवारकैः ॥ ३७६ ॥
सर्पगन्धानखाभीरुशर्करारक्तचन्दनैः ।
सर्पदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पानाभ्यङ्गैर्निहन्ति तत् ॥ ३७७ ॥

नखदन्तविषापहो लेपः ।

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥ ३७८ ॥
सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ ३७९ ॥
(संग्रहे)

मञ्जिष्ठाद्यक्षकोशीरधान्यकैः परिपेषितैः ।
सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषापहम् ॥ ३८० ॥
(बिन्दुसारे)

निशाद्वार्वीगैरिकाणां लेपः स्यान्नखदन्तजे ।
विषे गोजिह्विका वा स्यात् पिष्टा क्षौद्रसमन्विता ॥ ३८१ ॥
(चन्द्रटे)

सर्वविषहरमञ्जनम् ।

नीलीधुर्धूरतुलसीनिर्गुण्डी किंशुकं निशा ।
अश्वगन्धा कारवल्ली स्नुहिद्वयं सर्पगन्धिका ॥ ३८२ ॥
अजानिग्रहल्लसी सपुरः शाकमाचिका ।
करञ्जलशुनागस्तिवरणं वनशिम्बिका ॥ ३८३ ॥
अपामार्गाश्वधूर्धुकचपकोचकर्णिनः ।
नागवल्ली तक्रकूपी चाणारकृतविरचकम् ॥ ३८४ ॥

देवदाली त्रिपर्णी च पत्राण्येषां पृथक् पृथक् ।
संक्षुद्य तेषां स्वरसे नृमूत्रेण संयुते ॥ ३८५ ॥
पिष्टैः त्रिगन्धत्रिफलालशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
नीलीगुञ्जाफलवचावर्षाभूगिरिकर्णिभिः ॥ ३८६ ॥
महाकालाश्वगन्धार्कमूलैस्तैलं विपाचयेत् ।
तत्पक्वं नस्यपानाद्यैः सर्वसर्पविषापहम् ॥ ३८७ ॥
अष्टादशविषं हन्ति मूषिकाणां विषं क्षणात् ।
कीटलूताविषहरं आत्रेयानुमतं शुभम् ॥ ३८८ ॥
(अन्यान्य

अमृततैलम् ।

नीलीमूलं मधूकस्य फलं चर्म च पाचयेत् ।
तत्क्वाथे कल्कितं युञ्ज्यादजाक्षीरेण भेषजम् ॥ ३८९
मधूकास्थि करञ्जस्य पङ्कुलस्य तथास्थि च ।
वराव्योषमपामार्गं श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ॥ ३९० ॥
वारुणीमिन्द्रसाह्वां च शारिवालोध्रसर्षपम् ।
किंशुकास्थि वृषदन्तीमुसलीकुष्ठचन्दनम् ॥ ३९१ ॥
कार्पासबीजलशुननिर्गुण्डीमूलधान्यकम् ।
यष्टीमधुकनिम्बत्वगञ्जनं यवसंयुतम् ॥ ३९२ ॥
तैलप्रस्थं पचेदत्र शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
एतत्तैलं महावीर्यं नस्याभ्यङ्गादिभिर्हरेत् ॥ ३९३ ॥
दर्वीकृतां मण्डलिनां राजिलानां तथा विषम् ।
कीटलूतोन्दुरुविषं विशेषाद्वृश्चिकोद्भवम् ॥ ३९४ ॥
अमृतं नाम विख्यातं मृतसञ्जीवनं परम् ।

विषादिसमन्वलनलम् ।

ईश्वरी कदली नाकुली चन्द्री श्वेती घनस्तनी ॥ ३९५
निर्गुण्डी नाकुली सर्पगिरिकर्णी च गारुडी ।
शुण्ठीमरिचपाठाश्च रामठं कटुरोहिणी ॥ ३९६ ॥

कुसितार्जुनत्वी चैव शिग्रोर्मूलं च वल्कलम् ।
एतानि समभागानि कल्कार्थे विनियोजयेत् ॥ ३९७ ॥

ईश्वरी कदली नागी चन्द्री श्वेता घनस्तनी ।
नीलीनिर्गुण्डिका चैषां पुनः शतपलं हरेत् ॥ ३९८ ॥

तैलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
शरत्पात्रं परिस्राव्य कल्कमत्र प्रदापयेत् ॥ ३९९ ॥

तैलाढकं पिप्पलीमात्रातितीव्रं विषापहम् ।
एतत्तैलं महावीर्यममृतारव्यमिदं परम् ॥ ४०० ॥

बिन्दुत्रयेण देयोऽपि नस्यं कुर्याद्विचक्षणः ।
निर्विषं कुरुते सद्यः स्थावरं जङ्गमं च यत् ॥ ४०१ ॥

सर्वप्राणिहितार्थाय शिववक्त्राद्विनिस्सृतम् ।
यस्यैतं यत्र भवने नित्यमेव प्रतिष्ठितम् ॥ ४०२ ॥

तत्र नागा न हिंसन्ति विषं नाक्रमते शुभे ।
तद्धूपाघ्राणपानेन सर्पस्तत्र न तिष्ठते ॥ ४०३ ॥

तत्तैलं लेपयित्वा तु भेरीडिण्डिमादि ताडयेत् ।
तच्छब्दश्रवणात्सद्यो निर्विषाः स्युर्विषातुराः ॥ ४०४ ॥
(शिवरत्नमुक्तावली)

अजेय घृतं ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारुहरेणवः ।
मञ्जिष्ठा तालपत्राणि नागपुष्पोत्पलं सिता ॥ ४०५ ॥

विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियंगुध्यामकं तथा ।
हरिद्रे द्वे बृहत्यौ च सारिवे सुरभी नदा ॥ ४०६ ॥

कल्कैरेषां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं [illegible] ॥ ४०७ ॥

[illegible]

अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य फलानि च ।
श्वेते द्वे काकमाची च गवा मूत्रेण पेषयेत् ॥ ४०८ ॥

सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ।
अमृतं नामविख्यातमपि संजीवयेन्मृतम् ॥ ४०९ ॥
(सौश्रुते)

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातु-
माहारकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं
वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ४१० ॥

इति योगरत्नसमुच्चये विषचिकित्साधिकार
एकोनत्रिंशः ॥

अथ रसायनवाजीकरणाधिकारः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥
अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे राग इवाफलः ॥ ४ ॥

ग्राम्यादीनि वर्ज्यानि ।

सर्वे च दोषा भवन्ति । ग्राम्यादाहारादम्ललवणकटुकषायवि-
रूक्षासात्म्यरूक्षाभिष्यन्दिक्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितनवधान्यशुष्कशाकाम-
मांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकाञ्जिकपिष्टान्नविरुद्धकोनेपोषणां दिवास्वप्न-
स्त्रीमद्यनित्यानां विषमातिमात्रसंक्षोभिततनूनां क्रोधलोभभयशोकायास-
बहुलानां पापकर्मणामसमञ्जसाहारविहारनिरतानाम् ॥

वातातपसहा योगाः ।

कुलत्थदधिशुक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनम् ।
वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

व्यायामातपमारुतचेतः सन्तापगुरुनिदाहादि ।
उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जयेत् कालम् ॥ ६ ॥

कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतां च सदा त्यजेत् ।
पिबेन्माहेन्द्रमुदकं कौपं प्रस्रवणाम्बु वा ॥ ७ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतो हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ॥ ८ ॥

वातातपसहा योगाः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

खदिरादिरसायनम् ।

खदिरासनयूपभाविताया-
स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो
यदि जीवन्त्यजराः किमत्र चित्रम् ॥ १० ॥

शीतोदकादिरसायनम् ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥ ११ ॥
(पाददे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।
वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ १२ ॥
(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलारसायनम् ।

दर्वीमलेपस्त्रिफलाकषाय-
स्सितोपलास्तैलमधुप्रगाढः ।
सपिप्पलीनागरलोहरेणु-
स्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥ १३ ॥
(संग्रहे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।
मधुकेन तु काश्मर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ॥ १४ ॥

१. 'क्षणिनां', २. 'सूर्यमारुतिको', ३. 'सुखोपचारात्' अ. स. प्र.
४. 'तुलाधर्मी' मुद्रितपाठः.

त्रिफला सितया चैव युक्ता सिद्धं रसायनम्।
विलङ्गपिप्पलीभ्या च त्रिफला लवणेन च ॥ १५ ॥

संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा।
भवन्त्यायुःप्रदाः पुंसा जरारोगनिवर्हिणी ॥ १६ ॥
(चरके)

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी।
चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी ॥ १७ ॥
नाशयेद्राजयक्ष्माणं अर्शोगुल्मेषु पूजिता।
वमिकण्डूप्रशमनी नाडीव्रणविशोधिनी ॥ १८ ॥
दृष्टिप्रसादजननी मेधास्मृतिविवर्द्धनी।

घृतान्विता वा मधुनान्विता वा
गुडान्विता तैलसमन्विता वा।
एषा हि शश्वन्मनुजैः प्रयोज्या
सर्वामयान्नाशयति प्रकर्षात् ॥ १९ ॥

वातरोगेषु तैलेन पित्तरोगेषु सर्पिषा।
मधुना कफरोगेषु प्रयोज्या त्रिफला नरैः ॥ २० ॥
निष्क्वाथ्य त्रिफला पीता नाशयेत्तिमिरामयम्।
नेत्रश्वयथुदाहार्तिरागकण्डूपरिस्रवान् ॥ २१ ॥
त्रैफलस्य तु चूर्णस्य कृत्वा पलशतं समम्।
भृङ्गराजरसेनैव कुर्यात्रिः सप्तभावितम् ॥ २२ ॥
लिह्यान्मधुघृताभ्या तु पलार्धं प्रलहं पुमान्।
जीर्णे दुग्धोदनाहारो गुणानेतानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥
प्रसन्नदृष्टिरन्याधिर्जीवेद्वर्षशतानि षट्।
नीलालिकुलसङ्काशकेशराजिर्महाबलः ॥ २४ ॥
मेधावी स्मृतिमान्धीरः स्निग्धश्यामवपुर्युवा।
सुभगश्च सुरूपश्च सीधतानन्दवर्धनः ॥ २५ ॥
प्रावर्हरीतकीं खादेन्मध्याह्ने द्वे बिभीतके।
रात्रौ स्वपंश्च पुरुषस्त्वामलकानि च ॥ २६ ॥

यथेष्टचेष्टः पुरुषः षण्मासान्यः प्रयोजयेत् ।
व्याधयस्तस्य नश्यन्ति वलयः पलितानि च ॥ २७ ॥
त्रिफलाकल्ककर्षेण लोहपात्रं प्रलेपयेत् ।
तत्संस्थितमहोरात्रं तत उद्धृत्य पाययेत् ॥ २८ ॥
लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां मानवः प्रातरुत्थितः ।
त्रिमासाद्विधिनानेन जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ २९ ॥
न चैव प्रभवेन्मृत्युर्नालक्ष्मीर्न विषं गरम् ।
न चौपसर्गिकाः केऽपि रोगाश्शारीरमानसाः ॥ ३० ॥

त्रिफलां परिचूर्णयेत् समांशां
सहयष्टीमधुकां पृथक् समांशाम् ।
मधुना सह सर्पिषा दिनान्ते
पुरुषो निष्परिहारमाददीत ॥ ३१ ॥
तिमिरक्षतरक्तराजिकण्डू-
क्षणदान्धार्बुददाहतोदरोगाः ।
पटलं सहकाचमर्मपाकं
शमयत्येष निषेवितः प्रयोगः ॥ ३२ ॥

(सन्धानकरादिति चक्रदे)

हरीतकीरसः ।

आज्येनायसपात्रस्थां साचन्द्रचूर्णां हरीतकीम् ।
खादितः प्रत्यहं जन्तोर्जरारोगो न जायते ॥ ३३ ॥

(बिन्दुसारे)

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।
द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ ३४ ॥

(सद्वृन्दे)

हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी ।
मातापि विक्रियां याति नोदरस्था हरीतकी ॥ ३५ ॥
हरीतकी दरिद्राणां सुखोपायं रसायनम् ।
पथ्यत्वे प्रवरा प्रोक्ता सर्वामयविनाशिनी ॥ ३६ ॥

तृष्णायां कण्ठशोषे च हनुस्तम्भे गलग्रहे ।
नवज्वरे तथा क्षीणे गर्भिण्यां तु न शस्यते ॥ ३७ ॥
हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ३८ ॥
हरीतकी तु सगुळा विश्वभेषजसंयुता ।
निहन्त्यामाशये रोगान्वज्रेणेन्द्रो यथासुरान् ॥ ३९ ॥

(आश्विनसंहितायां हरीतकीकल्पे)

हरीतकीं सर्पिषि सम्प्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च ।
भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ ४० ॥

(वाग्भटे)

चित्रकरसायनम् ।

चित्रकः कटुकस्तिक्तः पाके चोष्णः प्रकीर्तितः ।
कटुकत्वात् कफं हन्ति तिक्तत्वात् पित्तनाशनः ॥ ४१ ॥
औष्ण्याद्धन्त्यनिलं चापि चित्रकः सर्वरोगहा ।
तैलसर्पिः पयो मूत्रमस्तूदश्वित्समन्वितः ॥ ४२ ॥
पेयया वापि पातव्यः कार्यो वा कुम्भचित्रकः ।
पिबेत्पथ्याशनो मासं निखाल्यदर्कं ततः ॥ ४३ ॥
तेन पीतेन कोष्ठस्था नश्यन्त्यर्शस्कृता गदाः ।
मेधावर्णस्वरकरः सर्पिषा सह योजितः ॥ ४४ ॥
रसायनविधानेन खजराश्च्यवनादयः ।
मेधाकान्तिवपुष्मन्तो जातास्ते देवसन्निभाः ॥ ४५ ॥

(हारीतात्)

[1]भल्लातादिरसायनम् ।

विल्वाग्निभल्लातकचित्रकाणां
गुडोत्तराणामभयान्वितानाम् ।
तैलेन चूर्णानि निषेवमाणं
शरीरिणं नोपपतन्ति रोगाः ॥ ४६ ॥

१. 'रसायनेचालेनगुरवरा' ख. पाठः

विडङ्गभल्लातकनागराणि
येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते
लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ ४७ ॥

शतावरीघृतरसायनम् ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं
ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।
तान् जीविताध्यानमभिप्रपन्ना-
न्न विप्रलुम्पन्ति विकारचोराः ॥ ४८ ॥

पुनर्नवरसायनम् ।

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य
पिष्टं पिबेद्यः पयसार्धमासम् ।
मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नरः स्यात् ॥ ४९ ।

वचारसायनम् ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः
क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।
भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा
मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ ५० ॥

अश्वगन्धारसायनम् ।

पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ ५१ ॥

तिलकल्पः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं
समश्नुतः शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ ५२ ॥

(वाहटे)

वाराहीरसायनम् ।

वाराहीमूलचूर्णस्य शतं मधुयुतं क्रमात् ।
युवा स्यात् पयसा पीत्वा मासाभ्यन्तरतो नरः ॥ ५३ ॥

(सिद्धसारे)

वाराही रजसा पिबेत् सह पयः संवत्सरं तद्भवो
लेह्यं वा मधुसर्पिषा मधुयुतान्प्रातस्तिलान्वा भजेत् ।
त्रीण्येतानि रसायनं सितकणाविश्वायसां चूर्णवान्
सर्पिस्तैलयुतः फलत्रयरसो दर्वी प्रलेपी तथा ॥ ५४ ॥

(नारायणीयात् !)

दुग्धे वा मधुनि घृते च शर्करायां
वाराही दहनपुनर्नवात्रिचूर्णं ।
प्रक्षिप्तान् प्रतिदिनमादरेण सेवे-
त्तेजस्वी सकलगदापनोदलिप्सुः ॥ ५५ ॥

(तन्त्रान्तरे)

वाकुचीरसायनम् ।

वाकुची सतिला भुक्ता वत्सरात् कुष्ठनाशिनी ।

पथ्यादिरसायनम् ।

पथ्या चित्रकशृङ्गिबेरमुसलीच्छिन्नोद्भवानां रजः
तुल्यांशं गुडपाकितं दिनमुखे लेह्यं जनैर्नित्यशः ।
धुर्यं पुष्टिकरं जरापलितहृत्तेजोबलावर्धनं
सर्वव्याधिहरं रसायनमिदं वर्षोपयोगाद्भवेत् ॥ ५७ ॥

अयोऽभयादिरसायनम् ।

अयोऽभया चित्रकमूलचूर्णान्यक्षस्नेहविमिश्रितानि ।
सितामधुभ्यां लिहतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥

(तन्त्रान्तरे)

मुण्डितिकारसायनम् ।

सपत्रमूलां सफलां गृहीत्वा
केदारजां मुण्डितिकां शुभेऽह्नि ।
प्रक्षाल्य तोयेन सुशीतलेन
छायाविशुष्कां क्रमशो विचूर्ण्य ॥ ७० ॥

तुलाद्वयं तस्य तु वस्त्रपूत
शुष्कस्य चूर्णस्य नवे तु कुम्भे ।
स्थितं विरिक्तः सुविशुद्धकोष्ठः
प्रक्षिप्य तस्मादुदनावपूरम् ॥ ७१ ॥

निरीर्य जीर्णे प्रथमं घृतस्य
स्तोकं पिबेदग्निबलानुरूपम् ।
शाकाम्लवर्ज्यं लवणेन हीनं
भुञ्जीत पश्चान्मधुरोपपन्नम् ॥ ७२ ॥

मासद्वयस्यास्य घृतोपयोगात्
सुजीर्णदेहोऽपि युवा मनुष्यः ।
बलेन नागेन्द्रसमोऽतिवीर्य-
दीप्ताग्निः कुञ्चितनीलकेशः ॥ ७३ ॥

सुगन्धिगन्धः सकृदुक्तवादी
जीवेच्च पश्चाद्दशतानि कान्तः ।

गोक्षुररसायनम् ।

अनिष्टपाषाणपथश्मशान-
जीर्णालयग्रामसमीपजातम् ॥ ७४ ॥

अपोह्य सुक्षेत्रनदीतटाक-
गोष्ठेषु जातं मधुपाददीर्णम् ।
दिरयपेतानिलमेघपङ्क्तौ
फलोन्मुखं गोक्षुरकं समूलम् ॥ ७५ ॥

[illegible]

हिताय जगतः केचित् पेतुस्तेऽमृतबिन्दवः ।
अथ तेषु प्रदेशेषु तेभ्यो जाता वरौषधी ॥ ८५ ॥
गुडूची छिन्नरोहेति सैवोक्ता छिन्नरोहणात् ।
निर्दिष्टामृतवल्ली च यस्मादमृतसम्भवा ॥ ८६ ॥
कषायतिक्ता मधुरा रोचनी दीपनी हिता ।
उष्णा हृद्या च कण्ठ्या च हन्ति रक्तकफानिलान् ॥ ८७ ॥

उपयोगप्रकारः ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रांश्च गुडूच्याः परिकल्पितान् ।
खण्डान्यः सर्पिषा मृष्टान् खादेत्सप्त नवाथवा ॥ ८८ ॥
ततः प्रतिदिनं मासं पथ्याहारनिषेवितः ।
जयेत्तृष्णाभ्रमश्वासकासार्शःशूलवेपथून् ॥ ८९ ॥
पिबेन्नरोऽमृताक्वाथं एरण्डस्नेहयोजितम् ।
जयेद् गृध्रस्युदावर्तं वातरक्तमशेषतः ॥ ९० ॥
कषायः छिन्नरोहाया निहन्याद्विषमज्वरान् ।
सान्निज्वरज्वराजीर्णतृतीयकचतुर्थकान् ॥ ९१ ॥
निष्क्वाथोऽमृतवल्ल्यास्तु शुण्ठीचूर्णसमन्वितः ।
पीतो हन्ति कटीपृष्ठपादजङ्घागता रुजम् ॥ ९२ ॥
अमृतायाः पलशतं चूर्णीकृत्य तुला घृतम् ।
घृतक्षौद्रगुडानां तु प्रस्थमेकैकशः क्षिपेत् ॥ ९३ ॥
तद्यथाग्निबलं खादेन्नरो हितमिताशनः ।
नास्य कश्चिद् भवेद् व्याधिर्न जरा पलितं न च ॥ ९४ ॥
न गृध्रसी न वातास्रं न चैव विषमज्वरः ।
न च नेत्रगता रोगा वर्षं चैतद्रसायनम् ॥ ९५ ॥
मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगोऽयं विशेषतः ।

लशुनोत्पत्तिः ।

यतोऽमृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमः ॥ ९६ ॥
तस्माद् बिन्दुः पपातोर्व्यां लशुनं तत्र चाभवत् ।
रसायनाख्यं तेनाहि बलपुष्टिविवर्धनम् ॥ ९७ ॥

सन्धानं दोषशमनं वलीपलितनाशनम् ।

कल्कं ततो व्यञ्जनसंस्कृतं वा
सिद्धं तथामं रसमिक्षुकाण्डे ।
रसोनकन्दं परिपीडितं वा
यथा तथा वाप्युपयुज्यमानम् ॥ ९९ ॥

रसायनं नैकरुजापहं स्यात्
स्त्रीणां महर्षं प्रथमं करोति ।
मज्जासु वृद्धिं विरुजं च देहं
क्रमेण कुर्याद् बलवर्णयुक्तम् ॥ १०० ॥

विशोध्य देहं प्रथमं प्रयोज्यं
देवद्विजस्वस्त्ययनादि कृत्वा ।
व्यायामवातातपमैथुनानि
क्रोधं त्वजीर्णं परिवर्जयेच्च ॥ १०१ ॥

वर्जयेच्चाप्यतीसारी मेही पाण्डुगदार्दितः ।
शरोपकी गर्भिणी च मूर्च्छामदनपीडिता ।
रक्तपित्ती च शोषी च यश्च च्छर्द्यर्दितो नरः ॥ १०२ ॥

(तन्त्रान्तरादिति चक्रे)

लशुनकल्प ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ १०३ ॥

द्विजा नाश्नन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीस्स रसायनम् ।
शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ॥ १०४ ॥

घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ।
शुद्धयोऽस्य परा मात्रा तदर्द्धं केवलस्य तु ॥ १०५ ॥

पलं पिष्टस्य तन्मज्जः स सक्तुं प्राक् च शीलयेत् ।
प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १०६ ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छार्दयोर्मुखे ।
विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनम् ॥ १०७ ॥
प्रियाम्बुगुळदुग्धस्य माषमद्याम्लनिषेधिपः ।
अतितीक्ष्णैरजीर्णैश्च रसोनो व्यापदेद्ध्रुवम् ॥ १०८ ॥
पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदुविरेचनम् । (वाग्भट)

पिप्पलीवर्धनम् ।

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ॥ १०९ ॥
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ।
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ॥ ११० ॥
प्रयोगोऽयं त्रिपर्यन्तः स कनीयान्स चाबलैः । चरके,

त्रिभिस्त्रिभिस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ॥ १११ ॥
क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् । (सम्मते),

वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ॥ ११२ ॥
जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ ११३ ॥
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः ।
तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥
एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ।
यक्ष्मामेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ॥
घ्नन्ति शोफं वमिं हिक्कां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ ११५ ॥
(च द)

मूषकस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः ।
तदर्धं माक्षिकं प्रोक्तं माक्षिकार्धं भवेद् घृतम् ॥ ११८ ॥
शतावरीसमं दद्याद्विदारीकन्दचूर्णितम् ।
एतत्सर्वं समालोड्य घृतभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ११९ ॥
पक्षार्धमुपयुञ्जीत यथेष्टं स्याच्च भोजनम् ।
प्रमेहान्विंशतिं चैव तथाष्टावुदराणि च ॥ १२० ॥
कफ गुल्मांश्च शूलांश्च पाण्ड्वाख्यं मदरं गरम् ।
अष्टादशापि कुष्ठानि प्लीहं सप्तविधं च तत् ॥ १२१ ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषमुदावर्तं विशेषतः ।
अशीतिं वातजान् रोगान् नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १२२ ॥
रसायनं श्रेष्ठं विदेहाधिपनिर्मितम् ।

(ग्रन्थान्तरे)

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थ एवं नस्ये निषिक्तं विधिना यथावत् ।
मासेन तत्क्षीरभुजो नरस्य जराप्रवृद्धं पलितं निहन्ति ॥ १२३ ॥

(अमितप्र)

निम्बपञ्चाङ्गरसायनम् ।

कृष्णनिम्बस्य पञ्चाङ्गं त्रिफला कटुकत्रयम् ।
फालं तिलं वचा कान्तं बाकुची कृष्णजीरकम् ॥ १२४ ॥
निम्बस्य समभागस्तु चोपचीदक्षकं तथा ।
पिचालपदमात्रं तद्भक्षयेन्मातकल्पतः ॥ १२५ ॥
रसायनमिदं श्रेष्ठं मेहनिर्माणविनाशनम् ।
अष्टादशापि कुष्ठानि कास श्वास ज्वरं तथा ॥ १२६ ॥
कायाभिवर्द्धनं चैव वलीपलितनाशनम् ।
ब्रह्मचारिणे प्रोक्तं अश्विभ्यामिदमुत्तमम् ॥ १२७ ॥

(ग्रन्थान्तरे)

रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणाभिनिरूक्ता ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिरुपयुक्तं महर्षिभिः ॥ १२८ ॥
पुष्पकाले तु निम्बस्य कुसुमानि समाहरेत् ।
फलकाले फलं चैव मूलं पत्रं त्वचं तथा ॥ १२९ ॥

पिप्पलीद्वय त्रिलवङ्गानि वत्सकोरुष्करं तथा ।
व्याधिघातहरीतक्यः शुण्ठी चामलकैः सह ॥ १२० ॥

षडंशं लोहचूर्णं च भृङ्गराजरसभावितम् ।
अरिष्टखदिराभ्यां च भावयेत्त्रिफलाक्रमम् ॥ १२१ ॥

भावयित्वा पुनः पिष्टमेकस्थानं च कारयेत् ।
ततो विडालपदकं सर्पिषा माक्षिकेन वा ॥ १२२ ॥

दुग्धाम्बुना वा तत्पीतं तत्क्षणादेव जीर्यति ।
हन्यात्सर्वाणि कुष्ठानि सप्त चैव महाभयान् ॥ १२३ ॥

अर्शांसि वातगुल्मांश्च खालित्यं पलितानि च ।
वातातपसहो देव न चात्र नियमः क्वचित् ॥ १२४ ॥

ग्राम्यधर्मं च कुर्वाणो भोजनं सार्वकामिकम् ।
मासत्रयोपयोगेन सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ १२५ ॥

षण्मासस्योपयोगेन सर्वदोषैः प्रमुच्यते ।
वर्षमात्रोपयोगेन जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ १२६ ॥

(भद्रावतीकल्प)

पञ्चारिष्टम् ।

काले रक्तदलसारबीजकुसुमैर्निम्बस्य तुल्यांशकैः
कृत्वा चूर्णमिदं कटुत्रयनिशाधान्यसपथ्यायुतम् ।
पञ्चारिष्टमिदं पयो मधुघृतैरम्भसाम्बुना वा पिबेत्
हिक्काकासहरं प्रमेहपिटकाकुष्ठादिभिर्मुच्यते ॥ १२७ ॥

(वृन्दमाधव)

शुण्ठ्यरिमेदवरोपल-
कान्ताकोलैः समं लिहंस्त्रिफलाम् ।
पञ्चैर्मधुभिरामय-
मखिलं जित्वाजरां जरां जयति ॥ १२८ ॥

(काशीपुरपाठो)

महाभल्लातक ।

पिष्टस्वेदनमरुत्तैः
पूर्णं भल्लातकैर्निजर्जरितैः ।
भूमिनिखाते कुम्भे
गलितमिदं कृष्णवर्णमिदम् ॥ १२९ ॥

परिवारितं समन्तात् पचेत् तद्गोमयाग्निना मृदुना ।
तस्स्वरसो यश्च्यवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ १४० ॥
अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
पूर्वविधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ १४१ ॥

भल्लातकमहाभल्लातकरसायनम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्द्विविस्तरेण तैलेन वा
गुलेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ १४२ ॥
कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
यन्न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ १४३ ॥
(वाग्भटे)

गोक्षुरादिरसायनम् ।

गोक्षुरकण्टकारीमूलविदारीत्रिफलाः समाः ।
अरुष्करं च गन्धिं मुसलीरक्तचित्रकम् ॥ १४४ ॥
अमृतैकादशैतानि चूर्णीकृत्य ततः पुनः ।
पुराणगुडमध्वाज्यैरेकीकृत्य यथाबलम् ॥ १४५ ॥
योऽश्नीयात् सिद्धदेहः सदा जानाति जगद्भुती ।

अपरं गोक्षुरादिरसायनम् ।

गोक्षुरादीनां पलं पथ्या समभैकैकमिष्यते ॥ १४६ ॥
मरिचं वसुभिः कार्यमादित्यैः स्यादरुष्करम् ।
सहस्रपा महारुद्राणां मुसली चूर्णमिष्यते ॥ १४७
चूर्णं तुल्यगुडोन्मिश्रं तदर्धं मधुसंयुतम् ।
तदर्धघृतसंयुक्तं घृतभाण्डे स्थितं पुनः ॥ १४८ ॥
पक्षत्रयं धान्यराशौ निधायोद्धृत्य तत्पुनः ।
उपयुञ्जीत सप्ताहात् सर्वव्याधिविनाशनम् ॥ १४९ ॥
वलीपलितहानिश्च षण्मासाभ्यासस्य जायते ।
संवत्सरोपयोगेन शतमायुः प्रजायते ॥ १५० ॥
सुरभिं नस्यनात् जीर्णद्रुमदत्ताद्भयोजितम् ।

विल्वादिरसायनम् ।

बिल्वगोक्षुरविदारिकन्दत्रिफलाः पृथक् पालिकाः । मरिच-
ं, रक्तचित्रकं दशपलं, अरुष्करं द्वादशपलं, मुसली विंशति-
अमृता पञ्चविंशतिपला। तदेतच्चूर्णं पटपूतम् एकाशीतिपलम् ।
गुलमेकाशीतिपलं, मधु चत्वारिंशत्पलम् । अर्धपलाधिकं घृतं
तिपलं निष्कद्वयाधिकं निष्कमारभ्य यावत्पञ्चनिष्कं यथासह
।।

शतावरीसर्पिः ।

शतावर्यास्तु मूलानां स्वरसाढकतः पचेत् ।
विदारिगन्धांशुमतीदर्भकाण्डेक्षुगोक्षुरैः ॥ १५१ ॥
पृथगेषां दशपलान् समांशान् सकशेरुकान् ।
वर्षाभूक्षीरिवृक्षत्वक् पयस्या सविदारिका ॥ १५२ ॥
पलशः पञ्च गृह्णीयात्सुधौतान् परिशोषितान् ।
द्रोणद्वये जले पक्त्वा चतुर्भागावशेषिते ॥ १५३ ॥
त्रिमानं सर्पिरेतच्च त्रिमानैश्चेक्षुवारिभिः ।
अजापयश्चतुर्मानैः पचेत्कल्कं च कर्षशः ॥ १५४ ॥
दीर्घायुर्गोपतीहिङ्गुतुकाक्षीरीं मधूलिकाम् ।
मधूकपुष्पं मधुकमृद्वीकीं सपरूषकाम् ॥ १५५ ॥
विदारीं कट्फलं मांसीं ग्रन्थिं मरिचमागधीम् ।
उशीरं चन्दनं शुण्ठीं धातकीं सैन्धवं तिलान् ॥ १५६ ॥
माशानिदिग्धिकापुष्पं पिष्ट्वा तत्रैव दापयेत् ।
मन्दाग्निनैव विपचेद्यावच्चिक्कणतां व्रजेत् ॥ १५७ ॥
परिस्रुते दशपलां सितां दत्त्वाल्पशः पचेत् ।
शीतीकृत्य द्विकुडवं मधु पात्रं प्रदापयेत् ॥ १५८ ॥
इदं शतावरीसर्पिः पक्षं धान्ये निधापयेत् ।
महाकशाङ्के दद्याद्वातपित्तनिबर्हणम् ॥ १५९ ॥
हस्तपादशिरोदाहे तृष्णाकासप्लिहोदरे ।
दकोदरे योनिदाहे क्षते क्षयविसर्पिके ॥ १६० ॥

१ 'महाशतावरीघृत'मिति च नामान्तरं दृश्यते ।

ऊरुस्तम्भे चिरगते सुप्तवातेऽवबाहुके ।
वातशोणितके रक्ते गुल्मे स्त्रीणां महासृजि ॥ १६१ ॥
रक्तार्शःस्वतिसारासृक् पित्ते पित्तकृते ज्वरे ।
सूर्यावर्ते च तिमिरे मुखपाके हलीमके ॥ १६२ ॥
कामिला पाण्डुरोगे च योनिव्यापदि भूयसि ।
शुक्रदोषेऽप्युदावर्ते सोष्मवातेऽरुचौ हितम् ॥ १६३ ॥
एतद्रसायनं श्रेष्ठमेतन्मेधाविवर्द्धनम् ।
अलक्ष्मीहरणं चैतदेतच्चक्षुष्यमुत्तमम् ॥ १६४ ॥
उन्मादं नाशयेदेतत्सापस्मारं स्वरक्षयम् ।
बलं निवर्धयेदेतत्कान्तिं शोभामनुत्तमाम् ॥ १६५ ॥
समुद्रस्वरसं पीत्वा चोराद् भीतो न भूष्यते ।
जातरूपेण तत् पीत्वा राजानं वशमानयेत् ॥ १६६ ॥
नाग्निना दह्यते पीत्वा न विषेण च हन्यते ।
यस्योदरे घृतं तिष्ठेत् मतिवादी न तं जयेत् ॥ १६७ ॥
न तं पिशाचाः पश्यन्ति बालं मुञ्चन्ति तद्ग्रहाः ।
रक्षांसि च पलायन्ते यत्र तिष्ठति तद् घृतम् ॥ १६८ ॥
अश्विनौ प्रार्थयामासुर्नरा रोगशतातुराः ।
ददौ घृतावरीं तेभ्यः प्रतिश्रुत्य शतं वरान् ॥ १६९ ॥
(महाघृतम्)

असिततिलविमिश्रं पक्वं भक्षयित्वा
सघृतमधुरभोजी भृङ्गराजस्य जीर्णे ।
स भवति चिरजीवी व्याधिनिर्मुक्तदेहो
भ्रमरसदृशकेशः कान्तियुक्तो मनुष्यः ॥ १७० ॥
भृङ्गं समूलं परिशोष्य चूर्णं तिलार्धकं चामलकार्धकं च ।
घृतप्लुतं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥
बेलवल्लास्समूलायाश्चूर्णं त्रिगुणः ।
मधुसर्पिः समायुक्तमं मात्रं तु भक्षयेत् ॥ १७२ ॥
हिताहाराविहारोऽपि षण्मासेन फलं शृणु ।
वलीपलितनिर्मुक्तो दृढदन्तश्च जायते ॥ १७३ ॥

कान्तिमान् वल्लभः स्त्रीणां वृद्धोऽपि च युवा भवेत् ।
टङ्कणं मरिचं तुत्थं पृथक् कर्षद्वयं तथा ॥ १७४ ॥
सिन्दूरं द्वादश तथा दश निष्कमयोमलम् ।
कान्तं भस्म रसे मृष्ट पुटपकं वरारसे ॥ १७५ ॥
चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेत् शुद्धभाजने ।
शुद्धदेहो नरस्तस्य पादं यष्टु भोजनोत्तरम् ॥ १७६ ॥
अथाल्पपथ्या ततः स्वल्प ततस्ताम्बूलभाग् भवेत् ।
बहुनात्र किमुक्तेन रसायनमयन्त्रणम् ॥ १७७ ॥
अर्शः शोथग्रहण्योर्ज्वरजठरजराकोष्ठमेदो विकाराः
मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलशिरःश्रोणिमूलाक्षिरोगाः ।
ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तांस्तान्व्याधीनशेषानपहरति जलं पीतमन्ते निशायाः ॥
यत्रर्क्षे व्याधिरुत्पन्नस्तस्य दैवं तरु समान् ।
प्रीणयेद्बलिदानाद्यैः रोगशान्त्यै स ... द्विजः ॥ १७९ ॥
मूलं तस्य पुनर्नवस्य पयसा पक्वं च तच्चूर्णितं
प्रातर्भक्षितवान् गुलाज्यसहितं हुत्वा यथेष्टाशनः ।
दुर्नामोदरपाण्डुगुल्मरुधिरप्लीहार्द्दिशोफामया-
न्मासेनैव निहन्ति कृष्णशिरसा जीवेच्छतायुर्नरः ॥ १८० ॥
किमत्र चित्रं यदि वज्रवल्ली ससेविता शर्करया घृतेन ।
मासेन रोगान्विनिहन्ति सर्वान् मासत्रये यौवनमाप्नोति ॥
युगस्वभावाद्यदि चौषधीनां
क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽल्पा ।
आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति
यत्नाभिपेक्ष्याणि रसायनानि ॥ १८२ ॥
न चौषधीनामपि सर्वथैव
प्रभावहानिः परिशङ्कनीया ।

१. 'परिकल्पनीया' मुद्रितसम्प्रदपाठ

फलं प्रयात्यूर्ध्वमधश्चिरात्तु
प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ १८३ ॥

अदेशकालोपहितान्यसात्म्या-
न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ।
नाशं नयन्ते सहसैव देहं
सम्यक् प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिम् ॥ १८४ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १८५ ॥

आयुर्योगास्साध्वपि युक्ता मृदुवह्नौ
सानर्थक्यं यान्ति कृतघ्नेष्वुपकाराः ।
दीप्ते वह्नौ ते तु गुणौघैरपि तुच्छा
विस्तार्यन्ते पात्रनिविष्टा इव भोगाः ॥ १८६ ॥

वाजीकरणविधि ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १८७ ॥

वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ १८८ ॥

चिन्ताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ १८९ ॥

रूक्षपानाद्भयाच्छोकादविश्रम्भादसेवनात् ।
अतिद्वेषादतिश्लेष्मल्यान्मन्दोपचयतः श्रमात् ॥ १९० ॥

स्त्रीणामवीर्यत्वाद्दोषदर्शनादविचारतः ।
मेहामयात् क्षुमदतः नोपयोऽस्पर्शसेवनात् ॥ १९१ ॥

हृष्टस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिर्मन्दभावने ।
वृद्धस्त्रीगामिनः केचित्स्त्रीगेषु दुर्बलाः ॥ १९२ ॥

सन्ति चाल्पाश्रयाःस्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
नराश्चटकवत्केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियः ॥ १९३ ॥
तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपभोग्यान् बलिनो भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ १९४ ॥

वाजीकरणयोगाः ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १९५ ॥
कुलीरशृङ्ग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ।
सिताघृतपयोऽभ्याशी स नारीषु वृषायते ॥ १९६ ॥
स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ॥ १९७ ॥
पयः पयस्यया सिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकम् ।
शतावरीकल्करसे पयो दशगुणं घृतम् ॥ १९८ ॥
भृष्टं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमम् ।
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयम् ॥ १९९ ॥
प्रस्थं घृतस्य शुक्रस्यांशं द्राक्षामांसी परूषकम् ।
जीवकर्षभयष्ट्याह्वबलामेदाकशेरुकम् ॥ २०० ॥
प्रियालबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ।
पक्वपूते क्षिपेच्चास्मिन् कुडवांशां सितोपलाम् ॥ २०१ ॥
षष्टिक्षीरानुपः प्राश्य तन्नारीषु वृषायते ।
विजयेत च वातास्रपित्तास्रोरःक्षतक्षयान् ॥ २०२ ॥
बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान्गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २०३ ॥
वर्षाभूमूलमृद्वीका स्वयंगुप्ताफलानि च ।
सिद्धश्चरणलेपोऽयं ध्रुवं पद्भ्यां तु न स्पृशेत् ॥ २०४ ॥
यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ २०५ ॥

शष्कुलिकाप्रयोगः ।

तिलात्मगुप्तामाषाणां चूर्णं शालिरजापयः ।
शष्कुल्यस्तैर्घृते पक्वा भक्ष्या वृष्यतमा मताः ॥ २०६ ॥
(सिद्धसारे)

वृष्ययोगाः ।

विदारिकागोक्षुरमाषचूर्णं
पीत्वा सिताढ्यं पयसा तथैव ।
वृषायते चेक्षुरकात्मगुप्ता-
बीजं तथा दुग्धविपक्वमाषम् ॥ २०७ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा तु घृतेन पक्वं
माषं सुशीतं मधुना लिहन्वा ।
क्षीरानुपानं तु घृतेन यष्टी
शतं वधूनां व्रजति प्रहृष्टः ॥ २०८ ॥
(सिद्धयोगे)

घृतं शतावरीगर्भक्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ २०९ ॥
(चरके)

पुनर्नवां शिफायुक्तां कपिकच्छूफलान्विताम् ।
श्वदंष्ट्रेक्षुरकोपेतां चूर्णयित्वा शतावरीम् ॥ २१० ॥
दिनान्ते मधुनोपेतां प्रलिह्यान्मतिमान्नरः ।
कामयेत शतं स्त्रीणां वृद्धोऽप्यक्षयमैथुनः ॥ २११ ॥

कामवर्धनी शष्कुलिकाप्रयोगः ।

तण्डुलैः कोकिलाक्षस्य सलिलैः क्षौद्रसंयुतैः ।
घृते शष्कुलिकां पक्त्वा भक्षयेत्कामवर्धनीम् ॥ २१२ ॥
(विन्दुसारे)

वृंदर्पगुटिका ।

शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुस्त्वेक्षुवालिका ।
जीवन्ती जीवकोमेदा वीरा ऋषभकौ बला ॥ २१३ ॥

शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
ऋद्धिं गोक्षुरकं रास्ना सात्मगुप्ता पुनर्नवा ॥ २१४ ॥
एषा त्रिपलिकान्भागान्माषाणामाढकं नवम् ।
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं तु शोषयेत् ॥ २१५॥
तत्र पेष्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ।
आत्मगुप्तामधूकानि खर्जूराणि शतावरी ॥ २१६ ॥
विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ।
सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्भिषक् ॥ २१७ ॥
साधयेद् घृतशेषं च सुपूतं योजयेत्पुनः ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णैः प्रस्थोन्मितैः पृथक् ॥ २१८ ॥
पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ।
त्वगेलाकेसराणां च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः ॥ २१९ ॥
मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्भिषक् ।
पालिका गुलिकाः स्त्यानाः ता यथाग्नि प्रयोजयेत् ॥ २२० ॥
एष वृष्यः परो योगो बृंहणो बलवर्धनः ।
अनेनाश्व इवोदीर्णो लिङ्गमर्पयते स्त्रियाम् ॥ २२१ ॥
(चरके)

लिङ्गवर्धनयोगाः ।

भूमिकदम्बस्वरसं शम्यपितं माहिषं च नवनीतम् ।
दिवसद्विवाकरतप्तं करोति मुसलोपमं मेढ्रम् ॥ २२२ ॥
गोसर्पिर्जलशूकं घृतं माहिषमेव च ।
एतेनोद्वर्तितं लिङ्गं मुसलीभवति क्षणात् ॥ २२३ ॥
(स्त्र्यान्तरादिति चन्द्रटे)

घृतमधुयुक्तं तैलं बृहतीजलशूकमात्मगुप्ता च ।
एभिर्वराङ्गवृद्धिः सप्तदिनं ताम्रभाण्डपर्युषितैः ॥ २२४ ॥
(हैवानयोगे इति चन्द्रटे)

मेदसा क्षौद्रमिश्रेण वराहस्य प्रलेपितम् ।
सम्यग्लिङ्गं रतान्तेऽपि स्तब्धतां न विमुञ्चति ॥ २२५ ॥

सौद्रेण सह संपिष्टं पुण्डरीकस्य केसरम् ।
यस्येच्छा यावती मेढ्रं तस्य तावद्विवर्धयेत् ॥ २२६ ॥
(बिन्दुसारे)

श्वेतार्कमूलवर्त्या वराहमेदःप्रदिग्धायाः ।
दीपस्तच्चं पुरुषवराङ्गं धारयति संशर्वरीक्रोऽलम् ॥ २२७॥
एतदागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ २२८ ॥
(वाग्भटे)

वैद्यप्रशंसा ।

पितामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययम् ।
अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं वर्म निर्मितम् ॥ २२९ ॥
दृष्ट्वा विषेष्वमृततां घृतादौ मारणात्मताम् ।
शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय स दुरात्मा चिकित्सति ॥ २३० ॥
वैद्याश्चाश्रुतशास्त्रार्थाः मूर्खाश्चाप्रभविष्णवः ।
अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ २३१ ॥
लोभयन्त्यातुरं मूढा ये चित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ २३२ ॥
ते घुणाक्षरवत्किञ्चिदुत्थाप्य नियतायुषम् ।
घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥ २३३ ॥
रोगार्तस्य विषण्णस्य यत्नलभ्यस्सुखायुषः ।
अवैद्यो निर्घृणः क्रूरो यः करोति भिषग्जितम् ॥ २३४ ॥
पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥ २३५ ॥
अतन्त्रीकृतशास्त्रार्थाश्शब्दमात्रोपजीविनः ।
राज्ञां प्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधवृत्तयः ॥ २३६ ॥
विद्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीया जातिरुच्यते ।
न वैद्यो वैद्यशब्दं हि लभते पूर्वजन्मना ॥ २३७ ॥
(वंगसे)

प्रधानः शल्यशास्त्रेऽहं तथा कायचिकित्सिते ।
मन्त्रान् बहून् विजानामि देवैर्दत्तश्च मे वरः ॥ २३८ ॥
एवं प्रकारवचनाः स्कन्धारोपितभेषजाः ।
पीडयन्त्यातुरान्वैद्या विचित्रैः कर्मकौशलैः ॥ २३९ ॥
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ।
वैद्योऽपि व्याधितं सर्वं स्वपुत्रानिव पालयेत् ॥ २४० ॥
आतुरोऽपि समुत्तीर्य घोरं व्याधिमहार्णवम् ।
यो न पूजयते वैद्यं तत्तुल्यो नास्ति किल्बिषी ॥ २४१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
तान् वर्जयेत् भिषक्पापान् पाशान्वैवस्वतानिव ॥ २४२ ॥

(वाग्भटे)

तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
सेवेत धर्मविज्ञानज्ञानपूर्णान् भिषक्तमान् ॥ २४३ ॥
अन्नपानानि पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधम् ।
रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्यसंश्रयात् ॥ २४४ ॥
अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ।
आतुराद्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ २४५ ॥
दाहः शूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकम् ।
कः प्राकृतो जयेद्रोगान्नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥ २४६ ॥
मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशाकृतीन् ।
को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दुरभिज्ञक्रियाक्रमान् ॥ २४७ ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्दयालुं विजितेन्द्रियम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदादृतस्सदा ॥ २४८ ॥
यज्ञस्य च शिरश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धितं पुनः ।
पातिता दशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥ २४९ ॥

---

१. '[illegible]' इति ख. पाठः

राजयक्ष्मार्दितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ॥ २५० ॥
वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।
ताभ्यां वज्रभृतः कष्टो बाहुस्तम्भाश्चिकित्सितः ॥ २५१ ॥
अश्विभ्यां सहितस्सोमं प्रातः पिबति वासवः ।
सौत्रामण्यां च भगवानाश्विभ्यां सह मोदते ॥ २५२ ॥
अश्विनोः कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ।
आश्विनौ वह्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां स्तुताः ॥ २५३ ॥
वैद्यावित्यश्विनौ तस्मात् पूज्येते विबुधैरपि ।
अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ २५४ ॥
व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दुःखप्रायैस्सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ २५५ ॥
(सङ्ग्रहे)

इति योगरत्नसमुच्चये रसायनवाजीकरणाधिकारस्त्रिंशत्तितमः ।
समाप्तोऽयं योगरत्नसमुच्चयः ।

एतद्यशस्यममलं(धितमान ? वितताम)योग-
रत्नोच्चयं भिषगनन्तकुमारनामा ।
बालोऽपि यस्य धरणाश्रियतं भवे(न ? द्)
शास्त्रे क्रियासु च (निर ? निराश) इति प्रसिद्धम् ॥

वैद्यशास्त्रक्रमनवसद्फलं
येन वै सुभिषजो भिषग्भितम् ।
सर्वरोगगणनाशनं ···
···· ··· ··· ॥

APPENDIX.

Alphabetical Index of Authorities Quoted in Yogaratnasamuccaya.

[*Note* :— I, II and III denote the three volumes in which Yogaratnasamuccaya has been published, *viz.* Sri Chithra Ayurveda Series, Nos. 5 and 6, and the present one, and the numbers following to the pages in the respective volumes. An authority occurring more than once in the same page is not indexed separately for each occurrence.]

